

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 33

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Сременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Івакін О. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Кройтор А. В.**, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцепал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.**, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році
Національним університетом «Одеська юридична академія».

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 20826-10626 Р від 25.06.2014 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 14 грудня 2021 р. (протокол № 5).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ФІЛОСОФІЯ

УДК 297.18

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1065>**Т. А. Абдуллаєва**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2112-8620>

аспірант кафедри богослов'я та релігієзнавства

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Х. М. АгаORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2430-5007>

аспірант кафедри богослов'я та релігієзнавства

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Р. Ф. ГафуріORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0454-2697>

викладач кафедри богослов'я та релігієзнавства

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

СПРОСТУВАННЯ ВИГАДАНОГО ХАДИСА ПРО ПЕРВИННІСТЬ СВІТЛА
ПРОРОКА МУХАММАДА

Постановка проблеми. Існують деякі хибні та неправильні переконання, які поширилися серед необізнаних людей. Вони читають книги про Маулід (подія народження Пророка Мухаммада), що містять неправдиві переконання, або під час вимови азану (слова призиву до молитви) додають вислови, які суперечать ісламу, або роблять інші суперечливі з ісламом вчинки та видають себе за суфістів (глибоковіркуючих, які ведуть аскетичний спосіб життя). Наприклад, є книги, у яких вони пишуть: «Воістину Мухаммад – перше творіння Бога». Це висловлювання поширилося через помилковий хадис, який називається Хадис-Джабір, що нібито Пророк, мир Йому, сказав Джабіру: «Воістину перше творіння Аллаха – це сяйво твого Пророка». Цей хадис – мауду (тобто вигаданий, зовсім не має відношення до пророка Мухаммада), і він не є мовою Пророка, тому виникає необхідність протистояти помилковим переконанням і наводити ясні докази з Корану, хадисів і розумових висновків.

Мета дослідження – довести хибність Хадису-Джабір на основі богослов'я шейха Абдуллага Гарарій і звернути увагу на складність науки хадисознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблеми займалися такі вчені, як М.Б. Аль-Бухарі, Шарху аль-Манзума аль-Байкунийя фи Мусталах ал-Хадиси, У. Аль-Хадис, А.Б. Аль-Хайсами, М.Б.А. Аш-Шаукани, Ибн Ханбал, Ал-Аскалани Ибн Хаджар, Сираджуддин аль-Хусайни А.А. [1–8].

Виклад основного матеріалу. Теолог Абдур-Раззак [2] передав від Катада роз'яснення 7-го аята сури «Худ»:

وكان عرشه على الماء

Це означає: «Аль-'Арш був над водою». Йшлося про те, що вони перші, які були створені Аллахом до створення небес і землі. Ат-Табарі у тлумаченні цього аята передав від Муджахіда [2] таке роз'яснення: «Вони були створені раніше за все інше». Гідний доказ заперечення правдивості Хадиса-Джабір у тому, що це суперечить трьом хадисам-сахіх, які наведено вище. Розглянемо позицію тих, хто стверджує, що Хадис-Джабір існує, посиляючись на те, що це зафіксовано в імама Аль-Байхакий. Це неправда, оскільки у його збірках насправді немає такого хадиса. Стверджують, що цей хадис наводиться у «Мусаннаф» 'Абдур-Раззака, але у нього також немає такого хадиса, і навіть є спростування цього помилкового переконання, оскільки він писав: «Перше творіння – це вода». Аль-Хафіз Ас-Суюті [2] сказав: «Для Хадиса-Джабір немає ланцюга передавачів, який можна використовувати як основу». Шейх Абдуллаг Аль-Гарарій каже: «Ми переконані, що Хадис-Джабір – це мауду». І хафіз Ас-Суюті говорив про це у «Роз'ясненні для збірки Ат-Тірмізі», що «Хадис-Джабір» не підтверджений. Мухаддис західної частини Ісламського світу, Шейх Абдуллаг Аль-Гумарій [3] стверджував, що помилково посилатися на те, ніби Хадис-Джабір є у книгах у Абдур-Раззак. Насправді 'Абдур-Раззак сказав, що перше творіння – це вода. Також його

сучасник мухаддиси Аль-Хафиз Ахмад ібн Ас-Сиддік Аль-Гумарій [1] вважав, що Хадис-Джабір – це не хадис Пророка, а обман, і текст цього хадиса слабкий, не красномовний, а також містить суперечність. Шейх Абдуллаг стверджує: «Дійсно, положення цього хадиса таке, як сказав Аль-Хафиз Ас-Сиддік ібн Аль-Гумарій, і досить подивитися на початок, де написано, що нібито Аллах створив світло Пророка з Його світла до того, як було створено що-небудь».

Як зазначалося раніше, у цій промові є слабкість і суперечливість. Розсудлива людина, яка добре знає мову, знаючи про її багатство й алегоричні висловлювання, не прийме такого значення. Що стосується хадиса:

حديث: "أول ما خلق الله العقل" ليس له طريق ثابت كما قال الحافظ ابن حجر

тобто: «Перше, що створив Аллах – це розум», – то немає підтвердження його достовірності, як і передав Аль-Хафиз Ібн Хаджар [4]. У книзі «Ітхасус-Садатіль-Муттакіна бі-Шархі Іхья'і 'Улюмід-Дін» Аль-Хафиз Мухаммад Муртада Аз-Забідій [1] передав такий текст: «І сказав Аль-Іракий: «Що стосується хадиса, переданого від Аїші, то передав Абу Нуайм в «Аль-Хілья» [5]: Абу Бакр Абдуллаг Ібн Яхья Ібн Муауія Ат-Тольхій стверджував, що отримав підтвердження у Ад-Дар-Кутній, про те, що Сагль Ібн Аль-Марзабан Ібн Мухаммад Ат-Тамім передав від Абдуллага Аз-Зубейр Аль-Хумайдій від Ібн Уяйнаг від Мансура, від Аз-Зугрія, від Уруаг, від Аїші, що Посланник Аллаха сказав:

أول ما خلق الله العقل

тобто: «Перше, що створив Аллах – це розум», – саме так передав хадис Абу Нуайм, коли говорив про біографію Суфьяна ібн Уяйна. Також він стверджує, що не знайшов у ланцюгу осіб, котрі вважаються слабкими, тобто всі достовірні. Немає сумнівів у тому, що ланцюг сформований, але й чітко не встановлено, звідки він з'явився, тому є всі підстави вважати, що це хадис-мункар (тобто хадис, слабкіший за текстом або за ланцюгом передач порівняно з більш сильним хадисом, який називається відхиленням). Аль-Ірокий говорив: «Текст хадиса від Аїші, який наведено у книзі «Аль-Хілья», такий: «Аїша розповідала: «Перше, що створив Аллах – це розум, і було йому сказано рухатися вперед, і він рухався, повернутися – і він повертався» і про те, що це створення відрізнялося від інших». Абу Ну'айм сказав: «Цей хадис – гаріб (дивись перший розділ) за ланцюгами з боку Суфьяна, Мансура, а так само Аз-Зугрія, і немає передавача цього хадиса від Аль-Хумайді, крім Сагля, і бачу, що у цьому хадисі є слабкість (хадис – доїф)». На цьому мова Аль-Хафиз Мухаммад Муртада Аз-Забідій закінчується. Аль-Хафиз аль-Ірокий [6] у книзі «Роз'яснення для Іхья» сказав: «Ат-Табараній передавав в «Аль-Аусат» по тому ланцюгу Хадис через Абу Умама, а Абу

Нуайм передав від Айши й обидва мають ступінь доїф». На цьому мова Аль-Іракий закінчується. Що стосується вислову про первинність створення Аль-калям, то Аль-Хафиз Ібн Хаджар [7] у відповідь на хадис про первинність Аль-калям сказав: «Тут потрібно об'єднати цей хадис із тим, який говорить про первинність води й Аль-Арша, тобто первинність Аль-калям відносна. Він перший, що було створено після води й Аль-Арша. Він, по відношенню до інших (тіл, які пишуть) творінь, є першим у понятті запису того, що буде до кінця світу. Висловлювання:

أما قول: "أول ما خلق الله العقل"

тобто «Перше, що створено Аллахом – аль-акль (розум)» не має підтвердження достовірності його ланцюга, а в разі його підтвердження як хадису Пророка, то, що було сказано вище, є його тлумаченням». На цьому мова Аль-Хафиза закінчується. Що стосується того, що сказав Ібн Хаджар Аль-Гайтамій у роз'ясненні книги «40 Хадисів Пророка» для Ан-Науауї: «Первинність Аль-калям відносна, а первинність світла Мухаммада – абсолютна». На цьому його мова закінчується, і таке роз'яснення суперечить правдивому хадису Пророка, а також суперечить правилу, встановленому теологами науки про визначення хадиса, де ясно сказано, що у разі суперечності хадису зі ступенем доїф підтвердженням хадисам немає необхідності його тлумачити. Береться до уваги підтверджений хадис і не приймається хадис доїф. Це затверджено у книгах «Мустолях Аль-Хадис», а також у книгах «Про основу віровчення».

А щодо хадисів: «Я був пророком, а Адам був між водою і глиною», «Я був пророком, не було ні води, ні глини», – то вони також не достовірні [8]. Підтверджує це аят 30 сури «Аль-Анбія»:

وجعلنا من الماء كل شيء حي

Це означає: «Перше створення – це вода і з неї створено все живе». Після того, як було навнеде-но ясний аят і ясні хадиси, варто наголосити на тому, що прирівнювати аят Священного Корану і хадис-оахіх із хадисом-доїф неправильно. Хадис «Майсаратуль-Фаджр» про те, що Пророк був (тобто вже був відомий) тоді, коли було створено тіло Адама, у яке ще не увійшов дух, – це хадис-сахіх.

حديث: "كنت نبيا وءادم بين الروح والجسد"

Цей Хадис передав Ахмад ібн Ханбаль [6]. Аль-Хафиз аль-Гайсамій [9], посиляючись на Ат-Тобараній [10] і Ахмада сказав, що передавачі хадису достовірні, тобто хадис є сахіх. Значення цього хадису ні в якому разі не вказує на первинність пророка Мухаммада щодо всіх створених. Пророк Мухаммад був відомий, і ангели знали, що буде Посланник Аллаха Мухаммад в описі Посланця ще до того, як увійшов дух у тіло Адама. Аль-Хакім [11] і Аль-Байгакий [12] передали від Ірбада ібн Сарія, що він чув слова Пророка:

"حديث: "إني عند الله في أم الكتاب لخاتم النبيين، وءادم لمجننل في طينته"

«Я відомий на Дошці Доль тим, що Я останній з усіх пророків ще до того як був повністю створений Адам». Аль-Байгакий [12] передав, що мова Пророка:

”حديث: ”إني عبد الله وخاتم النبيين وإن آدم لمجنل في طينته

«Я раб Аллаха і печатка пророків і Адам ще не був повністю створений», має сенс, що до створення батька всіх людей і першого з пророків – Адама, було відомо, що буде пророк Мухаммад останнім – печаткою всіх пророків, оскільки це визначено Аллахом. Є деякі люди з Індії, які пишуть, що ступінь цього хадиса (про первинність Пророка) змінився на сахіх-лі-гайрігі внаслідок його поширеності серед простих людей. Існує правило: навіть якщо хадис, що має ступінь мауду, тобто помилковий, поширений серед простих людей, то не можна брати його як сахіх-лі-гайрігі, але, якщо хадис-доїф прийнятий теологами-муджтагідами, то його ступінь доїф може змінитися на сахіх-лі-гайрігі. Тому, якщо вони говорять, що ступінь хадиса мауду змінився на сахіх лі-гайрігі, то вони мають навести доказ, назвати вчених муджтагідов, таких імамів, як Аш-Шафій, Абу Ханіфа, Малік або Ахмад. Тому, якщо серед теологів, нижчих за категорією, вчених останніх поколінь, брали хадис-мауду, то все ж істина не змінюється і ступінь хадиса теж не змінюється. Коли хадис-доїф прийнятий у громади, то це означає, що він прийнятий у муджтагідов. Такий хадис називають сахіх-лі-гайрігі. Наприклад, хадис про використання морської води для аль-Ууду [13]:

البحر هو الطهور ماؤه الحل ميتته

Із нього випливає, що морська вода чиста, можна здійснювати омивання морською водою, дозволено вживати у їжу морських тварин, що живуть тільки у воді.

Ібн Хаджар Аль-Гайтамій, коли згадав Хадис-Джабір у «Роз’ясненні 40 Хадисів Ан-Науауї», не передавав від жодного хафіза про ступінь хадиса, а писав, що він сам взяв те, що задовольняло його мову. Він намагався дати доказ, посилаючись на хадис, переданий імамом Ат-Тірмізі, де сказано, що перше творіння – Аль-калям:

إن أول ما خلق الله تعالى القلم

Він, посилаючись на імама Ат-Тірмізі, говорив, що первинність Аль-калям відносна та продовжував говорити від себе, що первинність світла Пророка істинна та не посилався на жодного теолога. Цим він намагався підтвердити, що перше творіння – це світло Пророка. Йому не належало навіть намагатися давати тлумачення ясному тексту (ясні аяти, хадиси-сахіх) без існування іншого абсолютно ясного тексту або розумового доказу.

Думка теологів або осіб, статус яких менший, ніж ступінь хафіза, для визначення ступеня хадиса не приймається. Тому автори говорять про те, що ніхто з перших теологів і наступних за ними зі ступенем хафіз не дав оцінку того, що хадис про

первинність світла Пророка є правильним, також ніхто із хафізів не згадав хадис про первинність світла Пророка в своїй книзі, де привів умови того, що у цій книзі зібрані хадиси тільки зі ступенем сахіх. Тому неможна присвоювати будь-якому хадису ступінь сахіх лише через те, що він є у книзі одного з хафізів, який не вказав, що у ній зібрані тільки хадиси-сахіх. Наприклад, імам Ахмад ібн Ханбаль, шейх Аль-Хуффаз (великий Хафіз), Муджтагід у «Муснад Ахмад» перерахував тисячі хадисів-сахіх і тисячі доїф і не вказав їх ступеня. Аль-Хафіз Зайнуд-Дін аль-Іракі, учитель Ібн Хаджара Аль-Асколяні говорив, що у «Муснад Ахмада» є 14 хадисів-мауду. Якщо це виявлено у шейха Аль-Хуффаз, то, що можна сказати про вчених меншого ступеня, як, наприклад, Аль-Хафіз Абдур-Раззак, який є автором книги, відомої під назвою «Аль-мусаннаф» та інших під назвою «Ат-тафсир», «Аль-Джамі».

У Хадиса-Джабір є 3 причини, які явно підтверджують те, що він не є мовою пророка Мухаммада: «Перше творіння Аллаха Всевишнього – це сяйво твого Пророка, о Джабір! Він створив Його з Його світла до всього іншого». Перша причина: текст суперечить сам собі у тому, що в першому реченні стверджується, що світло Пророка абсолютно є першим творінням Бога, а у другому реченні йдеться про те, що Пророк був створений із Його світла раніше за інших. Якщо припустити, що займенник «Його» у виразі «з Його світла» у другому реченні: «Він створив Його з Його світла до всього іншого» означає, що світло Пророка було створене з того світла, яке було створене Богом, тоді виходить, що світло Пророка не є першим, що суперечить першій пропозиції, нібито абсолютне перше створення Аллаха Всевишнього – це світло Пророка. Якщо ж припустити, що займенник «Його» у виразі «з Його світла» означає, що світло Пророка нібито є частиною Бога, вважаючи, що Бог є світло – об’єкт, поділений на частини, то це не тільки омана через надання Богу подібності, але й невіра і надання Всевишньому товариша. Друга причина: Аль-Хафіз Абуль-Фадль Ахмад ібн Аль-Гумарій Аль-Магрибій сказав, що Хадис-Джабір – мауду, як уже доведено. Як доказ він навів рішення теологів, що, якщо у хадисі немає красномовності та є стилістичні помилки, то він мауду і ні в якому разі не є хадисом. Пророк був особливо красномовним, і не було у нього негарних, а тим більше суперечливих слів в одному тексті.

Третя причина: Суляйман Аль-Джамаль у його роз’ясненні книги «Аш-Шамайль» для Сад Ад-Діна Ат-Тафтазаній у книзі «Роз’яснення віршів-Бурда»: «Кожне знамення прийшло від почесних пророків, і було пов’язане від Його світла з Ним» записав [14] такий текст: «Розповідається про те, що нібито Джабір ібн Абдуллаг Аль-Ансар говорив: «Я питав Посланника Аллаха: що було створено пер-

шим? Посланник відповів: Першим було створене сяйво твого Пророка, о Джабір! І після цього з нього було створено благо, а після цього створено зло. Це світло залишалося 12 000 років на рівні наближеності, а потім світло було поділене на 4 частини. І створив Аллах з однієї частини Аль-Арш, з іншої Аль-курсій, з третьої – ангелів, носіїв Аль-Арша і зберігачів Аль-курсій. Залишив четверту частину 12 000 років на рівні любові. Потім ця частина була розділена на 4 частини, і було створено з першої – Аль-калям, із другої – дух, із третьої – Рай. І залишив четверту 12 000 років на рівні страху. Потім остання була розділена на 4 частини, і було створено з першої – сонце, з другої – ангелів, з третьої – місяць і планети. І залишив четверту частину на 12 000 років на рівні надії. Потім вона була розділена на 4 частини, і було створено з першої – розум, з другої – терпіння і знання, з третьої – огорожу і вдачу. І залишив четверту 12 000 років на рівні сорому. Після цього з неї стали капати 124 000 крапель, і з них створені душі пророків. І коли почали дихати, то був створений світ всіх душ святих, шагідів (мучеників), всіх радісних і покірних до кінця Світу. Потім нібито Пророк сказав: Аль-Арш і Аль-курсій із Його світла. Ангели небес і землі, Рай із Його світла. Сонце, місяць, планети з Його світла. Удача, розум, знання, душі пророків і Посланців з Його світла. Святі, шагіди і все благочестиві із залишку Його світла. Потім Аллах створив 12 бар'єрів, і Він залишив той світ за ними на рівнях: поклоніння, радості, гордості, почесності, знання, впевненості, і цей світ поклонявся Аллаху в кожному з цих бар'єрів по 1 000 років. Після цього Аллах витяг світло з цього місця за бар'єр і зібрав його на землі, де був сяючим. Був створений Адам. І цей світ був у Нього в лобі. Він передав його Шісу, і так передаючись, він дійшов до Абдуллага ібн Абдуль-мутталиба, який передав своїй дружині Аміні і при народженні він перейшов до твого Пророка (Пророк нібито говорив Джабіру). І на світло Він вийшов Паном всіх Посланців, печаткою пророків і лідером благочестивих, о Джабір!». Закінчено текст Ас-Сауїй.

Шейх Абдуллаг Аль-Гарарій стверджував, що його сучасник шейх Абдуллаг Аль-Гумарій [15], мухаддис із Марокко, писав: «У деяких книгах про народження Пророка (Маулід Ан-Набій) є хадиси, що суперечать нашій релігії та тому, чого навчав нас Пророк, мир Йому». Це один із видів крайнощів, і не можна давати виправдання цим текстам, тому що вони – не мова Пророка. Теологи одностайно підтвердили, що можна використовувати деякі хадиси-доїф, якщо йдеться про моральність, гідність чи почесності Пророка, але хадис-мауду, тобто обман із посиленням на Пророка, не можна брати навіть у цьому випадку. Пророк Мухаммад, мир Йому, сказав [16]:

حديث: "من حدث عني بحديث يرى أنه كذب فهو أحد الكاذبين"

Це означає: «Якщо хтось посилається на мене (Пророка) і говорить неправду, то він – брехун», а також передано, що Пророк Мухаммад, мир Йому, сказав [16]:

حديث: "من كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار"

Це означає: «Хто посилається на Мене й обманює навмисно, то нехай знає, що йому приготовлено місце у пеклі».

Отже, внаслідок роз'яснення авторами статті виявлено три причини недостовірності цього хадиса. Текст суперечить сам собі у тому, що у першому реченні стверджується, що світло Пророка абсолютно є першим творінням Бога, а у другому йдеться про те, що Пророк був створений із Його світла раніше за інших. Цей текст вже не можна вважати таким, що змінився на одне слово, він став зовсім іншим текстом. Слабкість самого тексту згідно зі стилістикою арабської мови, існування такої слабкості – це фактор для теологів, які займалися питанням визначення ступеня хадисів «Мусталах Аль-Хадис», щоб давати хадисам ступінь мауду, тобто вигаданий, що не є мовою Пророка. У цих хадисах є переривання в ланцюгу передачі між Ісхаком ібн Ібрагімом Ад-Дабар і Аб-дур-Раззаком.

Література

1. Аль-Бухари М.Б. Исма'ил. Аль-Джами' ас-сахих. Москва : Благотворительный Фонд «Ибрагим бин Абдулазиз Аль Ибрагим», 2002.
2. Шарху аль-Манзума аль-Байкунийя фи Мусталах ал-Хадиси. Ан-назим Умар ибн Мухаммад ибн Футух аль-Байкуни ад-Димашки аш-Шафии. Джем-у ва тартиб-Абдулла Сираджуддин аль-Хусайни. Халеб : Мактабату дару аль-Фалях, 2009.
3. Аль-Хадис У. Ли ибна-Салых. Аль-имам Абу Амр Усманибн Абдуррахманаш-Шахразури. Тахкиквашарх Нуруд-Дин 'Итр. Димашк : Даруль-Фикр, 1984.
4. Аль-Хайсами А.Б. Абу Бакр. Маджма' аз-Заваид. Каир : Кудси, 1952.
5. Аш-Шаукани М.Б.А. Нейл ал-Аутар Шарх Мунтаха аль-Ахбар. Дамаск : Дар аль-Хейр, 1918.
6. Ибн Ханбал. Муснад. Каир : Кудси, 1913.
7. Ал-Аскалани Ибн Хаджар. Булуг аль-Маарам. Баку : Умма, 2002.
8. Сираджуддин аль-Хусайни А.А. Комментарии к аль-манзума аль-Байкунийя. Казань : Казанский федеральный университет, 2014.
9. Ан-Наави Йахйя Б.Ш. Сады праведных. Москва : Бадр, 2002.
10. Дарими А.Б.А.Р. Сунан. Дамаск : Дар аль-Хейр, 1949.
11. Ибн Хайр М.Б.Х. Фихрист. Багдад : Aleilm, 1963.
12. Аль-Кушайри М.Б.Х. Сахих. Каир : Кудси, 1974.
13. Давуд А. Сунан. Каир : Кудси, 1950.
14. Даракутни. Сунан. Каир : Кудси, 1963.
15. Ат-Тирмизи ибн-Иса М. Сунан. Каир : Кудси, 1975.
16. Ибн Маджа М.Б.Й. Сунан. Каир : Кудси, 1973.

Анотація

Абдуллаєва Т., Ага Х., Гафурі Р. Спростування вигаданого хадиса про первинність світла Пророка Мухаммада. – Стаття.

Досліджено виникнення вигаданого Хадиса-Джабір і хибних і неправильних переконань, які поширилися серед необізнаних людей. Ці переконання поширилися через помилковий хадис, котрий називається Хадис-Джабір, що нібито Пророк сказав Джабіру: «Воістину перше творіння Аллаха – це сяйво твого Пророка». Цей хадис – мауду (тобто вигаданий), і він не є мовою Пророка, тому виникає необхідність протистояти помилковим переконанням і наводити ясні докази з Корану, хадисів і розумових висновків. Мета дослідження – довести хибність Хадису-Джабір на основі богослов'я шейха Абдуллага Гарарій і звернути увагу на складність науки хадисознавства. Основний доказ, на який спираються ісламські теологи, – це аят Корану. Ібн Хаджар Аль-Гайтамій, коли згадав Хадис-Джабір у «Роз'ясненні 40 Хадисів Ан-Науауї», не передавав від жодного хафіза про ступінь хадиса, а писав, що він сам взяв те, що задовольняло його. Цей хадис – мауду (тобто вигаданий, і зовсім не має відношення до Пророка Мухаммада), і він не є мовою Пророка. У дослідженні надано ясні докази з Корану, хадисів і розумових висновків. Авторами статті виявлено три причини недостовірності цього хадиса: суперечливість у самому тексті (ідтираб), слабкість тексту згідно зі стилістикою арабської мови та переривання у ланцюгу. Якщо заглибитися у слова «світло Пророка з Його світла», то виходить, що Аллах створив світло Пророка зі створеного світу, то світ Пророка є другим творінням, а не першим, що не є правильним. Якщо ж мається на увазі, що Аллах – світло, то виходить, що Пророк – частка від світла Аллаха, що теж є хибним і суперечить релігії. Про переваги Пророка є багато хадисів і аятів із Корану, які підтверджують гідність пророка Мухаммада. Пророк не потребує брехливої підтримки. Не можна переходити межі релігії нібито через любов до Пророка, не можна посилатися на Пророка, обманюючи, говорити, що він – зі світла.

Ключові слова: передавач, ланцюг, сподвижник, іслам, теологія.

Summary

Abdullaieva T., Aga Kh., Gafuri R. Refutation of a fictional hadith about the primacy of light of the Prophet Muhammad. – Article.

The origin of the fictional Hadith-Jabir and the false and incorrect beliefs that have spread among ignorant people have been studied. These beliefs spread through a false hadith called the Hadith-Jabir, which the Prophet allegedly told Jabir: "Verily the first creation of Allah is the radiance of your Prophet." This hadith is Maudu (that is, fictional, and has nothing to do with the Prophet Muhammad), and it is not the language of the Prophet, so there is a need to counter erroneous beliefs and provide clear evidence from the Qur'an, hadiths and inferences. The aim of the study was to prove the fallacy of the Hadith-Jabir based on the theology of Sheikh Abdullah Garari and to draw attention to the complexity of the science of hadith. The main evidence on which Islamic theologians rely is the verses of the Qur'an. Ibn Hajar al-Haitami, when he mentioned the hadith-jabir in the Explanation of the 40 Hadiths of An-Nawawi, did not narrate from any hafiz about the degree of hadith, but wrote that he himself took what pleased him. This hadith is maudu (ie fictional, and has nothing to do with the Prophet Muhammad), and it is not the language of the Prophet. The study provides clear evidence from the Qur'an, hadiths and mental conclusions. As a result of the explanation of the authors of the article, three reasons for the unreliability of this hadith were revealed: inconsistency in the text itself (idthirab), weakness of the text according to the style of the Arabic language and interruption in the chain. There are many hadiths and verses from the Qur'an about the advantages of the Prophet, which confirm the dignity of the Prophet Muhammad. The prophet does not need false support. It is impossible to cross the boundaries of religion ostensibly because of love for the Prophet, it is impossible to refer to the Prophet, deceiving, to say that he is from the light.

Key words: transmitter, chain, companion, Islam, theology.

УДК 141.141.319.8

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1064>*I. M. Bohdanets*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7310-0262>*Postgraduate Student at the Department of Political Science and Public Administration
Lesya Ukrainka Volyn National University*

ANTHROPOLOGICAL ASPECT OF VIRTUAL CONSTRUCTION

Formulation of the problem. At the beginning of the third millennium, the new way of life formed by the technosphere not only changed the human environment radically, but also expanded it by means of virtual reality.

At the dawn of our existence, by “virtual reality” we meant altered states of consciousness or identified this concept with the potential existence of objects. With the advent of computer technology, the definition of “artificial reality” created using sign systems has become associatively closer [11, p. 382].

With the development of information and communication technologies, simple definition has quickly succumbed to intense trivialization, become an extended metaphor of mass postmodern culture with vague and amorphous semantic characteristics [12, p. 467].

The phenomenon itself, meanwhile, has transformed and opened new horizons for research. The paradigm of philosophical issues related to virtual reality has expanded significantly due to the study of “Bayesian” and social virtual reality, the possibility of re-embodiment, the fact of merging human-controlled avatars and virtual agents, the study of virtual dissolution of the ego, the existence of controlled virtuality continuity, fusion of virtual reality and artificial intelligence, and consideration of the most conscious experience in periods of interaction with virtual constructs, etc. [8].

The situation is complicated by the fact that the sensory physical world of specific objects is inferior, in terms of accessibility, to virtual reality, because we can dominate over it at least partially [9, p. 194].

In view of the above, it can be stated that virtual reality, mediated by computer technology, is rapidly transforming and expanding its sphere of influence at the present stage of development, and therefore requires a substantial understanding and comprehension of its basics.

The basic element of virtual reality is a character. We can identify this unit as an object open to sensory perception, which performs the function of substitution and is the result of symbiosed objective and subjective characteristics of the replaced object or phenomenon.

Characters in terms of characters systems do not exist autonomously, they form combinations, i.e., virtual constructs.

A virtual construct is a consciously created object of virtual reality, which is a computer-actualized combination of characters that operate according to the rules of logic within the limits regulated by a certain programming language.

Today we can say that the creation of virtual constructs is a natural process of technology development. Primitive techniques designed under the observations over natural objects and phenomena have gradually become more complex with the development of mankind, and today we can observe a simplified reflection of the world.

The tendency to copy objective reality when creating virtual constructs indicates human weakness, because the anthropic principle is only one of the factors that simulates the world and, given the mostly negative impact of human life on the complex and self-regulating system of nature, the universe can easily neglect this element. Therefore, humanity asserts itself and creates a controlled, safe and plastic environment.

In fact, virtual reality is outside the system of “Nature – Human” relationships, because no natural conditions directly affect its existence. The plane for constructs embodiment is more the system “Human – Human”, because both the producer and user of this product is humanity.

The anthropological opposition of virtual reality and its prototype, against the background of the rapid technological development and the expanded areas of constructs influence, encourages us to study these structures fundamentally and find the ways to improve them.

The theoretical background. The framework of the research is a critical understanding and synthesis of classical ontological concepts represented in the works of Aristotle, J. Baudrillard, P. Florensky and M. Heidegger. The main philosophical studies of the virtual reality phenomenon belong to A. Artaud, R. Burroughs, J. Gibson, N. Nosov, G. Reinhold, R. Cooper, J. Suler, M. Heim, F. Hamit, S. Khoruzhyi and others. Modern transformations of the phenomenon are presented in the works of J. Bailenson, F. Bray, F. Biokko, T. Metzinger, O. Ollihano, R. Earnshaw, etc. Despite the fruitful work of researchers, the process of virtual design is still by default identified with the creation of real objects, which indicates a weak level of the virtual

ontology development. In the context of the modern society transformations caused by the growing mankind consumer needs, the virtual reality phenomenon requires a theoretical addition to the system and rethinking it from an anthropological standpoint.

The aim of this paper. The purpose of the article is to outline the anthropological aspect of constructing virtual reality, which involves the consistent solution of the following tasks: a) study of the algorithm for constructing real objects as a prototype of virtual constructs; b) ontological distinction of real and virtual structures; c) creating an algorithm for virtual construction; d) study of differences in the laws of existence of real objects and virtual constructs; e) search for prospects for the development of virtual reality; f) establishing the role of man in the process of expanding space with the help of computer technology.

Presentation of the main research material

Ontological regularities for material objects and virtual constructs creation

In the 21st century, conceptual virtuality acquires a new semantic load. Nowadays, it is associatively interpreted not as something imaginary or potential, but as a space constructed by means of computer technologies and character systems that function objectively.

In order to approach thoroughly the philosophical and anthropological analysis of virtual construction, it is necessary to investigate the ontological laws for creation of a material object as a prototype of a virtual construct.

The process of objects creation is easiest to be considered through causality. Since the time of Aristotle's *Metaphysics* [1], 4 reasons have been considered as basic: 1) *causa materialis* – material; 2) *causa formalis* – form; 3) *causa finalis* – goal; 4) *causa efficiens* – master.

Matter contains the potential for the form. The third reason, the goal, is the purpose of the object being created. Matter, form and goal are equally “guilty” of the appearance of a thing. However, the greatest blame lies with the person who constructs the object by their activity.

M. Heidegger in his article “Questions about technology”, considering the Aristotle's causality, emphasized: “In fact, setting goals, creating and using tools to achieve them is human activity” [5]. In the philosopher's understanding, things exist potentially and only through human mediation and “posture” (*Gestell*) they grow out of secrecy (non-existence), and become such that “are-available” [5, 231-238 pp.].

Similarly, the processes of creation and their characteristic anthropocentrism are described by P. Florenskiy, who calls the source of construction processes as the subconscious, which, according to the philosopher, is engaged in the production of ob-

jects, reproducing the patterns of body organs functioning [3, pp. 402-421].

So, based on the above, we can conclude that it is the potential stimulated by human needs that actualizes the thing in the material space.

Each material particle, which is the basis of a material object, is characterized by inexhaustibility, spatio-temporal dependence, motion, reflection, preservation and objectivity. However, at the same time, each elementary particle can exist only in 2 states: 1) at rest (*field*); 2) in motion (*substance*).

The complexity of this substrate also lies in its dynamic adaptation to the conditions of existence, which, in turn, provokes the regular transformation of objects. The starting point of the dynamics vector is the movement start from the thing-symbol (archaic and the Middle Ages). The next stage – a thing-form – becomes available to the senses (the end of the Middle Ages – the Renaissance). Then there was the transformation of the thing-function (the new and contemporary times) into the thing-fiction (post-modern) [6, p. 343].

In N. Reznik's papers, we find the concept of dividing a thing into 3 incarnations: 1) the code of consumption (substitution of existence by a character that partially levels the content); 2) a thing as an embodiment of the past (construction with the help of historical references), 3) a thing that functions as a metaphor for another one (not for use, but for information) [10]. All the division elements outline the change in the functional field of the thing, which indicates the elimination of the essential object foundations.

Based on the above concepts, we can derive an algorithm for constructing a real object.

The starting point of construction is the beginning of the human life cycle. A certain causal relationship that is mediated by nature and society in the process of ontogenesis can form a human – creator (*causa efficiens*).

This subject survives, learns and gains experience containing the potential for the creative process. If there is a catalyst, i.e., a need, there appears a goal (*causa finalis*).

Trying to satisfy the need, the master constructs a theoretical model – a form (*causa formalis*), which reflects the personal abilities of the author, his skills and personal experience.

It is the material (*causa materialis*) that closes the theoretical level of construction and opens the practice of things construction. The thing is actualized in matter.

The result of the master's efforts is a prototype of the thing. A person's relationship with an object created by them can be identified as an internal process, a closed system.

However, as the human is a social being, and since the completed work can serve to meet their higher

and lower needs, the newly created object becomes the public property. Informing the society about the existence of a new thing (especially if it is characterized by a high coefficient of usefulness) causes a desire to appropriate it. To meet consumer demand, the closed system opens and introduces other persons into its circuit. The result of continued production is not the same thing, because each new unit was preceded by a different causal relationship.

If the thing meets the expectations of consumers, demand increases, and this stimulates the emergence of new copies. The created items, in the course of time, lose innovation and become a part of the flow of routine things, giving way to new ones. Embodied in perishable matter, they are destroyed. They have only one chance to continue their existence, i.e., to become a symbol.

This is how their ideal image (form) is fixed in the consciousness and memory of the mankind.

The existential cycle for the material object ends at this stage.

As a result, it can be stated that all elements of the design process are characterized by anthropocentric features, because the appearance of a thing is preceded by the existence of personality, a goal is an expression of their primary or secondary need, a form is the optimal image of a thing. The cycle of the object existence depends on the application method and human plans. Even the process of symbolization takes place with the help of the collective mind.

The process of constructing virtual constructs largely follows the established ontological scenario, but there are also differences.

Exploring hyperreality (simulation of reality), J. Baudrillard remarked: "The essence of the visual image is an abstraction from the three-dimensional world and the transition to a two-dimensional world" [2], i.e., all virtual constructs are a simplified reflection of the objective reality. The material for virtual design mediated by computer technology is a set of characters (numbers, letters, symbols, dashes, etc.). The construct not embodied in the matter continues to develop and, thus, avoids the final stage of the existential cycle – materialization. Under such circumstances, a human is able to immortalize the real thing with the help of characters systems without the mediation of the collective mind and its symbolism.

The availability of a virtual construct can lead to an uncontrolled reproducing. However, it should be noted that in cyberspace, characters that are the matter of virtual constructs are unlimited in their existence. They are not characterized by physical properties, they function beyond the space and time, therefore, they are not subject to destruction. Even after losing their relevance, these objects continue to exist as passive particles of the general flow. In the real world, the principle of equilibrium applies: the new replaces the old – and the old disappears.

Such harmony ensures a moderate existence. In virtual reality, the old and the new mix to create a chaos that is constantly expanding and capturing more and more public attention.

Anthropological mediation of virtual construction processes

The reason for this situation is the growing level of consumer needs. The way of life of previous generations is radically different from the today realities. In the past, manual labor was predominant, providing for lower needs [7] in unfavorable life circumstances (wars, epidemics, famine, unstable political and economic situations, natural disasters, etc.). Under such conditions, spiritual development was an important but secondary phenomenon.

In modern realities, for the vast majority of the world's population, the ability to meet their lower-level needs is no longer an achievement, but a routine (Harari, 2018). Therefore, non-material needs naturally come to the fore. The dimensions of this class of needs are vague, abstract and, to a greater extent, personalized. Lack of clear understanding provokes the replacement of a qualitative unit by a quantitative non-qualitative set.

Material things are more understandable to the society than speculative voids, so, against the background of the current level of the noosphere development and available opportunities, there is a request to increase the amount of the matter. The passive field, according to the mankind's plan, must be replaced by the matter, because emptiness is not a mastered space for human realization. Since the reality has physical limitations, and the limits set by the matter do not satisfy human desires, a plastic virtual reality open to manipulation is projected, which acts as a concentrate, a flattened image of the world.

The existence of such a plane allows a person to fill the empty space of the field and thus shift the balance to the side of the matter, but this filling will be poor. According to the logical law of mutual transition of quantitative and qualitative changes, the quantity in progression will necessarily turn into the quality.

So far, in the field of virtual reality, we are witnessing the accumulation of monotonous, standardized constructs, because all of them are united by identical material, i.e., a character. Although a character is a material and sensory substrate, it only represents objects. Imitation of the realized need is not able to satisfy the need in full.

Virtual objects will not be able to satisfy physiological needs in full, as they are necessary conditions for human existence, but intangible needs are more abstract and individual. Today we often find examples of replacing components of social, prestigious or spiritual categories with easily accessible virtual counterparts. This trend is gradually depreciating real gains.

Virtual reality is a useful tool when working with information and an almost integral part of modern interpersonal communication, but global virtual design affects the quality of life. Since this space is an artificially constructed society without the direct involvement of nature, the function of information flows regulation under the synergetic approach must be formed by a human.

Conclusions and prospects of research. As the analysis shows, the tendency to duplicate the basic laws for creation of material reality constructs by the virtual one is not a guarantee of ontological identity. In contrast to the subject field of the reality, each virtual construct and each stage of its creation is anthropologically determined.

The reason for the creation of virtual constructs is to increase the demand for information in modern society and the desire for self-realization by seizing an absolute power over the virtual space, which is open to manipulation.

As a result, the substitution of a matter for a character in a computer-constructed reality not only stops destructive processes, but also eliminates the self-regulation characteristic of the natural environment. All this leads to virtual expansion through the accumulation of information flows, and thus to the strengthening of human interdependence and virtual reality.

The way to solve this problem is to imitate natural regulation, which is implemented in science through the synergetic approach.

References

1. Aristotle *Metaphysics* / Ed. L. Judson, United Kingdom: Oxford University Press. 2019. 416 p.
2. Baudrillard J. *Simulacra and Simulations*. *Web . stanford.edu*. 2018. URL: https://web.stanford.edu/class/history34q/readings/Baudrillard/Baudrillard_Simulacra.html (дата звернення: 23.12.2021).
3. Флоренский П. А. *Сочинения в четырех томах*. Москва: Мысль, 2000. Т. 3(1). 621 с.
4. Harari Y. N. *Homo Deus: A brief history of tomorrow*. New York: Harper Perennial, 2018. 496 p.
5. Хайдеггер М. *Вопрос о технике. Время и бытие*. Москва: Республика, 1993. С. 221-238.
6. Каримова С. Депривация онтологического статуса вещи традиционной культуры. *Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена*. 2010. № 126. С. 341-349.
7. Maslow A. H. *A Theory of Human Motivation*. *Classics in the History of Psychology*. 2000. URL: <http://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm> (дата звернення: 22.12.2021).
8. Metzinger T. K. *Why Is Virtual Reality Interesting for Philosophers?* *Frontiers in Robotics and AI*. 2018.

URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/frobt.2018.00101/full> (дата звернення: 23.12.2021).

9. Ollinaho O. *Virtualization of the Life-World*. *Human Studies*. 2018. № 41(2), P. 193-209.

10. Резник Н. Ю. Вещный мир постмодернизма. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2007. № 1 (6). С. 163-167.

11. Руднев В. *Словарь культуры XX века*. Москва : Аграф, 1997. 382 с.

12. Sydykov, Y. Nysynbayev, A., Kurmanbayeva, S., Kurganskaja, V., & Dunaev,

13. V. *Modal ontology of virtual reality in the postnonclassical world view*. *ceeol.com*. 2018. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=647540> (дата звернення: 20.12.2021).

Анотація

Богданець І. М. Антропологічний аспект віртуального конструювання. – Стаття.

Дослідження спрямовано на пошуки алгоритму віртуального конструювання з урахуванням антропологічного параметра. Об'єкти віртуальної реальності досі по замовчуванню отожднюють з реальними об'єктами не зважаючи на різні матерії втілення та відмінності у закономірностях їх існування. Стрімкий розвиток комп'ютерних технологій та підвищення значення віртуальної реальності для людства обумовлюють логічну необхідність вивчення віртуальних конструктів, особливо антропологічного контексту їх існування, адже заміна матерії сконструйованим людиною знаком захищає об'єкти віртуальної реальності від руйнування, що зрештою призводить до віртуальної експансії шляхом нагромадження інформаційних потоків, а отже до посилення залежності людини від віртуальної реальності. Як засвідчує проведений аналіз, тенденція до дублювання основних закономірностей творення конструктів матеріальної реальності віртуальною не є гарантією онтологічної ідентичності, адже на відміну від предметного поля реальності, кожен віртуальний конструкт та кожен етап його створення є антропологічно обумовленим. У контексті трансформацій сучасного суспільства, спричинених зростанням споживчих потреб людства, феномен віртуальної реальності вимагає теоретичного доповнення системи та переосмислення її з антропологічних позицій. На тлі підвищення інформаційного попиту та прагнення до самореалізації шляхом захоплення абсолютної влади над відкритим для маніпуляції кіберпростором виникає потреба у створенні самодостатнього та онтологічно незалежного образу віртуальної реальності, який дозволить контролювати вплив здійснюваний на людину шляхом впорядкування сутнісних структур віртуальної реальності. У перспективі, необхідною умовою розвитку віртуального конструювання є наслідування природної регуляції, яка реалізується у науці за допомогою синергетичного підходу.

Ключові слова: віртуальна реальність, антропологічний аспект, віртуальний конструкт, віртуальна експансія, віртуальна онтологія.

Summary

Bohdanets I. M. Anthropological aspect of virtual construction. – Article.

The research is aimed at searching for an algorithm of virtual construction taking into account the anthropological parameter. Virtual reality objects are still identified by default with real objects, despite the different matters of embodiment and dissimilarity in the laws of their existence. The rapid development of computer technology and the increasing importance of virtual reality for humanity necessitate the study of virtual constructs, especially the anthropological context of their existence, because the replacement of matter by man-made sign protects virtual reality from destruction, which ultimately leads to virtual expansion through the accumulated information flows, and thus to increased human dependence on virtual reality. According to the analysis, the tendency to duplicate the basic laws of creation of constructs of material reality virtual is not

a guarantee of ontological identity, because unlike the subject field of reality, each virtual construct and each stage of its creation is anthropologically determined. In the context of the transformations of modern society caused by the growing consumer needs of mankind, the phenomenon of virtual reality requires a theoretical addition to the system and rethinking it from an anthropological standpoint. Against the background of the growing demand for information in modern society and the desire for self-realization by seizing absolute power over cyberspace open to manipulation, there is a need to create a self-sufficient and ontologically independent image of virtual reality, which will control to control the impact on humans by streamlining the essential structures of virtual reality. In the long run, a necessary condition for the development of virtual design is the imitation of natural regulation, which is implemented in science through a synergetic approach.

Key words: virtual reality, anthropological aspect, virtual construct, virtual expansion, virtual ontology.

УДК 001:316.324.8]:141.7

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1063>**Л. В. Броннікова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7706-4163>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри соціології та політології

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Постановка проблеми. Розмаїття характеристик і назв сучасного етапу розвитку суспільства – інформаційне, постіндустріальне, суспільство знань – свідчить про певну концептуальну напруженість у визначенні його нової якості. В Інтернеті розміщені колосальні обсяги інформації, присвячені тематиці інформаційного суспільства. У другий половині 90-х років минулого століття були опубліковані праці М. Кастельса «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» і Ф. Уебстера «Теорії інформаційного суспільства», котрі стали майже хрестоматійними.

Автори численних концепцій інформаційного суспільства акцентують увагу на різних його особливостях. Якщо на початку формування ідеології інформаційного суспільства цінність наукового, теоретичного знання підкреслювалась, то згодом свій привілейований статус наука втрачає. Водночас дослідники інформаційного суспільства дійшли згоди у визнанні тих можливостей, що їх відкривають сучасні інформаційно-комунікаційні технології (далі – ІКТ). Еволюція ІКТ, їх широке використання призводять до інституційних змін у всіх сферах життя людини та соціуму. Зокрема, формується нова інформаційна економіка, змінюються політика, наука, освіта, інші формоутворення культури.

Філософи та соціологи впродовж двох останніх десятиліть ведуть жваву дискусію щодо ролі науки та наукових знань у становленні інформаційного суспільства або суспільства знань. Очевидно, що поняття «інформаційне суспільство» та «суспільство знань» не можна ототожнювати, хоча суспільство знань має всі характеристики інформаційної доби. Для сталого розвитку суспільство потребує різні види знань, і констатація цього не зменшує ролі науки.

Наука є провідним чинником цифрової епохи. Саме тому є необхідним дослідження наукової діяльності як способу виробництва та трансляції знання у контексті використання нових технологій, а також виявлення нових тенденцій у виробництві знання у зв'язку з вибуховим зростанням обсягів і розмаїття інформації.

Аналіз досліджень і публікацій. Специфічні риси інформаційного суспільства відображені у працях Д. Белла, М. Кастельса, Е. Тоффлера,

Ф. Уебстера, Ф. Фукуями та багатьох інших зарубіжних дослідників. Питання зв'язку соціальних трансформацій із новою роллю інформації та наукового знання в умовах переходу до суспільства знань висвітлено у працях українських і російських авторів, зокрема І. Алексеевої, В. Онопрієнка, Л. Дротянко, Б. Пружиніна, О. Журавльової та ін.

Метою статті є аналіз нових аспектів наукової діяльності, зумовлених подальшим розвитком інформаційних технологій і запитамі цифрової епохи.

Методологічною основою дослідження є комплекс філософських і загальнонаукових методів, що забезпечує аналіз процесів, які відбуваються у науці інформаційної доби, та визначення напрямків її подальшого розвитку. У статті також застосовані системний і синергетичний підходи. Синергетика пропонує міждисциплінарну методологію для розуміння властивостей динаміки самоорганізації у природі та соціумі й у такий спосіб допомагає досліджувати нелінійні, багатофакторні процеси, що відбуваються як всередині наукової діяльності, так і у відношеннях між наукою та суспільством.

Виклад основного матеріалу. Аналіз трансформаційних процесів, які відбуваються у сучасній науковій сфері, передбачає встановлення причин подібних змін. Із цією метою розглянемо головні ознаки інформаційного суспільства та їх вплив на науку як одну зі сфер життєдіяльності соціуму. Ф. Уебстер, відомий британський соціолог, зазначає, що ознаками, які можуть характеризувати настання інформаційного суспільства, є нові швидкі зміни у суспільстві, що можуть мати технологічний, економічний, працєорієнтований, просторовий, культурний або комбінований характер [1].

М. Кастельс, визнаний у наукових колах соціолог і теоретик інформаційного суспільства, у книзі «Інформаційна епоха» доводить, що ознакою переходу до інформаційної епохи є наявність інформаційних мереж. На думку Кастельса, ІКТ зменшили ефективність глобальних корпорацій і посилили позиції працівників та організацій, що працюють у мережах. У мережевому суспільстві зникають старі форми стратифікації та виникають нові форми нерівності. Група інформаціональних працівників стала ключовою силою соціуму. Трудова теорія вартості замінюється теорією вартості,

що створюється інформацією, знанням. У такий спосіб знання й інформація стають головними ресурсами сучасного виробництва, а освіта – головною якісною ознакою праці. Сутність капіталістичного виробництва не змінюється, змінюються лише ключові гравці. Обсяг фізичної праці зменшується, а наявність грошей не гарантує успіх у сучасному суспільстві. Головні здібності для нової епохи – це інформаційні, що набуваються під час здобуття освіти в університетах [2].

Таку саму думку висловлює і німецький економіст К. Шваб – компанії повинні навчитися працювати на основі концепції «Talentism» (орієнтація на висококваліфіковані кадри). Це один із найбільш важливих факторів розвитку конкурентоздатності у сучасних умовах, оскільки особисті можливості співробітників підприємства є домінуючою формою його стратегічної переваги [3].

У творі «Четверта промислова революція» К. Шваб аналізує появу та розповсюдження інновацій протягом історії людства. Автор наводить цікаві приклади, акцентуючи увагу на зміні темпів цих процесів. Зокрема, символом першої промислової революції було веретено. Впровадження цього знаряддя праці за межами Європи тривало 120 років. Інтернет став надбанням усього світу менше ніж за 10 років. Шваб вважає, що на початку ХХІ століття розпочалася четверта промислова революція. Якщо перші три революції спиралися на зміни технологій виробництва, то «у процесі четвертої промислової революції виробництво розвивається за рахунок пізнавальної діяльності людини» [3].

Однак четверта промислова революція пов'язана не тільки з розумними та взаємопов'язаними машинами та системами. Її спектр дії значно ширший. Одночасно виникають хвилі подальших проривів у різних сферах: від розшифрування інформації, записаної у людських генах, до нанотехнологій, від поновлюваних енергоресурсів до квантових обчислень. Саме синтез цих технологій і їх взаємодія у фізичних, цифрових і біологічних доменах становлять фундаментальну відмінність четвертої промислової революції від усіх попередніх революцій.

У такий спосіб унікальність четвертої промислової революції, окрім темпів розвитку та широкого охоплення, полягає у зростаючій гармонізації та інтеграції великої кількості різних наукових дисциплін і відкриттів.

За К. Швабом, інновації є багатокомпонентним соціальним процесом, складовою частиною якого є наука. Існує думка, що в інноваційних економіках саме наукові знання забезпечують основний приріст національного валового продукту. Наукові установи часто розглядаються як передній край розробки прогресивних ідей, проте це не можна стверджувати категорично. Останні дані вказують на те, що сьогодні університети, керуючись

кар'єрними міркуваннями й умовами фінансування, віддають перевагу поетапним консервативним дослідженням, а не сміливим інноваційним програмам [3]. Для стимулювання передових фундаментальних досліджень та інноваційних технологічних застосувань у різних галузях науки уряди мають більше активно фінансувати амбітні дослідницькі програми. Партнерство між державним і приватним секторами у галузі наукових досліджень також має бути спрямоване на створення знань і людського капіталу для загального блага.

У четвертій промисловій революції комунікації, що забезпечуються цифровими каналами зв'язку та технологіями програмного забезпечення, принципово змінюють суспільство. Масштаб впливу і швидкість, з якою ці зміни відбуваються, зробили трансформацію, що виявляється зовсім не такою, як будь-яка інша промислова революція в історії людства [3].

Цифровізація передбачає впровадження цифрових технологій у різні аспекти діяльності людей. Технології, які забезпечують процес цифровізації, – це ВД, нейротехнології та штучний інтелект, квантові технології, промисловий інтернет, робототехніка, технології віртуальної та доповненої реальності тощо. Проблема трансформації й оптимізації наукової діяльності за допомогою ІКТ вже перестала бути новацією. Інформація як продукт інформаційних технологій структурується й оформлюється у вигляді знань. Водночас масиви даних – це несистематизована інформація, що генерується на основі ІКТ. Ось чому актуальними стають такі епістемологічні проблеми, як зміна інфраструктури виробництва наукових знань, необхідність проведення експертизи у зв'язку з якістю цифрових даних та ін. Утім, ця проблематика передбачає відповіді на фундаментальні філософські питання – що таке знання, істина, наукова раціональність.

Як ми вже зазначали, цифрові дані стали невід'ємною частиною сучасної наукової діяльності. Вони впливають як на структуру процесу наукового пізнання, так і на знання – продукти наукової творчості. Дані – це окремі факти, котрі характеризують об'єкти, процеси та явища у певній предметній сфері, а також їх властивості. Знання, зв'язані з даними, базуються на них, але є результатом пізнавальної діяльності людини, узагальнюють її досвід, отриманий під час виконання певної роботи. Іноді знання визначають як добре структуровані дані, або як дані про дані, або метадані [4, с. 42].

Отже, у сучасній науці існують підходи та моделі, орієнтовані на цифрові дані. Російський філософ О. Журавльова зазначає, що цифрові дані можуть бути результатом досліджень в одній науці та репрезентованими у вигляді баз даних, банків даних, електронних колекцій, цифрових

документів і зображень, багатовимірних цифрових масивів і т. п. Водночас ці «матеріали» можна використати для проведення досліджень в інших дисциплінах. Внаслідок синтезу «старих» і «нових» даних можуть виникнути нові можливості у конструюванні об'єкта наукового дослідження. Крім цього, цифрові дані сприяють вирішенню «старих» методологічних проблем за допомогою «нових» підходів у межах різних дисциплін: астрономії, біоінформатики, екологічних наук, ядерної й атомної фізики, медицини, соціальних і гуманітарних наук. Донедавна дані були лише (статичними) продуктами наукових досліджень, але нині вони – не тільки «капітал» вченого, проміжний результат його дослідження, але і рушійна сила для створення наукових продуктів іншого рівня (динамічних), таких як інтернет-сервіси, мережеві наукові інструменти та моделі [5].

«Цифрові гуманітарні науки» (Digital Humanities, DH) є узагальнюючою назвою для широкої сфери практик з створення, застосування та інтерпретації нових цифрових та ІКТ у гуманітарних науках. Це дослідження соціокультурних наслідків цифрових технологій, критичний аналіз їх можливостей та обмежень, нові медіа, створення цифрових бібліотек, архівів, баз даних культурного надбання і музейних колекцій, цифрові реконструкції, тобто діяльність, яка потребує спільних зусиль гуманітаріїв і фахівців із цифрових технологій. Перелічені напрямки впливають на такі дисципліни, як історія, антропологія, мистецтво, архітектура, географія, соціальні науки, медіадослідження. У такий спосіб цифрову гуманітаристику можна розглядати як інноваційний тренд розвитку гуманітарних наук, у якому технологічний інструментарій підпорядкований вирішенню конкретних проблем.

У 2008 році у журналі «Nature» вперше був використаний термін «Big Data». В Інтернеті є десятки його визначень. Великі дані – це сукупність технологій, що мають здійснювати три операції. По-перше, обробляти великі обсяги даних. По-друге, ці технології мають швидко працювати з великими обсягами даних. По-третє, вони мають працювати зі структурованими та погано структурованими даними паралельно у різних аспектах. Типовий приклад великих даних – це інформація, що надходить із різних експериментальних пристроїв Великого колайдера, що безперервно виробляє величезну кількість даних. Прилад постійно видає великі обсяги даних, а вчені за їх допомогою вирішують множину завдань [6].

Медичні науки, астро-, біо- й екоінформатика, атомна та ядерна фізика також лідирують у накопиченні даних. У ХХІ столітті астрономія та космонавтика, використовуючи ІКТ як інструмент для проведення досліджень, перейшла до вирішення надзвичайно актуальних завдань і про-

грам: 1) створення глобальних і глибоких цифрових оглядів (каталогів) на мільйони та мільярди небесних об'єктів (обсягом до сотень терабайт, а у перспективі – до петабайт); 2) створення архівів і баз даних на сотні тисяч і мільйони малих тіл Сонячної системи, що дозволить визначити їх орбіти та фізичні параметри (масу, структуру тощо) та виявити їх нестійкість шляхом моделювання; також можна буде вести пошук і ототожнення нових астероїдів за програмою кометно-астероїдної небезпеки; 3) контроль руху десятків тисяч космічних апаратів і сотень тисяч, мільйонів їх фрагментів, їх маневрування на орбітах, складання баз даних космічного сміття техногенного походження [7].

Враховуючи дефініцію даних, наведену вище, будемо розглядати дані як сировину, сирі факти, які мають бути осмислені у певному контексті, організовані й упорядковані у процесі обробки. Інформація виникає внаслідок аналізу оброблених людиною даних. Цей аналіз надає їм смислу та забезпечує «споживчі» якості. Іншими словами, дані – це неорганізовані факти, котрі необхідно перетворити в інформацію.

Наука про дані займається вийманням знань і важливої інформації з великих і складних масивів даних, що дозволяє виводити приховані закономірності та краще розуміти дані. Саме наука про дані з'єднує знання з реальністю; перетворює онлайн знання в офлайн. Ця наука змінює життя людей, стратегії бізнесу, підхід до вибору та допомагає іншим наукам, технологіям і соціологічним дослідженням [8].

Отже, поява технології «великі дані» змінює наш підхід до пізнання світу. Протягом двох із половиною тисяч років спочатку філософи, а потім природознавці створювали гіпотези про світоустрій, а потім перевіряли їх, збираючи й аналізуючи дані. У майбутньому наше розуміння тієї чи іншої проблеми буде залежати не від гіпотез, а від величезної кількості даних.

Поява технології BD передбачає зміну традиційної парадигми експериментальної науки, що будувалася на висуненні та верифікації гіпотез. Тепер продукувати наукове знання можна без опори на гіпотетико-дедуктивний метод. Такі вражаючі можливості та перспективи BD вимагають детального і всебічного аналізу епістемічних, методологічних, інституційних основ проблеми.

Дійсно, сама по собі величина і кількість даних не дають нічого для того, щоб вважати BD чимось абсолютно новим і дійсним проривом у людському пізнанні, проте новацією для науки можуть стати методи, інфраструктура, технології та способи обробки даних.

Слід зауважити, що сучасні вчені застосовують і традиційний теоретичний арсенал науки. Зокрема, при аналізі BD використовуються статис-

тичні та математичні теорії, теоретичні знання з галузі комп'ютерних наук. Досвід використання одних технологій призводить до появи нових. Наприклад, розвиток інформаційного моделювання у космічних дослідженнях призвів до появи нового виду інформаційних моделей – просторових інформаційних моделей (ПІМ). Інформаційні просторові моделі мають специфіку, що істотно відрізняє їх від інших інформаційних моделей, і мають дуже велику інформативність [7].

Висновки. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть у високорозвинутих країнах світу розпочався новий етап інтеграції науки та соціуму. На цьому етапі розвитку людства інформація й інновації стають визначальними рисами цивілізаційного поступу. За патетичними словами К. Шваба, характер змін, що відбуваються нині, настільки фундаментальний, що світова історія ще не знала подібної епохи – часу як великих можливостей, так і потенційних небезпек [3].

Розвиток науки, комерціалізація інновацій і їх розповсюдження є надто складними нелінійними процесами. Саме тому їх взаємодія у певному контексті ідей, цінностей і соціальних норм конкретного суспільства унеможливорює повне визначення їх впливу на соціум. Іншими словами, розвиток і впровадження новітніх технологій пов'язані з невизначеністю. Це означає, що ніхто не знає, якими будуть наслідки четвертої промислової революції. Саме тому необхідним є аналіз розбіжностей між застосуванням інноваційних технологій у різних сферах людської діяльності, з одного боку, і потребами, запитам та можливостями сучасного соціуму загалом або окремих соціальних груп, з іншого.

Наука, створюючи достовірні знання, покликана для подолання небезпеки та ризиків, які генеруються людською діяльністю. Нові знання та технології народжуються у певному суспільстві та мають служити людям.

На нашу думку, тема дискусій у контексті проблематики інформаційного суспільства і далі залишатиметься перспективною і модною, адже соціум динамічно розвивається, і назва «суспільство знань» розуміється науковцями не тільки як соціальний ідеал, а і як теперішня реальність, у якій існує постійна потреба у нових знаннях. Водночас системи виробництва та споживання наукових знань зазнають суттєвих трансформацій.

Література

1. Уебстер Ф. Теории информационного общества. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000690/index.shtml>
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/index.php

3. Шваб К. Четвертая промышленная революция. URL: http://ncrao.rsvpu.ru/sites/default/files/library/k_shvab_chetvertaya_promyshlennaya_revolyuciya_2016.pdf

4. Броннікова Л.В. Інформаційно-комунікаційні технології в сучасній науці (філософські аспекти). *Вісник Національного авіаційного університету. Серія «Філософія. Культурологія»*. 2019. № 1. С. 41–45.

5. Журавлева Е.Ю. Вызовы технологии «больших данных» для современных социогуманитарных наук. *Вопросы философии*. 2018. № 9. URL: <https://vphil.ru>

6. Протасов А. Как большие данные стали одной из самых интересных задач IT-индустрии. URL: <https://postnauka.ru/specials/big-data>

7. Муминов К. ИКТ в космосе. URL: https://ictnews.uz/15/11/2018/space_ict/

8. Кьянг Ку. Управление большими массивами данных. URL: <http://postnauka.ru/specials/big-data>.

Анотація

Броннікова Л. В. Філософські аспекти трансформаційних процесів у сучасній науці. – Стаття.

У статті розглядаються проблеми розвитку науки в інформаційному суспільстві. З'ясування цих проблем передбачає аналіз особливостей суспільного життя початку ХХІ століття. Констатація визначальної ролі науки потребує роз'яснення, як і ототожнення змісту понять «суспільство знань» та «інформаційне суспільство». Виробництво та використання наукових знань зазнали суттєвих змін завдяки появі інформаційних технологій. Тривають дискусії щодо оцінки впливу інформаційно-комунікаційних технологій на усі сфери життєдіяльності суспільства. Зокрема, К. Шваб назвав наявні фундаментальні зрушення у житті людства «четвертою промисловою революцією», враховуючи взаємодію технологій і соціуму. Водночас є очевидною взаємозалежність процесів модернізації суспільного життя і розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Науковці зробили значний внесок у розробку цифрових технологій. Технології, що забезпечують процес цифровізації, – це великі дані, штучний інтелект, квантові технології, робототехніка, технології віртуальної та доповненої реальності.

У зв'язку із накопиченням величезних масивів цифрової інформації у науковій діяльності використовуються технології «цифрові дані» та «великі дані». Цифрові гуманітарні науки як міждисциплінарна дослідницька платформа виникла у 90-х роках минулого століття. На початку ХХІ століття ІКТ посилюють свої позиції в астрономії та космонавтиці. Йдеться, зокрема, про галузі математичного моделювання, програмування, роботизації, технології обробки й аналізу ВД. Застосування технологій ВД як пошукових практик надає можливість реалізації нової дослідницької парадигми для великої кількості наукових дисциплін. Нові теоретико-пізнавальні проблеми, зумовлені трансформаційними процесами у науці початку ХХІ століття, потребують філософського аналізу.

Ключові слова: наука, знання, великі дані, цифрові дані, інформаційно-комунікаційні технології.

Summary

Bronnikova L. V. Philosophical aspects of transformation processes in modern science. – Article.

The article considers the problems of science development in the information society. Clarification of these problems involves an analysis of the peculiarities of public life in the early XXI century. The statement of the decisive role of science needs to be clarified, as well as the identification of the meaning of the concepts “knowledge society” and “information society”. The production and use of scientific knowledge have undergone significant changes due to the advent of information technology. Discussions are underway to assess the impact of information and communication technologies on all spheres of society. In particular, K. Schwab called the existing fundamental changes in human life “the fourth industrial revolution”, given the interaction of technology and society. At the same time, the interdependence of the processes of modernization

of public life and the development of ICT is obvious. Scientists have made significant contributions to the development of digital technologies. Technologies that provide the digitalization process are big data, artificial intelligence, quantum technologies, robotics, virtual and augmented reality technologies.

Due to the accumulation of huge amounts of digital information, scientific technologies use “digital data” and “big data”. The digital humanities as an interdisciplinary research platform emerged in the 1990s. At the beginning of the XXI century, ICT is strengthening its position in astronomy and astronautics. These include the areas of mathematical modeling, programming, robotics, BD processing and analysis technologies. The capabilities of these technologies should be used efficiently and correctly. New theoretical and cognitive problems caused by transformational processes in science at the beginning of the XXI century require philosophical analysis.

Key words: science, knowledge, big data, digital data, information and communication technologies.

УДК 162

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1062>

К. О. Бура

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4147-9751>

аспірантка 2 року навчання

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА УЗГОДЖЕННЯ КАТЕГОРІЙНОГО АПАРАТУ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

Актуальність теми дослідження та постановка проблеми. Теорія аргументації як відносно молода царина знання зазнає термінологічних труднощів, пов'язаних з неусталеністю категорійного апарату. Навіть сам термін «аргументація», що міститься у назві досліджуваної царини, залишається багатозначним і неусталеним. Так, наприклад, Франц ван Еемерен (Frans H. van Eemeren), Роб Гроотендорст (Rob Grootendorst) та Тьярк Крюгер (Tjark Kruiger) визначають аргументацію як «соціальну, інтелектуальну, вербальну активність, що слугує для виправдання (*justify*) або спростування (*refute*) погляду, що складається з сукупності висловлювань, і спрямована на отримання схвалення аудиторії». Таке визначення також окреслює предмет теорії аргументації [2, с. 7].

Крістіан Сантібаньєз (Cristián Santibáñez) пропонує використовувати таке визначення: «Аргументація розуміється як діяльність, в якій точка зору, що просувається певним агентом, відкидається, піддається сумніву або оскаржується іншим агентом (або агентами) і їй на зміну пропонуються інші аргументи, які, у свою чергу, також оскаржуються, і так далі, поки суперечка або розбіжності у поглядах не будуть вирішені» [12, с. 168].

Демонструючи різноманітність визначень терміну «аргументація» слід звернутися до Девіда Гітчкока (David Hitchcock), який стверджує, що «аргументація у тому сенсі, вивчення якого займається неформальна логіка, може сприйматися як тип дискурсу, в якому автор виражає точку зору і пропонує один чи більше аргументів на її підтримку» [7]. Схожим є визначення Марціна Левінського (Lewiński, Marcin) та Діми Мохамеда (Dima Mohammed): «Аргументація може бути визначена як комунікативна активність продукування або обміну підстав (*reasons*) з метою підтримки тез або захисту позицій, особливо у ситуації сумніву або незгоди» [9].

Серед українських дослідників слід згадати Ірину Хоменко, яка визначає аргументацію як «форму діалогічної взаємодії, де метою сперечальників (*arguers*) є розв'язання конфлікту точок зору (*standpoint, point of view*) із застосуванням вербальних та невербальних засобів» [22, с. 36]. Вищезазначені формулювання свідчать про різноманітність підходів до визначення ключового для обраної проблематики терміну.

Отже, можна зробити висновок, що категорійний апарат теорії аргументації в цілому потребує доповнень, уточнень та узгоджень.

Окрім 'глобальних' на цьому поприщі постають також і 'локальні' проблеми. Якщо на початку свого становлення теорією аргументації займалися здебільшого вихідці з англослов'янського світу, то на сьогоднішній день інтерес до цього напрямку стає міжнародним. Проте переклад зазвичай призводить до обмеженості порозуміння, до необхідності узгоджувати перекладені поняття з особливостями тієї чи іншої мови, навіть за рахунок втрати первинних сенсів.

У цьому контексті варто згадати Ганса-Георга Гадамера (Hans-Georg Gadamer), який висував тезу про неможливість 'еквівалентного перекладу' в силу того, що перекладацька практика є посередницькою, медіальною. Той, хто розуміє мову, не потребує перекладу; він охоплює ті сенси, які огортають те чи інше поняття без додаткових роз'яснень. Окрім того, поняття вкарбовані у певну мову, вони існують у ній, і виокремлення таких понять з притаманного їм оточення призводить до руйнації смислових надбудов [6].

Проте, за Гансом-Георгом Гадамером, будь який переклад одночасно є і збагаченням досвіду. Переклад уможливорюється розумінням, а розуміння передбачає інтерпретацію [6]. Інтерпретатор створює метафори. Він, наче човняр, перевозить сенси між берегами, переносить їх зі слів однієї мови на слова іншої.

Повертаючись до теоретико-аргументативної термінології необхідно зазначити, що українські дослідники познайомилися з нею відносно недавно, на початку ХХІ сторіччя. Більшість джерел, присвячених цій проблематиці, досі залишаються неперекладеними українською мовою, а вітчизняний категорійний апарат перебуває у стані розробки.

Метою дослідження є смислове розведення англослов'янських термінів 'to persuade' та 'to convince' і надання їм україномовних відповідників.

Досягнення мети цієї статті здійснюється шляхом розв'язання таких завдань:

1. Продемонструвати необхідність уточнення та узгодження категорійного апарату теорії аргументації в цілому і в україномовному середовищі зокрема.

2. Висвітлити смислові відмінності між англomовними термінами 'to persuade' та 'to convince', спираючись на праці теоретиків аргументації.

3. Надати вищезгаданим англomовним термінам україномовні відповідники.

Термінологічна неузгодженість у межах теорії аргументації

Латинський іменник 'argumentum' (ī n), похідними від якого є англійські слова 'argument', 'argumentation' та українські 'аргумент', 'аргументація', є полісемантичним. Термін походить від дієслова 'arguo' – 'виявляю, 'віднаходжу', 'показую', та має декілька значень серед яких: тлумачення розповіді, представлення наочних доказів, опис основної теми або сюжету, а також іменникові переклади, такі як умовивід, внутрішнє переконання, філософський висновок тощо [17, с. 94]. Неоднозначність оригінального слова призводить до низки термінологічних проблем, пов'язаних, по-перше, з перекладом, а по-друге, з тлумаченням терміну. Враховуючи те, що теорія аргументації зароджувалася як дисципліна, найбільший інтерес до якої виявляли науковці з Канади та США, необхідно звернути увагу на особливості вжитку англomовних термінів.

Згідно з Oxford Advanced Learner's Dictionary англomовний термін 'argument' може мати декілька значень:

(1): розмова або дискусія, в якій двоє або більше людей не погоджуються між собою, часто гнівно;

(2): аргумент (a reason) або низка аргументів (set of reasons), які хтось використовує для того, аби продемонструвати, що щось є істинним або правильним;

(3): акт незгоди в розмові або дискусії, в якій використовується аргумент або низка аргументів.

Виходячи з вищезазначених тлумачень можна помітити декілька нагальних проблем. По-перше, англomовний термін 'argument' вживається і на позначення структури засновків і висновку – власне аргументу, і на позначення людської практики, певного процесу, де використовуються аргументи під час комунікативних дій. Для розрізнення цих двох значень пропонується використовувати терміни 'argument' ('аргумент') та 'argumentation' ('аргументація') відповідно.

По-друге, аргументація, як людська практика, характеризується певним конфліктом точок зору, який учасники прагнуть вирішити за допомогою наведення аргументів на підтримку власної позиції та спростування тез опонента. У зв'язку з цим варто навести визначення Віктора Елвіна Кетчема (Victor Alvin Ketcham): «Аргументація – це мистецтво переконувати (persuading) інших думати чи діяти певним чином», «метою аргументації є не лише спонукання інших прийняти наші погляди та пересвідчення (opinions and beliefs) щодо будь-якого спірного питання, але й спону-

кання їх діяти відповідно до наших поглядів та пересвідчень» [8, с. 3, 5].

Франц ван Еемерен (Frans H. van Eemeren), Роб Гроотендорст (Rob Grootendorst) та Тьярк Крюгер (Tjark Krugier) пропонують базову аргументативну модель, в якій дехто S має намір зробити так, аби дехто L сприймав певну інформацію O як виправдану або спростовану на підставах, які пропонує S. Іншими словами S має намір переконати (convince) L у правильності виправдання чи спростування твердження O [2, с. 10].

Крістофер Тіндейл (Christopher W. Tindale) зазначає, що «аргументація – це такий вид активності, де надаються та оцінюються аргументи, де з'ясовуються і обґрунтовуються переконання (beliefs), і де заохочується персональний розвиток» [13, с. 1].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що метою аргументації є переконання Іншого і сприяння тому, аби він відмовився від позицій, які відстоював на початку, а також скоректував свою поведінку відповідно до цих змін. Проте вищезазначені дефініції демонструють, що україномовним терміном 'переконання' у межах аргументативної теорії перекладають як мінімум три англomовні терміни: 'conviction', 'persuasion' і 'belief'. Якщо термін 'belief' відсилає до вже усталених поглядів, до прийняття, що певне твердження є істинним, і може бути заміненим синонімами 'погляд' (point of view), 'думка' (opinion), 'точка зору' (standpoint), то з'ясування відмінностей між термінами 'conviction' та 'persuasion' потребує більш детального аналізу. Неоднозначність україномовного терміну 'переконання' та нагальна потреба висвітлити відмінності між його англomовними відповідниками стала метою цієї статті.

Смислові відмінності між англomовними термінами 'to persuade' та 'to convince' та їхнє місце в теоретико-аргументативному категорійному апараті

Для визначення термінів 'to persuade' та 'to convince' первинно необхідно звернутися до тлумачних словників англійської мови.

1. The Concise Oxford Dictionary визначає 'to persuade' як

– переконання (convince) особи, самого себе або переконання у певному факті.

– спонукання (induce) особи до дії [5, с. 889].

У той же час The Concise Oxford Dictionary визначає 'to convince' як

– твердо переконувати (firmly persuade) [5, с. 263].

2. Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language визначає 'to persuade' як:

– спричинити до того, що хтось щось зробить, особливо за допомогою обґрунтування (reasoning), наполягання (urging) або спонукання (inducement); переважати над ним;

– спонукати когось повірити у щось; переконати (convince) його;

– впливати на почуття особи або волю (will) [14, с. 1339].

У той же час Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language визначає 'to convince' як

– переконувати (persuade) або задовольняти за допомогою доказів або аргументів;

– подолати сумніви щодо чогось;

– викликати почуття впевненості;

– задовольнити розуміння особи щодо правдивості певного

– твердження [14, с. 400].

Запропоновані дефініції розглянутих термінів яскраво демонструють їхній взаємозв'язок, а інколи – і взаємовизначеність. У розмовній англійській мові ці слова здебільшого вживаються як синоніми, і лише граматичні конструкції дозволяють збагнути, що між ними є відмінності. Так, наприклад, ми можемо сказати "I am not convinced", звертаючись до пасиву, але не говоримо "I am not persuaded", адже це слово вимагає активного суб'єкта, який би здійснив 'persuasion' ("There was no way he could persuade me"). Але якщо розмовна мова дозволяє інтуїтивні пошуки правильного слова, то категорійний апарат наукових дисциплін має бути прояснений та чітко визначений.

Розгляд питання розведення англійських термінів 'persuasion' та 'conviction' в межах теорії аргументації буде розпочато з праці Джорджа Кемпбелла «Філософія риторики», в якій автор розглядає людську свідомість (human mind), як розподілену відповідно до чотирьох функцій або 'факультетів' (faculties): розуміння (the understanding), уява (the imagination), пристрасті (the passions) та воля (the will). Відповідно, «усі цілі промов можна звести до прояснення розуміння, задоволення уяви, руху пристрастей та впливу на волю» [1]. Під 'conviction' Дж. Кемпбелл має на увазі процес зміни переконань слухача, апелюючи до його розуміння. Тоді як під 'persuasion' він розуміє процес впливу на поведінку та волю слухача, апелюючи до його пристрастей.

Серед дослідників суттєвих відмінностей між термінами 'to persuade' та 'to convince' слід виокремити Деніела О'Кіффа (Daniel J. O'Keefe), який на ґрунті аналізу традиційних, на його думку, поглядів до зазначеної проблематики (W.T. Foster, E. J. MacEwan, M. Snyder) пропонує власний підхід. За ним, традиційно різницю між 'conviction' та 'persuasion' вбачали у кінцевій меті: вплив на ставлення (attitude) аудиторії або вплив на поведінку (behavior) аудиторії відповідно [10, с. 25].

Зміна ставлення до чогось може призвести до змін у поведінці, але не імплікує цього. За Д. О'Кіффом більш суттєва різниця полягає не у різних кінцевих цілях, а у засобах, якими ці цілі

досягаються. Некоректно стверджувати, що для зміни поведінки, заснованої на зміні ставлення, необхідні емоційні збудники (окрім них, є й інші), так само як неправильним є протиставляння раціональних та емоційних засобів переконання (емоційні спонукання та впливи не обов'язково є нерозсудливими). Проте, підхід Д. О'Кіффа залишає питання не до кінця проясненим, адже «*ці терміни не мають загальноприйнятого правильного визначення, тому корисними будуть дискусії щодо їхніх взаємовідношень та того, яким чином вони можуть бути використані*» [10, с. 31].

Франц ван Емерен (Frans H. van Eemeren) та Роб Гроотендорст (Rob Grootendorst) під час аналізу мовленнєвих актів в аргументативних дискусіях, заявляють, що «*різниця у значеннях між словами 'convince' і 'persuade' у розмовній мові виявляється переважно у тому, що (1) 'persuading' здебільшого впливає на дії (або на волю до дії) слухача (persuade to), а 'convincing' впливає на його точки зору (convince of); (2) якість аргументації відіграє не таку значущу роль під час 'persuading', на відміну від 'convincing'; (3) 'persuading' більш безпосередньо пов'язане з персональними інтересами промовця та слухача, ніж 'convincing'*» [4, с. 48].

Аналізуючи працю Хаїма Перельмана (Chaïm Perelman) та Люсі Ольбрехт-Титеки (Lucie Olbrechts-Tyteca) Франц ван Емерен (Frans H. van Eemeren) та Роб Гроотендорст (Rob Grootendorst) стверджують, що «*особа, що робить раціональні твердження, має використовувати аргументацію для переконання (to convince) інших, що ці твердження є виправданими... У всіх випадках аргументація буде спрямована на переконання (convincing) людей*» [3, с. 213]. Згодом вони розводять терміни 'to persuade' та 'to convince' таким чином: 'persuasive argumentation' претендує на схвалення від конкретної аудиторії: однієї конкретної особи чи групи. 'Convincing argumentation', у свою чергу, претендує на схвалення від універсальної аудиторії: загального розсудливого людства [3, с. 217].

Уточнення дефініцій термінів 'to persuade' та 'to convince' та пошук українських відповідників
Досліджуючи запропоновані вище варіанти розведення значень термінів 'to persuade' та 'to convince' можна прийти до таких проміжних висновків:

1. Англійський термін 'to persuade' означає переконання, результатом якого часто є спонукання до певних дій. Досягається такий результат здебільшого за допомогою впливу на почуття або емоції особи, над якою такий вплив здійснюється.

2. Англійський термін 'to convince' означає переконання за допомогою раціональних доказів, створення підґрунтя для подолання сумнівів і виникнення певності щодо того чи іншого питання.

Звернення до англо-українських словників демонструє такі варіанти перекладів:

Таблиця 1

Англо-мовний термін	Україно-мовний відповідник	Тип впливу	Наявність первинної позиції	Наявність спонуки до дії
to persuade	переконувати	емоційний	Ні	Зазвичай, так
to convince	запевняти	раціональний	Так	Зазвичай, ні

1. To persuade:

- переконувати; умовляти [21, с. 310].
- умовляти, умовити; переконувати [15, с. 97].
- переконувати, умовляти [19, с. 383].
- переконувати, умовляти; to ~ smb of smth переконати когось у чомусь [18, с. 296].
- умовляти, переконувати; підговорювати, підговорити; to persuade somebody into doing... умовляти когось до виконання (чогось); відмовити (від чогось – from, out of) [20, с. 488].

2. To convince:

- переконувати; доказувати [15, с. 21].
- (1) переконувати, запевняти; (2) доводити до свідомості (помилку, провину і т. інше) [19, с. 135].
- переконувати (у чому – of) [18, с. 94].
- переконувати (у – of, що – that) [20, с. 299].

Враховуючи вже наявні відтінки значень, що характеризують ці терміни, пропонується розширити їхні дефініції, а також окреслити особливі умови їхнього використання. Проведений аналіз теоретико-аргументативних праць дає можливість запропонувати такі доповнення:

1. Термін 'to persuade' слід використовувати на позначення переконання особи чи аудиторії, в яких на момент впливу не було обізнаності або чіткої точки зору щодо певного проблемного питання. Таким чином 'persuading' створює абсолютно нову позицію, яку особа чи аудиторія надалі будуть сповідувати. Такий вплив зазвичай є емоційним та спонукальним, а результатом є певні дії. Термін 'to persuade' пропонується перекладати українським словом 'переконувати'¹.

2. Термін 'to convince' слід використовувати на позначення переконання особи чи аудиторії, в яких на момент впливу була чітко сформована позиція щодо певного проблемного питання. Мета 'convincing' у такому випадку – зміна цього переконання, намагання схилити особу чи аудиторію до іншої позиції, відмовитися від початкової. Така мета зазвичай досягається за допомогою раціонального обґрунтування, пошуку доказів, надання аргументів проти наявної позиції. Термін 'to convince' пропонується перекладати українським словом 'запевняти'² (табл. 1).

¹ ПЕРЕКОНУВАТИ, -ую, -уєш, недок., ПЕРЕКОНАТИ, -аю, -аєш, док., перех. 1. Доводити що-небудь комусь, змушувати кого-небудь повірити у щось, погодитися з ким-, чим-небудь. 2. з інфін., із спол. щоб. Умовляти зробити що-небудь; схилити до якогось рішення [16, с. 913]

² ЗАПЕВНЯТИ, -яю, -яєш і рідко ЗАПЕВНЮВАТИ, -яю, -яєш, недок., ЗАПЕВНИТИ, -ню, -ниш, док., перех. 1. кого або із спол. що. Переконувати кого-небудь у чомусь, авторитетно стверджувати щось. // Відповідально заявляти про свій намір щось виконати, здійснити. 2. кому що, діал. Забезпечувати, гарантувати. [16, с. 411].

Висновки. Теорія аргументації є відносно новою царина знання, яка потребує подальшого розвитку не лише змістовних питань, але й інструментарію, який вона використовує для наукових пошуків та опису предмету дослідження. Незважаючи на те, що робочою мовою для цієї сфери є англійська, уточнення та доповнення також необхідно запроваджувати у категорійних апаратах інших мов, адже на сьогоднішній день вивчення теорії аргументації не обмежене географічно. Це завдання потребує детального аналізу вже використовуваних англомовних термінів та особливостей їхнього вжитку, а також – урахування локальних лексичних та граматичних своєрідностей.

У статті були продемонстровані проблеми смислового розведення ключових для теорії аргументації англомовних термінів 'to persuade' та 'to convince', уточнені їхні дефініції, а також для них були запропоновані україномовні відповідники – 'переконувати' і 'запевняти'. Термін 'переконувати' відсилає до спонукання (до певних дій), до формування позиції, до емоційного впливу на особу чи аудиторію. Тоді як термін 'запевняти' характеризує раціональне обґрунтування певних положень, намагання спричинити до зміни наявної позиції особою чи аудиторією, до переходу на інші засади, у яких особа чи аудиторія впевнилася. Незважаючи на запропоноване розведення термінів і окреслення їхніх смислових відтінків, питання узгодження категорійного апарату теорії аргументації залишається відкритим і дискусійним.

Література

1. Campbell G. The Philosophy of Rhetoric. Illinois, 2008. 424 p.
2. Eemeren F., Grootendorst R., Kruiger T. Introduction. *Handbook of Argumentation Theory: A Critical Survey of Classical Backgrounds and Modern Studies*. Dordrecht, 1987. P. 1-54.
3. Eemeren F., Grootendorst R., Kruiger T. The New Rhetoric of Perelman and Olbrechts-Tyteca. *Handbook of Argumentation Theory: A Critical Survey of Classical Backgrounds and Modern Studies*. Dordrecht, 1987. P. 208-259.
4. Eemeren F., Grootendorst R. Argumentation and the perlocutionary act of convincing. *Speech Acts in Argumentative Discussions*. Dordrecht, 1984. P. 47-75.
5. Fowler H.W., Fowler F.G. Concise Oxford Dictionary of Current English. Oxford, 1959. 1552 p.
6. Gadamer, H. G. Truth and method. London, 2004. 640 p.
7. Hitchcock D. Informal Logic and the Concept of Argument. *Philosophy of Logic: A volume in Handbook of the Philosophy of Science*. Amsterdam, 2007. P.101-129.
8. Ketcham V. The theory and practice of argumentation and debate. New York, 1917. 366 p.

9. Lewiński M., Mohammed D. *Argumentation Theory. The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy*. New York, 2016. P. 1-15.
10. O'Keefe D. Conviction, Persuasion, and Argumentation: Untangling the Ends and Means of Influence. *Argumentation*. 2011. Vol. 26. P. 19-32.
11. Rowley E.Z. Prolegomena to argumentation: Part II. The historical roots of the problem. *Quarterly Journal of Speech*. 1932. Vol. 18. P. 224-248.
12. Santibáñez C. Steps Towards an Evolutionary Account of Argumentative Competence. *Informal Logic*. 2015. Vol. 35, No. 2. P. 167-182.
13. Tindale C.W. *Acts of Arguing: A Rhetorical Model of Argument*. New York, 1999. 245 p.
14. Webster, N. Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language. New York, 1975. 2129 p.
15. Лев В., Вербяний І. Англійсько-український словник. Нюрнберг-Байройт, 1947. 232 с.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Ірпінь, 2005. 1728 с.
17. Дворецкий И. Латинско-русский словарь. Около 50 000 слов. Москва, 1976. 1096 с.
18. Жлуктенко Ю.О., Биховець Н.М. Англо-український словник: близько 20 000 слів. Київ, 1994. 432 с.
19. Крисенко С.М. Новітній англо-український, українсько-англійський словник. Харків, 2005. 960 с.
20. Ніньовський В. Українсько-англійський і англо-український словник. Київ, 1993. 688 с.
21. Новий англо-український та українсько-англійський словник / Укладачі: В.Ф. Малишев, О.Ю. Петраковський. Харків, 2000. 576 с.
22. Хоменко І. В. Неформальна логіка та аргументативне міркування. *Філософська думка*. 2016. № 3. С. 34-46.

Анотація

Бура К. О. Проблема узгодження категорійного апарату сучасної теорії аргументації. – Стаття.

Сьогодні теорія аргументації зазнає значних змін, які спонукають вчених, що працюють у цій царині, до подальших наукових досягнень. З'являються нові течії та напрямки, предметне поле розширюється, а саме уявлення про аргументацію модифікується, залучаючи нові аспекти та інструментарій. Незважаючи на це, у межах теорії аргументації прослідковуються значні термінологічні проблеми, від вирішення яких залежить майбутній розвиток царини.

Дослідники вживають одні і ті самі поняття на позначення різних феноменів, враховуючи особливості власних теорій, але не узгоджуючи їх з наявними наробками інших вчених. Слід зазначити, що такі ключові для наряду терміни як 'аргументація', 'аргумент', 'аргументативний процес', 'аргументативна реальність' та інші змінюють своє значення залежно від контексту та дослідницьких інтересів конкретного науковця. Сьогодні терміни 'argument' та 'argumentation' повинні розумітися як ті, що покривають значно більшу семантичну територію, аніж традиційне розуміння засобів переконання. Наразі такі шляхи комунікації як переконання, доведення та обговорення розглядаються як невід'ємні елементи аргументації. З цієї причини, семантичне поле, що покривається термінами 'argument' та 'argumentation', має бути переглянуте та переосмислене.

Актуальність таких проблем посилюється поширенням інтересу до теорії аргументації, який сьогодні

виявляють не лише вихідці з англomовного світу, але й носії інших мов. Термінологія, притаманна цій царині, активно перекладається з англійської мови та впроваджується у національні наукові лексикони. Це породжує низку перекладацьких проблем і створює необхідність розвивати локальні категорійні апарати, зокрема україномовний. Переклад породжує нові сенси, не проявлені раніше. Це одна з причин, чому шляхи розвитку царин знання відрізняються, залежно від наукового середовища. Неоднозначність використовуваних термінів призводить до смислових труднощів, які мають бути вирішені за допомогою створення усталеного категорійного апарату. Переклад цитат та головної термінології з англійської мови здійснений автором цієї статті.

Ключові слова: аргумент, аргументація, переконання, категорійний апарат, термінологія, переклад.

Summary

Bura K. O. The question of coordination of the categorical apparatus of modern theory of argumentation. – Article.

Today, the theory of argumentation is undergoing significant changes that encourage scientists working in this field to further scientific advances. New trends and directions appear, the subject field expands, and the idea of argumentation is modified, attracting new aspects and tools. Despite this, within the theory of argumentation there are significant terminological problems, the solution of which depends on the future development of the industry.

Researchers use the same concepts to denote different phenomena, taking into account the peculiarities of their own theories, but not reconciling them with the existing findings of other scholars. It should be noted that such key terms for the direction as 'argumentation', 'argument', 'argumentative process', 'argumentative reality' and others change their meaning depending on the context and research interests of a particular investigator. Today, the terms 'argument' and 'argumentation' should be understood as covering a much larger semantic area than the traditional understanding of persuasion. At present, such ways of communication as persuasion, proof and discussion are considered as integral elements of argumentation. For this reason, the semantic field covered by the terms 'argument' and 'argumentation' needs to be revised and rethought.

The urgency of such problems is exacerbated by the spread of interest in the theory of argumentation, which today is shown not only by people from the English-speaking world, but also by native speakers of other languages. Terminology specific to this field is actively translated from English and introduced into national scientific lexicons. This creates a number of translation problems and the need to develop local categorical devices, in particular Ukrainian-language. Translation creates new meanings that have not been manifested before. This is one of the reasons why the ways of development of branches of knowledge differ, depending on the scientific environment. The ambiguity of the terms used leads to semantic difficulties that must be solved by creating an established categorical apparatus. The translation of quotations and the main terminology from English was made by the author of this paper.

Key words: argument, argumentation, persuasion, categorical apparatus, terminology, translation.

UDC 1.101.316

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1061>**L. G. Voronovska**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2815-2500>*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of Department of Social Sciences
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes
of National University of Civil Defense of Ukraine*

THE PHENOMENON OF SECURITY IN PHILOSOPHICAL DISCOURSE

Formulation of the problem. At present, humanity has entered a period of cardinal transformations, which are accompanied by a number of serious threats and dangers associated with the growing number of natural and man-made disasters, social conflicts that bring huge human and material losses.

One of the fundamental threats to human existence today is post-industrial civilization, the development of which takes place in the context of the collision of individuals as carriers of new values and motivations, which leads to social conflicts that alienate people from each other. All this threatens the security of society, ensuring of which requires not only scientific but also philosophical understanding.

The analysis of recent research and publications. Security from the point of view of philosophy of security is a form and a way of existence. As noted in the works of some scientists, in particular Shchurovsky A.M., Yashchenko V.Y., existence is a generic concept in relation to security, it is broader in its content [9, p. 19–20]. Content is known to affect form, form is a reflection of its content. Consequently, the essence of the characteristics inherent in the existence of a particular social system is manifested in the system of ensuring its security.

A review of philosophical, historical, and sociological literature on this issue shows the great interest of ancient thinkers and modern philosophers in the security of society. Philosophical systems of the past, with all their individuality and originality of approaches to security, have common points, originated from the fact that security is based on humanistic and moral qualities of the individual, society, and state, and is identified with prosperity, virtue, and justice.

Philosophers of both European and Eastern schools laid down the basic concepts of social security in their works. The philosophical and religious system of ancient India interpreted security as human submission and avoiding the evil and threats existing in society. The meaning of life – "enlightenment", self-improvement; departure from evil and dangers, suffering and injustice of the vain worldly life of society – was an alternative of impossibility to change the existing system.

A slightly different approach to the problem of security existed in ancient philosophy. Thus, Plato believed that a state is needed to ensure the security of society and the individual. State is considered to be a natural result of the development of civilization, as a person's need for security and protection from external and internal threats. Analyzing the legal and ethical relations of citizens, he came to the conclusion that breaking the law threatens the security of all subjects in society. The dangers that threaten the personalities of each of the subjects are ultimately an inevitable threat to both society and the state.

The moral nature of the individual, according to Plato, is decisive in the security system of society. "Security" is defined by him in such categories as "justice", "blessing", "prudence", and the concept of "danger" is identified with the negative categories – "injustice", "evil".

Aristotle emphasized that the state communication of a person is his natural, instinctive beginning, the desire for safe living, existence, and survival as a biological species. In this regard, he brought to the fore the security of the state, and only then society and man.

Ancient philosophers laid the theoretical and methodological foundations of security philosophy, which are relevant today. Security, in their view, is the harmony of the relationship between the individual, society, and the state.

If Plato and Aristotle in matters of security pay considerable attention to the state system and its improvement, then for the philosophers of ancient China (Confucius) the priority is the moral improvement of the individual.

The modern philosopher T. Hobbes considered human life from the standpoint of mechanistic anthropology, based on the selfish nature of the individual, his desire for self-preservation, security. The necessity of life has led mankind to the "governmental state", which is based on the social contract as a response to the danger of the "natural state", as the pursuit of security, which is the main condition for survival and existence. Hobbes's category of "security" acquires a scientific character: he proved the objective relationship between the security of

the state and the individual. For him, the state of the world and security are inconceivable without a strong state, thus the need for public association, public contract is good for a person, for his safety and survival.

French educator J.J. Rousseau's desire for security was justified by the natural essence of man and the need for survival. He linked the security of the individual directly with the laws of the state and the freedom of citizens in society, believing that the union of individuals passes into a moral and social whole, that is the state. Its members are called citizens, and issues of security of the individual, civil society, and the state as a whole are provided not by an individual in the "war of all against all" (T. Hobbes), but in a civilized manner, based on right and law.

Analyzing the views of thinkers of these eras, G. Sitnik concludes that "security means to provide all citizens of the state with proper conditions for their self-realization, protection of their lives, freedom, property from encroachment by any individual, organization, society or state" [6, p. 20].

Representative of German classical philosophy G.V.F. Hegel noted the qualitative definition of the concept of "threat to the public safety", the importance of the fundamental principle, according to which a person's "habit of security has become his second nature thanks to the state". In his works, he analyzed the problems of security of the individual, the state and property, emphasizing the principle that "the security of the individual guarantees the whole", that is, in fact, he was talking about integrated security. From the standpoint of Hegel's philosophy, the danger to society from religious and political bigotry becomes clear.

The concept of existential security was analyzed in the works of representatives of the philosophy of existentialism – A. Camus, J.-P. Sartre, M. Heidegger, K. Jaspers. Issues of fear, freedom and responsibility, the meaning of life and attitude to death were raised. In the post-industrial society, new research is emerging related to the risk society and the actualization of the problem of trust. In this aspect, the works of D. Bell, W. Beck, N. Luhmann, E. Giddens, P. Stompka and others are of the greatest value. The impact on society of scientific and technological progress, which turns it into a society of risk, is revealed in the works of E. Laszlo, E. Toffler, F. Fukuyama and others.

In the 60's and 90's of the twentieth century, the concept of "personal security" was formed and gained many followers, which means that the object of protection should be, above all, the individual and society, not just territory, institutions, state sovereignty and the world at large. Pakistani economist Mahbub ul Haq made a groundbreaking report in 1994 under the auspices of the United Nations Development Program and was the first to draw at-

tention to this aspect. The focus is on the man with his problems. At the same time, the main sources of danger are internal threats, such as suicide, corruption, disease, epidemics, drug trafficking, traffic accidents, the environment, and so on. The report emphasizes that the security of the state is achieved only through the security of its individual citizens. The popularity of the concept of "personal security" is due to the desire to understand the degree of danger of global conflicts in the world community, such as genocide, political extremism, terrorism, organized crime and others [1, p. 457 – 458].

In this regard, **the purpose of this article** is to give philosophical interpretation of the safety of society and on this basis to raise issues related to: first, justification of it as a social and philosophical phenomenon; secondly, philosophical analysis of dangers and threats as attributes of security; third, trends of life safety as a modern field of knowledge.

Presentation of the main material of the study. Ensuring security is a strategically important task, without which human activity becomes hopeless. In this regard, the study of security issues in comparison with other areas of knowledge is more consistent with the understanding of society as a single, inseparable whole organism. This circumstance, on the one hand, explains the complexity of knowledge of security issues and the weak development of its theoretical and practical aspects, and on the other hand generates high interest in security issues from all branches of science, including philosophy.

Security is one of the characteristics and criteria for the functioning and development of social, economic, technical, environmental and other systems. Sustainable, stable development is the main condition for security.

Actually, it is necessary to distinguish between security theories: general (security system in general); private (its components, directions); special (narrow, specialized).

Isolation of the philosophical aspect of life safety requires its analysis from different positions: 1) worldviews, reflecting the problem from the standpoint of modern scientific ideas about the picture of the world; 2) ontological, considering the problem of human survival in terms of the doctrine of existence; 3) epistemological, showing ways of knowing the problems of life safety; 4) axiological, revealing the values and assessment of phenomena and processes related to security, from the standpoint of their real significance for a man; 5) praxiological, related to human activities in the field of security, and the implementation of its results; 6) methodological, fixing the relationship between the man and his environment and characterizing the security problems of society in different conditions of his life.

The historical memory of society retains the conditions of danger and threats, which change over

time in both quantitative and qualitative terms. This means that the past experience cannot always be used to ensure the security of society. Moreover, in the new socio-historical conditions, this experience loses its relevance and its use can lead to fatal consequences. These facts are convincingly reflected in the works of thinkers of different eras.

At the same time, it should be noted that at present the state plays a special role in ensuring the security of the individual and society. After all, its rejection of this function inevitably leads to the degradation of all social relations, social order, lowering the level of moral, legal, cultural restrictions that promote selfishness, base instincts, violence. This is the root cause of the whole spectrum of dangers and threats to the existence of society.

Philosophical understanding of life safety is relevant because at present there is a crisis of spiritual and value foundations of civilization in the socio-cultural dimension. The priority of consumer values and traditionalism, community orientation, some religious laws, contempt for the positive values of other modern cultures, appeal to the lower aspects of human nature, destroying the moral foundations of society. The current situation in the modern world is that morality is put forward as a strategic resource for human survival, and therefore the very difficult problem of moral security is relevant.

Solving security problems involves the application of security methodologies of various kinds. One such system is the mental world of a man, which is under enormous pressure from the media today. In this regard, the new effective integrated technologies for personal security, information, management of society and human behavior are noteworthy. The actualization of today's philosophical understanding of security issues is due to the entry of society, according to researchers such as W. Beck, E. Giddens, N. Luma, in the zone of "mega-risks" ("risk society").

The dangers and threats associated with rapid scientific and technological progress (informatization and globalization, human innovation, etc.) are of particular concern, for they lead to instability of society, its vulnerability. Therefore, it is not a coincidence that category "security" is inextricably linked with the category of "risk" in modern socio-philosophical thought.

Based on all of the mentioned above, ensuring the security of society acts as a philosophical and methodological problem.

Approaches to understanding the security phenomenon:

1. Objective, related to the nature of various objects (material and social systems) to maintain stability (quality) under the influence of negative processes and phenomena, where security is understood as a certain property (attribute) of the system.

It is quite common to understand security as a form of self-regulation of the system that allows it to maintain its qualitative certainty. Hence, there exists entropic understanding of security, associated with the dynamics and direction of entropic processes, with the internal energy of a closed system, the degree of its disorder; homeostatic understanding of it as a stable state of the system, which arises when maintaining equilibrium with the environment (homeostasis), but denies its development.

2. Subjective, which leads to different definitions of the essence of security as derived from the interests of society.

Understanding the nature of security in its integrity and the resulting removal of one-sidedness in the unity of form and content, objective and subjective certainty, form the basis of value (axiological) understanding of the nature of life safety.

Thus, the phenomenon of life safety is manifested in a specific form of realization of natural existence in human existence, which determines the reflexive-value self-determination of a man in relation to danger and threat, both for natural certainty and for existing forms of life. This definition reflects the duality of the natural existence of the phenomenon of security, due to the unity of the nature of self-preservation and the peculiarities of the form of its manifestation in human life.

Issues of theory and practice of security of the individual, society, state for many centuries have been the focus of philosophers, lawyers, politicians, heads of military and law enforcement agencies.

Key concepts, institutional education and the legal basis of security activities have changed many times depending on the activity of scientific thought, specific historical conditions, the development of technological progress, political conditions and many other factors.

To the present date, both in Ukraine and in other countries, mainly conceptual approaches to security have been developed, state and public institutions have been formed to implement this function, and the terminological series has been established that reveals the basic concepts in this area.

At the same time, a number of issues, require further scientific understanding, in particular, the concepts of "security", "national security", the relationship of national security with other types of security, coordination of security activities.

The term "security" itself was first interpreted in Robert's dictionary in 1190 and meant a calm state of mind of a man who considered himself protected from danger. In V. I. Dahl's explanatory dictionary, security is defined as "the absence of danger, preservation, reliability." In the explanatory dictionary of S. I. Ozhegov and N. Y. Shvedova security is interpreted as "a state in which there is no danger, there is protection from danger".

The desire of the state to ensure the status-quo of the current regime and the security of the ruling elite led to the emergence of a special function – security, and then led to the organization of special services responsible for this. Reliance on coercion and violence has become a characteristic feature of security agencies. At the same time, as Karl Jaspers noted, if non-state violence is spontaneous in nature, does not know the scale, then state coercion and violence are organized and always have limits set by law, so the worst state is justified by restraining the destructive energy of society [8, p. 123].

Initially, security was not allocated into a separate function of the state and was limited mainly to creating conditions for material and spiritual well-being of the people. In the XVII-XVIII centuries the view was established in most European countries that the state, through a system of legal requirements and implementation mechanisms, is the guarantor of security. In the conceptual context, it came to be understood as ensuring the absence of real danger by the relevant state bodies and organizations.

Security began to be considered a fundamental value and an inalienable human right, after the victory of the third estate in England, the United States and France. In particular, this was reflected in the Bill of Rights (1689), adopted in England, in the Declaration of Independence of the United States (1776), in the French Declaration of the Rights of Man and of the Citizen (1789).

Numerous revolutions and wars have affected Western civilization, the rise in crime, as well as constant natural disasters, man-made and environmental disasters caused by rapid scientific and technological progress have required changes in understanding security and methods of its ensuring adequate to these challenges.

Analysis of the main approaches to understanding security as a philosophical phenomenon and social phenomenon that have developed in Ukrainian science shows their specificity.

The first approach considers security as a state, development trend (including latent) and living conditions of society, which ensure the preservation of their qualitative certainty with objectively determined innovations, and free, appropriate and defined by their own nature, functioning.

The definition of Ukrainian scientists is quite clear: "Security is conditions under which a complex system exists, when the action of external factors and internal factors does not lead to processes that are considered negative in relation to this complex system in accordance with existing, at this stage, needs, knowledge and ideas. [1, p. 1413].

However, it should be noted that the identification of security with the state leads to the denial of the dynamic development of the system. However, this approach provides a key to clarifying such inter-

related concepts as "state"; "state of society"; "security status"; "state of security of society".

From this approach we can conclude that security is not absolute, but relative. It acquires its semantic significance when interacting with specific objects or spheres of human activity and the world around them. It is closely connected with all aspects of society, the main task of which is self-preservation and development.

However, the absolutization of the principle of "preservation" (stability, immutability) can lead to stagnation in social life, which threatens the existence of society, because a completely stable system is a pure abstraction, as it involves not only the immobility of this system and its components, but also isolation from any external influences.

Not every state of society requires preservation, but only one that guarantees its progressive development, because development is a natural, directed, irreversible change of specific material objects, which leads to the emergence of their qualitatively new states, or fundamentally new objects as integral systems. Development and security are two sides of a single process of public life. The security system should not hinder mature objective quantitative and qualitative changes, but is designed to help overcome obsolete forms of life without harm to society, but development is primary and security is secondary and designed to ensure it.

The existence of any system presupposes the minimum necessary degree of stability, but destructiveness (social nihilism), which leads to the destabilization of society, cannot be absolute. In this regard, security as a state of conservation involves maintaining a balance between the negative impact on the environment and its ability to overcome this impact.

The second approach to understanding security identifies it with the protection of society from dangers and essentially coincides with the concept of "state security", which is defined as the condition of protection of the state from external and internal threats. This is stated in the Law of Ukraine: "Public safety and order are the protection of vital interests of society and the individual, the rights and freedoms of man and citizen" [2].

As the practice of security shows, its analysis through the terms of "protection", "security" significantly narrows its meaning. Security cannot be limited to repelling threats, while protection objectively presupposes confrontation and does not guarantee security, while security presupposes agreement and interaction between subjects. In addition, security involves the prevention, neutralization, cessation, localization, mitigation, reduction, reflection and destruction of sources of danger and threats.

In this regard, the emphasis on the term "protection" is a reflection of only one component of the security process and underestimation of its other

components. However, even today almost all states consider protection (defense) as the most realistic way to isolate society from dangers and threats.

The third approach defines security as an activity. From this point of view, it is considered in dynamics as a process, that is the activities of society to identify (study), prevent, weaken, eliminate (elimination) and repel the dangers and threats that can destroy it, deprive it of fundamental values, cause unacceptable (objectively and subjectively) harm, close the way for survival and development.

Undoubtedly, activity is a real dynamic force for security, but security is the result, the ending result, that completes the activity, not the activity itself.

The fourth approach identifies the psychological component of security, which reduces its essence to the subjective feelings of the individual or community. In everyday consciousness, this can be seen as a state of freedom of society from fear and anxiety.

The psychological aspect of security is due to the fact that all people and groups have an ontological need for a sense of security. However, these feelings are subjective, so there is a possibility of inadequate perception of dangers and threats: their underestimation and ignorance or their deliberate inflating by those who are concerned, which leads not only to achieving pragmatic goals, but also to real threats to social security.

A huge role here is played by the media, which are able to influence various segments of the population and spread a distorted vision of dangers and threats, artificially creating the image of an external or internal enemy. The situation of fear that arises is a favorable environment for the development of the arms race, the financing of expensive and destructive projects for the economy, the coming to power of authoritarian regimes. The image of safe existence, concealment of objectively existing dangers and threats, creation of the atmosphere of complacency, which makes it extremely difficult to prevent them, can be created with no less success. Therefore, a psychological approach is possible only with an unbiased, undistorted vision and perception of possible dangers and threats.

Summarizing these approaches, it can be stated that security should be considered in the context of combination of the following phenomena:

- 1) as the absence of dangers and threats (opposition: "danger – security");
- 2) as a sufficient level of resistance to emerging threats, a certain immunity, safety margin of certain objects;
- 3) as willingness and ability to defend against dangers and threats, to restore the original state.

In real life, there have always been, are, and will be dangers of all kinds, which vary in scale (private, limited to individuals, objects, etc., local, general, global).

In this regard, it is appropriate to talk about security levels that express the degree of real possibility of impact of dangers and threats on the object, or characterize the result of a collision of opposing forces: dangers (threats) and measures to counter them.

Then it is necessary to allocate the following levels of safety: absolute (ideal, perfect, non-danger); real (actual security); sufficient (acceptable security); marginal (critical, minimum allowable safety); extraterrestrial (death of the object); illusory (imaginary, false, seems to be safety).

In specific areas of activity, the concept of "security" is given different regulatory meanings. Thus, there are internal and external security, military security, information security, social security, economic security, environmental security, and so on. In other words, the meaning of this concept depends on the context in which it is used.

Safety indicators are: the state of the environment; life satisfaction; legality; trust; cooperation; dialogue between people, nations, cultures and civilizations; human development index (life expectancy); the state of the education system; level and quality of life; informatization of society, etc.

Thus, security is a socio-philosophical phenomenon that reflects the state of life of society, its structures and institutions, which guarantees their qualitative certainty in the parameters of reliability of existence and sustainability of development.

The phenomenon of life safety is manifested in a specific form of realization of natural being in human existence, which determines the reflexive-value self-determination of a person in relation to danger and threat, both for natural certainty and for the existence of things.

Conclusion. Taking into account everything mentioned above, from a philosophical point of view, security should be understood as the dialectical relationship between the state of security and sustainable development of both its elements and the system as a whole. Life safety is based on humanistic, moral and ethical qualities of the individual and society, and it is identified with prosperity, virtue, justice. Over time, the security of the individual was stimulated by the development and accumulation of scientific, applied and technical knowledge. The peculiarities of scientific and practical tasks which the society faced in a certain period of time had to be solved in practice while ensuring security. Thus, from ancient times to the present day there is constancy: "discovery – new knowledge – security."

Security is a dynamic, flexible, volatile concept capable of self-development and self-realization. The transformation of the subject, the individual himself is the cause of the evolution of the concept of "security". It is, of course, a complex, integrative concept, reflecting the vital interests of the individual, society, state.

The representatives of various directions consider security as the main component of human being, existence and vital activity. Since its inception, the humanitarian sciences have set the problem of man, his life, work, security as an important topic of their research. Philosophical, sociological, socio-psychological, cybernetic and other approaches existing in science allow us to reveal the phenomenon of security.

The proposed philosophical study of security issues is one of the steps towards a comprehensive philosophical understanding of this problem and in the context of transformations acts as one of the many possible ways of scientific characterization. Of course, the results of the study can form the basis of a holistic vision of the problem in transition societies (states) and scientific discussions on its optimal solution. The philosophical elaboration of the problem of ensuring security in transitional conditions will make it possible not only to warn and prevent undesirable vectors of development of transitional societies, but also to ensure the necessary level of security of the individual, society and state. However, this possibility can become a reality only if all the components that affect the effectiveness of this extremely complex and socially significant task are carefully considered.

Security is the most important matter of man and humanity (because without it their existence is impossible), which necessitates further scientific research as the very concept of "security" and its individual elements.

References

1. Васильченко, О.К. Концепция личностной безопасности в социальной философии. *Молодой ученый*. 2016. № 10. С. 1412–1415. URL: <https://moluch.ru/archive/114/29922/>.
2. Закон України про національну безпеку України від 21.06.2018 р. № 2469-viii (*Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018. № 31. С. 241).
3. Заплатинський В.М. Логіко-детермінантні підходи до розуміння поняття «Безпека». *Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / за ред: П. С. Атаманчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: КПУ ім. Івана Огієнка, 2012. Вип. 5. С. 90–98.
4. Ліпкан В.А. Безпекознавство : навч. посібник. К., Європейський університет, 2002. 208 с.
5. Ситник Г. Безпека як інтегральна характеристика розвитку соціальних систем. *Державне управління в Україні: реалії та перспективи* : зб. наук. праць. Київ, 2005. С. 278 – 282.
6. Ситник Г.П. Національна безпека України: теорія і практика: навч. посібник / Г.П. Ситник, В.М. Олуйко, М.П. Вавринчук. Київ: Кондор, 2007. 408 с.
7. Шароватова Е.П. Проблемные вопросы украинского общества в генезисе образования по вопросам безопасности. *Перспективы развития высшей школы: материалы X Международной науч.-метод. конф.* / редкол.: В. К. Пестис и др. Гродно: ГТАУ, 2017. С. 209–214.
8. Ясперс К. Смысл и назначение истории: пер. с нем. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.
9. Яценко В.А., Щуровський А.М. Національна та державна безпека: діалектика взаємозв'язку. *Державна безпека України* : наук.-практ. збірник. 2004. № 1. С. 19–20.
10. Яценко В.А., Щуровський А.М. Щодо визначення поняття «державна безпека»: методологічний зріз. *Концептуальні засади забезпечення державної безпеки України* : Матеріали науково-практичної конференції (29 червня 2004 року). С. 11–12.

Анотація

Вороновська Л. Г. Феномен безпеки у філософському дискурсі. – Стаття.

У статті розглянуті онтологічні аспекти явища, а також концептуальне оформлення терміна в різні культурно-історичні епохи. Особливу увагу приділено тематизації проблем безпеки щодо кожного із зазначених етапів.

У сучасному науковому дискурсі розгляд проблем безпеки досить часто обмежується аналізом стану справ в окремих сферах життєдіяльності суспільства. Автор вважає, що зведення поняття безпеки до одного з її видів (національної, екологічної тощо) цілком виправдане з прагматичної точки зору, проте необхідність цілісного, системного осмислення феномена, вивчення самої суті безпеки життєдіяльності та її проявів в історичному розвитку зберігає свою актуальність.

Осмислення онтології безпеки, в першу чергу, має на увазі вказівку на темпоральність феномена. По-перше, про неї можна говорити стосовно до минулого, в контексті реакції на небезпеку. Людина, взаємодіючи із зовнішнім світом, пізнає небезпеки, які загрожують її існуванню, і вживає заходів щодо їх запобігання або зменшення. По-друге, у феномені небезпеки укладені майбутні негативні наслідки, він не може не мати суб'єктного характеру. Таким чином, доведено, що поняття «небезпека» і «безпека» є діалектично нерозривно пов'язаними, взаємообумовленими і взаємодоповнючими.

У статті також подається філософська інтерпретація безпеки життєдіяльності соціуму і на цій основі вирішуються питання, пов'язані з обґрунтуванням її як соціального і філософського феномена, аналізуються небезпеки і загрози як атрибути безпеки, прогнозуються тенденції розвитку безпеки життєдіяльності як сучасної галузі знання.

Автор робить висновок про те, що розгорнута концепція безпеки знаходиться в стадії становлення. Можна констатувати наявність спектра теоретичних підходів, окремих принципів і ідей щодо визначення сутності феномена безпеки, але вважає необхідним продовжити створення загальної теорії безпеки, систематизуючи і доповнюючи вже сформульовані ідеї і принципи. У зв'язку з цим потрібна рефлексія над логічними, методологічними засадами такої систематизації і формулювання загальнонаукового визначення безпеки.

Ключові слова: безпека, небезпека, навколишнє середовище, концепція, трактовка, теорія безпеки, феномен безпеки, рівні безпеки, індикатори безпеки, стан безпеки, умови безпеки.

Summary

Voronovska L. G. The phenomenon of security in philosophical discourse. – Article.

The article considers the ontological aspects of the phenomenon, as well as the conceptual design of the term in different cultural and historical epochs. Particular attention is paid to the topic of security issues for each of these stages.

In modern scientific discourse, the consideration of security issues is often limited to the analysis of the state of affairs in certain spheres of society. The author believes that reducing the concept of security to one of its types (national, environmental, etc.) is quite justified from a pragmatic point of view, but the need for a holistic, systematic understanding of the phenomenon, studying the essence of life safety and its manifestations in historical development remains relevant.

Understanding the ontology of security, first of all, implies an indication of the temporality of the phenomenon. First, it can be talked about in relation to the past, in the context of the reaction to danger. Man, interacting with the outside world, recognizes the dangers that threaten his existence, and takes measures to prevent or reduce them. Secondly, the phenomenon of danger has fu-

ture negative consequences, it cannot but be subjective. Thus, it is proved that the concepts of "danger" and "security" are dialectically inextricably linked, interdependent and complementary.

The article also presents philosophical interpretation of the safety of society and on this basis addresses issues related to its justification as a social and philosophical phenomenon, analyzes dangers and threats as attributes of security, predicts trends in safety as a modern field of knowledge.

The author concludes that the comprehensive concept of security is in the process of formation. It is possible to state the existence of a range of theoretical approaches, individual principles and ideas for determining the essence of the security phenomenon, but considers it necessary to continue creating a general theory of security, systematizing and supplementing already formulated ideas and principles. In this regard, we need reflection on the logical, methodological principles of such systematization and the formulation of a general scientific definition of security.

Key words: security, danger, environment, concept, interpretation, security theory, security phenomenon, security levels, security indicators, security status, security conditions.

УДК 242.7:316.37

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1060>**О. В. Запорожченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0496-2605>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри права і соціальної роботи

Ізмаїльського державного гуманітарного університету

КОНЦЕПЦІЯ «ОДНОВИМІРНОЇ ЛЮДИНИ» Г. МАРКУЗЕ ТА КРИТИКА ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Герберт Маркузе (1898–1979) – відомий критик суспільства споживання у XX столітті, один із провідних представників Франкфуртської школи, який у своїй «критичній теорії суспільства» (КТС) звернув увагу на процеси непомітного маніпулювання свідомістю і поведінкою особистості у тогочасному розвиненому індустріальному суспільстві. І хоча сьогодні розвинене західне суспільство перейшло у постіндустріальний етап свого розвитку (так зване інформаційне суспільство), багато ідей, пов'язаних із проблемами маніпуляцій особистістю в умовах індустріального суспільства, необхідно враховувати для розуміння соціальної ситуації сьогодення. Необхідність звернення до соціально-філософської спадщини Г. Маркузе пов'язана також із тим, що будь-яка філософська та соціальна теорія, а особливо «критична теорія» індустріального суспільства може бути корисною, оскільки вчить критичному ставленню до політичних, економічних, соціальних порядків, що встановилися у сучасному суспільстві споживання. Це надалі дозволить скорегувати розвиток суспільства й уникнути небажаних процесів політичного, соціального, економічного, культурного відчуження, дегуманізаційних процесів загалом. Усі позитивні моменти «критичної теорії» індустріального суспільства Г. Маркузе необхідно переосмислювати у контексті реалій сучасності, використовувати у наукових дослідженнях, тобто осмислювати й робити обґрунтовані висновки щодо характеру та розвитку сучасного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему відчуження людини та дегуманізації в умовах індустріального суспільства досліджували такі видатні представники соціально-філософської думки XX століття, як М. Бердяєв, Л. Шестов, К. Ясперс, Х. Ортега-і-Гасет, Т. де Шарден, Б. Рассел, М. Гайдеггер, Т. Адорно, Е. Фромм, Ю. Габермас, М. Горькаймер, Д. Рісмен, Ж. Бодіяр та ін. У їхніх працях усебічно розглядалися суперечності людського буття у світі індустріального суспільства споживання і масової культури, робився наголос на тому, що особливу значущість у процесі розвитку суспільства, науки, техніки та суспільної практики має засвоєння та реаліза-

ція величезного гуманістичного потенціалу, що міститься у працях видатних представників філософської, психологічної, релігійної та педагогічної думки. У вітчизняній філософії такі вчені, як В. Лях, А. Єрмоленко, Д. Фокшей, І. Вегеш, А. Івакін, М. Єнін, І. Козакевич розглядали соціально-філософські погляди Г. Маркузе у контексті розвитку світової філософської думки та «критичної теорії суспільства». На нашу думку, глибоке вивчення критики індустріального масового суспільства споживання як зарубіжними, так і вітчизняними вченими може виявитися результативним у подоланні вузькотехніцистських і сциєнтистських тенденцій нашого часу з метою гуманізації людини та людських відносин.

Мета статті – дослідити теоретичні основи «критичної теорії суспільства» Г. Маркузе, розглянути зміст його концепції «одновимірної людини», а також визначити ті чинники, що впливають на процеси дегуманізації в умовах розвиненого індустріального суспільства споживання.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Критична теорія» індустріального суспільства виникла у Г. Маркузе внаслідок спостереження за розвитком і домінуванням тенденцій техніцизму в США, країні, у якій виникають передумови виникнення соціального стану, названого ним станом «соціальної одновимірності». «Одновимірному суспільству» й «одновимірній людині» присвячена його «критична теорія», що виникає внаслідок глибокого вивчення наукових праць його попередників та однодумців, дослідження яких стали теоретичними джерелами «критичної теорії» Г. Маркузе. У своїх ранніх роботах Г. Маркузе підтверджує, що на його наукову творчість великий вплив здійснив Мартін Гайдеггер (1889–1976), котрий згодом став його вчителем. У 1928 р. Г. Маркузе разом із учнями М. Гайдеггера видають збірку філософських праць, присвячених книзі Гайдеггера «Буття і час». У своїх працях Г. Маркузе звертається до марксизму як до вчення, що заслуговує, на його думку, уваги, але вимагає переосмислення через інші вчення, щоб марксизм знову знайшов свою справжню цінність та актуальність в умовах нового індустріального суспільства. Г. Маркузе переосмислює

марксистську філософію у контексті екзистенціалізму М. Гайдеггера та розробляє свою теорію, покликану створити нову історичну дійсність і вільну цілісну людину. Носієм нової дійсності є свідомою людиною, єдиним полем діяльності якої є історія, що розкривається як основна категорія існування. Підкреслення активного, суб'єктивного моменту поєднується тут із фактичним запереченням об'єктивного, закономірного моменту у суспільному історичному розвитку; теорія історичного матеріалізму, яка трактує історію як об'єктивний процес змін суспільно-економічних формацій, замінюється тлумаченням історії як результату свідомої діяльності людей [4, с. 43]. У подальшому своєму соціально-філософському дискурсі Г. Маркузе часто звертається до термінології, що своїм корінням сягає ще філософії неогегельянців, і використовує такі поняття, як «об'єктивація», «уречевлення», «відчуження» тощо.

Коли Маркузе говорить про становище людини в індустріальному суспільстві, він спирається на одну з основних ідей М. Гайдеггера про те, що самосвідомість людей здійснюється у тих чи інших формах відчуженої, хибної свідомості, що визначає і відчужені способи існування людей, а також відповідні (відчужені, викривлені, спотворені) форми буття суспільства й історії. Екзистенціалізм, вважає М. Гайдеггер, підтверджує непереборну суперечність між вільною самосвідомістю (екзистенцією) індивіда і тими способами існування відчуженої свідомості, що об'єктивують себе у мові, у феноменах суспільної свідомості, різних видах ідеології та філософії [2, с. 65]. І ця суперечність, із якої потім виводяться всі суперечності суспільного буття, виникає із самої суб'єктивної зацікавленості людини у збереженні та забезпеченні свого існування. М. Гайдеггер стверджує, що людство у своїй масі ніколи не зможе мислити гідно і глибоко, тому що цьому заважає властива йому викривлена буденна, «здоровою» свідомість. М. Гайдеггер у своїй доповіді «Про сутність істини» говорить, що «здоровий» людський розум стукає у двері, за якими ховається відчутна корисність, і виступає проти знання про сутність Сущого, яке і називається «філософією». Філософія ніколи не зможе спростувати буденну свідомість, тому що вона є глухою до мови філософії. Філософія навіть не посміє побажати колись спростувати буденну свідомість, бо вона, буденна свідомість, є сліпою, щоб бачити те, що філософія відкриває у процесі споглядання Сутності [3, с. 5]. Г. Маркузе через усю свою філософську діяльність проніс і зберіг вірність основним ідеям фундаментальної онтології М. Гайдеггера та розглядає конкретні питання існування особистості в умовах індустріального суспільства [1, с. 27].

До ідейних джерел, які вплинули на формування поглядів Маркузе, слід віднести і філосо-

фію психоаналізу З. Фрейда, хоча його концепція і була значно переосмислена Г. Маркузе. Спираючись на ідеї засновника психоаналізу, Г. Маркузе намагався з'ясувати, якими засобами користуються правлячі сили у США для зміцнення «status quo» та мінімізації критичного заперечення ладу. Ці проблеми і підводять Маркузе до створення власної концепції, яку він і виклав у своїй книзі «Одновимірна людина» (1964). Спираючись на філософію психоаналізу, Г. Маркузе обґрунтовує, що людина у боротьбі із природою та соціальним середовищем змушена придушувати, а потім перетворювати прояв інстинктів і керуватися «принципом реальності». Г. Маркузе, як і З. Фрейд, вважає, що необмежене задоволення первісного інстинктивного прагнення насолоди небезпечно для життя людини у суспільстві, і тому вона змушена «принцип задоволення» підпорядковувати «принципу реальності». Людина обмежує та видозмінює задоволення своїх потреб відповідно до реальних суспільних умов. Її потреби підміняються більш «культурними», які підпорядковують людину суспільству. Людська культура, таким чином, є результатом придушення і перетворення (сублімацію) інстинктів у соціально-корисну діяльність, але водночас це придушення веде до поневолення індивіда суспільством. Це поневолення здійснюється за допомогою усіляких маніпуляцій потребами людей шляхом нав'язування нових штучних потреб. І хоча ці потреби, зрозуміло, помилкові і нав'язані ззовні, але ілюзорна можливість задовольнити їх робить із найбільш пересічного громадянина члена «суспільства споживання» [7, с. 127].

За такого тлумачення культури, вважає Г. Маркузе, зводиться нанівець її класовий характер і суперечливі тенденції її розвитку в умовах класового суспільства, описані К. Марксом. Таким чином, культура, що розглядається у її історичному розвитку, позбавляється якісного виміру, постає як суто кількісний процес, як еволюція людських інстинктів. Розум людини, здатність суджень та оцінок також виводяться Маркузе, як і Фрейдом, із придушення та видозміни інстинктів і потреб людини у суспільстві. Розум стає «репресивним» знаряддям придушення інстинктивної природи людини. Г. Маркузе стверджує, що саме теорія З. Фрейда дозволяє зрозуміти справжні причини суперечностей індустріального суспільства та зробити правильні висновки щодо подальшого розвитку людини та суспільства.

Звичайно, філософія психоаналізу Фрейда не в змозі вирішити реальні проблеми індустріального суспільства, а навпаки, сприяє тому, що деякі люди звертаються до світу нічим не обмеженої чуттєвості, інстинктів і самонасолоди. Прикладом цього можуть бути ті процеси, що розгорнулися у 60–70-ті роки XX століття – масові рухи аме-

риканської, англійської, французької, італійської молоді, відомі під назвою «хіпі» або «дітей кохання», панків, бітників та ін., що утворили свою субкультуру і сформували загальний контркультурний рух, який мав серед своїх лідерів пристрасних шанувальників Фройда та Маркузе. Таким чином молодь висловлювала свій протест і опір нормам моралі, стереотипам і цінностям масового суспільства, що встановилися, порушувала всі соціальні обмеження, пропагувала культ вседозволеності, виробляючи свою екстравагантну субкультуру. Такий протест дозволяв їм називати себе «вільними особистостями», здатними у такий спосіб протистояти суспільству; вони вважали, що суспільство є серйозно хворим і ця хвороба має соціальний характер.

Спробу теоретичного критичного осмислення сучасної технократичної цивілізації ми виявляємо й у Г. Маркузе, особливо у його праці «Одно-вимірна людина», котра зробила його відомою особистістю у світовому масштабі. Саме завдяки ідеям, сформульованим у цій книзі, Г. Маркузе, доти майже невідомий автор, став одним із ідеологів руху за суспільні зміни, до якого входили інтелігенція, молодь і студентство. Чому Маркузе дав своїй основній книзі, присвяченій аналізу та критиці розвиненого індустріального суспільства, таку незвичайну, на перший погляд, назву: «Одно-вимірна людина»? Поняття «одновимірності» («one-dimensionality») розкриває, вважає Маркузе, саму дегуманістичну сутність індустріального суспільства. «Одновимірність» – це однорідність, відсутність чітко вираженої активної позиції (соціальної, політичної, ідеологічної, художньої тощо). «Одновимірність» означає відсутність протидії будь-якій критиці, кожному виходу за межі системи відносин, звичок, оцінок, а отже, веде до конформізму, примирення з наявним станом речей [4, с. 45]. «Одновимірна людина», – пише Маркузе, – це людина, яка внутрішньо невільна, духовно збідніла, єдиним еталоном її мислення та поведінки є судження, що нав'язуються їй ззовні. Причому ця людина не помічає чужого походження нав'язаних їй думок та образів поведінки та сприймає їх як свої власні. Більше того, «одновимірна людина» вважає свою хибну, підлеглу свідомість «щасливою» («Ейфорія в умовах нещастя»), а залученість до зовнішнього життя – зручною та корисною [5, с. 7]. Пізніше цю саму думку повторює і філософ постмодернізму Ж. Бодрійар, який поняття «суспільство споживання» формулює відповідно до традицій «критичної теорії суспільства». У сучасному суспільстві, вважає французький філософ, переважають «хибні потреби», сформовані завдяки «симулякрам», що розповсюджуються ЗМІ та маніпулюють свідомістю [7].

Г. Маркузе вважає, що більшість людей сьогодні – це інертна маса, котра повністю підпорядко-

вана, легко піддається будь-якому навіюванню: «Основні ознаки “одновимірної людини” можна визначити так: по-перше, це прагматизм і раціоналізм; по-друге, орієнтація виключно на задоволення матеріальних потреб; по-третє, світогляд, що включає в себе уявлення про прогрес як про економічне зростання, спрямоване на досягнення загальної рівності й економічного благополуччя» [7, с. 129–130].

У книзі «Одновимірна людина» Г. Маркузе звертає увагу на те, що суттєвою особливістю індустріального суспільства є техніцизм, який несе не тільки і не стільки блага людям, скільки всілякі біди, страждання та розчарування. Будучи за своїм призначенням засобом визволення людей, техніка на рівні автоматизації процесів виробництва й управління перетворюється на чинник дегуманізації. Інакше висловлюючись, технічна раціональність перетворюється на ще один вид відчуження, оскільки порушує вільний розвиток людських потреб і здібностей, а розвиток такого суспільства залежить від придушення потенціалу як індивідів, так і цілих націй. Це придушення відбувається іншими способами, ніж у попередні епохи, бо застосовуються усі сучасні засоби. Інтелектуальні та матеріальні можливості сучасного суспільства непомірно зросли, але це призвело до того, що розширилася сфера підпорядкування індивіда суспільству. На відміну від попередніх суспільств, сучасне суспільство пригнічує особистість не стільки завдяки прямому терору, скільки завдяки технологіям, ефективній продуктивності та підвищенню рівня життя. На переконання філософа, розвинене індустріальне суспільство завдяки науці та техніці повністю поглинуло, розчинило, інтегрувало людей у систему, яка утворилася. Г. Маркузе вважає, що технічний прогрес, який поширився на всю систему панування та координації, створює нові форми суспільного буття і влади, котрі примиряють сили, опозиційні до системи, і руйнують чи заперечують будь-який протест заради історичних перспектив звільнення від важкої праці й авторитаризму.

Сучасне суспільство здатне стримати соціальні якісні зміни, які би призвели до встановлення істотно відмінних інститутів, нового напрямку виробничого процесу, нових форм існування. Це стримування соціальних змін є, можливо, найбільш значущим досягненням розвиненого індустріального суспільства – загальне прийняття національної мети, двопартійна політика, занепад плюралізму, змова між бізнесом і працею в умовах сильної індустріальної держави свідчать про інтеграцію протилежностей. Отже, Г. Маркузе вважає, що в рамках системи відносин, що панує в індустріальному суспільстві, вже більше немає місця для антагоністичних сил, бо пролетаріат, середній клас і правлячий клас рухаються

в одному напрямку, переслідують єдині цілі та поділяють, по суті, спільні політичні ідеали. Пролетаріат, як і всі інші верстви населення, як вважає Г. Маркузе, тепер інтегрований у систему індустріального суспільства і ця «інтегрованість» має «тотальний» характер. У капіталістичному світі буржуазія та пролетаріат досі є основними класами, проте розвиток капіталізму призвів до таких структурних і функціональних змін цих двох класів, що вони більше не є носіями історичних перетворень. Прихована зацікавленість у збереженні й удосконаленні інститутів примиряє ці раніше антагоністичні класи у масштабі, що дедалі збільшується [5, с. 27].

Отже, Сполучені Штати постали перед Маркузе як новий різновид тоталітаризму, заснованого не на грубому насильстві, але на «технічній раціональності». Технічна раціональність індустріального суспільства, на думку Г. Маркузе, допомагає здійснювати політику цього суспільства, що утверджує себе за допомогою організації технічного апарату. Уряд у розвиненому або індустріальному суспільстві, що розвивається, може утриматися та захистити себе тільки в тому разі, якщо він успішно справляється з мобілізацією, організацією та використанням техніки, науки і виробництва, необхідних для індустріальної цивілізації [5, с. 29].

Г. Маркузе також розвиває думку про те, що розвиток техніки веде до відсутності свободи, оскільки істотною рисою технічного прогресу є та зручна, демократична відсутність свободи, яка спокійно допускається і яка характеризує розвинену індустріальну цивілізацію. Насправді, що може бути раціональнішим, ніж підпорядкування особистості завданням підвищення продуктивності, ніж заміна індустріального підприємництва більш продуктивними корпораціями, ніж обмеження національного суверенітету, якщо він стає на шляху міжнародного організованого використання ресурсів? [5, с. 1].

Маркузе приділяє багато уваги аналізу стану прав і свобод в індустріальному суспільстві. У зв'язку із цим він зазначає, що права та свободи, які були істотними чинниками у процесі становлення індустріального суспільства на ранніх його етапах, тепер видозмінюються у зв'язку із високим розвитком самого суспільства і втрачають свою традиційну суть і зміст. У сучасному світі, вважає Маркузе, незалежність думки, автономія та право на політичну опозицію позбавлені своєї основної критичної функції у суспільстві, яке виглядає здатним задовольнити потреби індивідів значно більшою мірою завдяки способу своєї організації. Таке суспільство просто вимагає прийняття своїх принципів та інститутів і зводить опозицію до дискусії та розвитку альтернативної політики у межах status quo, й у цьому разі існує

дуже мала різниця між здійсненням задоволення потреб авторитарної та не авторитарної системи. В умовах зростаючого рівня життя боротьба із самою системою виявляється соціально безглуздою, і тим більше тоді, коли воно тягне за собою економічні та політичні незручності та загрози існуванню цілої системи [5, с. 2].

Г. Маркузе своєю критикою індустріального суспільства хоче довести, що постійно зростаючий рівень життя трудящого народу сприяє конформізму – примирливому, лояльному ставленню до чинного ладу. Трудові маси не протистоять суспільству споживання, а ототожнюють себе з ним, тому вони з активних борців за зміни ладу перетворюються на пасивних споглядачів («диванних експертів», як зараз інколи кажуть).

Провідні сили індустріального суспільства зацікавлені у стабілізації та розвитку системи, що встановилася, вони розуміють, що цьому сприяє не тільки розвиток техніки й економіки, і що ці засоби утримання влади стають вже недостатніми. Виникає потреба у безпосередньому впливі на свідомість мас, у створенні матеріальних і духовних потреб, які відволікали би народ від справжньої боротьби за свої права. Нові способи боротьби за свободи, як стверджує Маркузе, були би пов'язані із запереченням наявних способів: економічна свобода означала би свободу від економіки – від контролю з боку економічних сил і відносин, свободу від щоденної боротьби за існування та заробітку на життя, а політична – звільнення, відчуження індивідів від політики, яку вони не можуть реально контролювати.

Характеризуючи «нові форми соціального контролю», які встановлена система впроваджує у суспільство, щоб чинний лад не був змінений, Г. Маркузе виділяє три елементи. Перший зводиться до штучного створення та задоволення потреб, що у підсумку поневолює людей: «Люди впізнають себе у навколишніх предметах споживання, знаходять свою душу у своєму автомобілі, стереосистемі, квартирі з різними рівнями, кухонному обладнанні. Сам механізм, що прив'язує індивіда до суспільства, змінився, і громадський контроль тепер заснований на відтворенні нових потреб, вироблених суспільством» [5, с. 12].

Другим елементом «нового соціального контролю» є засоби масової комунікації – телебачення, радіо, преса тощо. Йдеться не просто про те, що ідеї істеблішменту завдяки засобам масової інформації ширше впливають на думки людей, а створюється новий спосіб формування суспільної психології, коли більшість перестає розуміти, що середовище є чужим щодо індивідуальності людини та її справжніх потреб. Тут, за словами Г. Маркузе, свою ідеологічну функцію виявляє так зване зрівняння класових відмінностей. Ця думка підтверджується міркуванням Маркузе про те, що

«коли робітник і господар насолоджуються однією і тією самою телевізійною програмою і відвідують ті самі місця відпочинку, коли секретарка одягається так само привабливо, як і дочка її господаря, коли негр володіє машиною “Каділлак”, коли вони читають одні й ті самі газети, тоді є усі умови для збереження Істеблішмента» [5, с. 11].

Нарешті, третім елементом «нових форм соціального контролю» є новітні прийоми, які змушують індивіда безпосередньо ототожнювати себе із суспільством. Це прийоми формування людських відносин на підприємствах та установах і створення витонченої соціальної демагогії із залученням науки та технологій, що впливає на психіку людини, блокує утворення небезпечних опозиційних настроїв для індустріального суспільства. Отже, інтеграційні процеси, які відбуваються в індустріальному суспільстві, покликані формувати «одновимірний», тобто слухняний, некритично мислячий індивіда, схильного захищати соціальну дійсність. Маркузе схильний бачити причину всіх соціальних проблем в «одновимірності», тобто у створенні раціональної, налагодженої системи виробничих, управлінських і культурних інститутів, що спираються у своїй діяльності на сучасну техніку, але утворюють нові форми відчуження, які люди навіть не усвідомлюють. Маркузе вважає, що засоби масового пересування та комунікації, такі товари, як меблі, їжа, одяг, виробництво інформації несуть із собою приписані відносини та звички, певні інтелектуальні реакції, які прив'язують непомітно споживачів до виробників і, таким чином, до цілої системи. Отже, товари допомагають формуванню певних доктрин і керують, зміцнюють фальшиву свідомість, фальшивість якої є прихованою. Оскільки ці товари призначаються для дедалі більшої кількості соціальних класів, індоктринація, яку вони несуть, стає способом життя. У розвиненому індустріальному суспільстві спосіб думок повинен відповідати системі суспільства, її законам і порядкам. Тому філософ із повною впевненістю стверджує, що новий спосіб мислення сьогодні переважає у філософії, психології, соціології та в інших сферах. Радикальна атака емпіризму призводить до того, що інтелектуалами створюється методологічне обґрунтування тотального позитивізму, що заперечує трансцендентні елементи розуму, формує академічний дублікат поведінки, необхідний в «одновимірному» суспільстві [5, с. 16].

Також Г. Маркузе, критикуючи «одновимірне суспільство», звертає увагу на мовні зміни з метою пристосування до умов нового суспільства. Тепер міркування не опосередковується процесом розуміння й оцінки. Поняття, за допомогою яких факти розуміються і долаються, втратили своє справжнє лінгвістичне значення. Без такого опосередкування мова має тенденцію безпосередньо

ототожнювати сенс і факт, істину і те, що прийнято вважати за істинне, сутність та існування, річ і її функцію. Функціональне навантаження, яке несе конкретна мова залежно від того, які кінцеві цілі використання мови й у чиїх руках знаходяться засоби масової комунікації, змінює і саму цю мову. Маркузе каже, що річ, яка ототожнюється зі своєю функцією, більш реальна, ніж річ, що відрізняється від своєї функції, а мовне вираження цієї ідентифікації (через функціональний іменник і форми синтаксичних скорочень) створює основний словник і синтаксис, що заважає диференціюванню, відокремленню, відрізненню. Ця мова постійно нав'язує образи й цим перешкоджає розвитку понять. Її безпосередність стає перешкодою для понятійного мислення і, таким чином, для мислення як такого, бо поняття якраз є способом не ототожнювати річ і її функцію [5, с. 111–113]. Можливо, індивід скептично ставиться до визначення поняття, але він зустрічає слово лише у такому контексті, який вимагає лише вузького змісту цього поняття. І коли індивід знову має справу із цим словом, у нього виникнуть лише певні асоціації і він, не маючи часу на розвиток сенсу, діятиме, орієнтуючись лише на зміст поняття, поширений у масових комунікаціях цього суспільства. У сучасному суспільстві, стверджує Маркузе, люди не мають власної мови, вони говорять мовою газети, реклами, тобто мовою, яка констатує соціальну «одновимірність» і закріплює за словами ті значення, що потрібні для системи. Не дивно, робить висновок Маркузе, що «одновимірне» мистецтво, «одновимірна» мова так само, як радіо, кіно, телебачення, реклама, дозволяють правлячому класу впливати на свідомість робітничого класу таким чином, що він починає мислити у вигідному для «маніпуляторів» (тобто для істеблішменту) напрямку [5, с. 118].

Висновки. Отже, у праці «Одновимірна людина» Г. Маркузе залишається вірним своєму головному завданню – вивченню ідеології розвиненого індустріального суспільства. Він вважає, що в індустріальному світі все ще є основні класи – правлячий клас (істеблішмент) і робітники, але технічний розвиток індустріального суспільства так змінив структуру та функції цих основних класів, що вони перестали бути «носіями» соціальних перетворень. Якщо у доіндустріальних суспільствах робітничий клас потерпав від відчуженої праці, то в індустріальному суспільстві робітничий клас є інтегрованим у соціальну систему споживання, а відчуження стає латентним, тотальним і непомітним для більшості. Свідомість людей зазнала значної трансформації й у зв'язку із цим можна вказати на основні причини, які сприяють цьому перетворенню.

По-перше, перетворення відбувається, на думку Г. Маркузе, насамперед тому, що внаслідок технічного прогресу та процесу автоматизації су-

часний робітник втрачає нібито професійну самостійність і політичну значимість, які раніше робили його членом класу, відокремленого від інших, і він перестає відрізнятися за характером зайнятості від інших соціальних груп.

По-друге, занепад політичної сили опозиції робітничого класу, зумовлений загальним зменшенням внаслідок технічного прогресу частки робочої сили у процесі виробництва, тим, що у ключових галузях промисловості робоча сила «синіх комірців» падає порівняно з персоналом у «білих комірцях», відбувається збільшення кількості невиробничих працівників, тобто знижується кількість «синіх комірців» [5, с. 36].

По-третє, відповідно до концепції Г. Маркузе в «одновимірному суспільстві» розвивається загальний інтерес всіх членів індустріального суспільства до захисту status quo та зміцнення й удосконалення встановленого соціального порядку. Отже, у суспільстві достатку пролетаріат перестає бути «класом для себе»; робітники втрачають класову свідомість і перетворюються на індивідів, якими маніпулюють, яким правлячі кола разом із товарами нав'язують також і відповідні почуття, бажання і думки.

Отже, Г. Маркузе, виходячи зі своїх наукових позицій і завдяки сильному впливу його вчителів на його творчість, створив досить актуальну нині «критичну теорію» розвиненого індустріального суспільства споживання, але, як показав час, «критична теорія» індустріального суспільства Маркузе виявилася не дуже конструктивною за змістом. Надалі Маркузе визнавав, що не може знайти реальний шлях побудови нового суспільства, про яке він мріяв. Він завершує свою книгу «Одновимірна людина» словами думкою, що його «критична теорія» суспільства не має того потенціалу, який здатний заповнити прірву між сьогоденням і майбутнім, а тому залишається «негативною» [5, с. 334–335]. Однак його концепція може бути корисною для досліджень процесів маніпуляції свідомістю в умовах інформаційного суспільства.

Література

1. Вереш І. Теорія «одномірної людини» Герберта Маркузе. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, Соціологія, Філософія»*. Вип. 4. 2006. С. 25–41.
2. Єнін М. Критична теорія й ідеологічний проект у соціології франкфуртської школи. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Вип. 5. 2015. С. 65–68. URL: http://www.apfs.nuoua.od.ua/archive/5_2015/17.pdf
3. Івакін А. Співроздум із М. Гайдеггером про буття. *Актуальні проблеми філософії та соціології. Серія «Філософія»*. Вип. 2. 2014. С. 5–11.
4. Козакевич І. Основні риси високорозвинутого індустріального суспільства: критичний аналіз твору Герберта Маркузе «Одновимірна людина». *Політич-*

ні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін Серія 22. С. 43–49. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6338/Kozakew%D1%83cz.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

5. Маркузе Герберт Одномерный человек. Москва : REFL-book, 1994. 368 с.

6. Рилова О. Концепція масового суспільства Хосе Ортеги-і-Гасета. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософ.-політолог. студії»*. 2020. Вип. 30. С. 109–115. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/30_2020/17.pdf

7. Фокшей Д. Психоаналітичні погляди Герберта Маркузе та постмодерністське уявлення Жана Бодрійяра про суспільство споживання. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія «Культурологія»*. Вип. 14. Ч. 1. 2014. С. 126–132. <https://eprints.ua.edu.ua/2749/1/17.pdf>.

Анотація

Запорожченко О. В. Концепція «одновимірної людини» Герберта Маркузе та критика індустріального суспільства. – Стаття.

У статті автор розглядає критичну концепцію суспільства одного із представників Франкфуртської школи – Герберта Маркузе, який критично проаналізував процеси розвиненого індустріального суспільства та виклав свої погляди у відомій книзі «Одновимірна людина». Розглядаються ідейні основи формування поглядів Маркузе, їхній зв'язок із ідеями марксизму, психоаналізу, екзистенціалізму та представників Франкфуртської школи. У статті дається опис концепції «одновимірного суспільства», у якому ніби то згладжуються ті соціальні суперечності, що були характерні для попередніх епох, приділена особлива увага негативним явищам, притаманним розвиненому індустріальному суспільству споживання. Розглядається той факт, що у суспільстві споживання відбувається маніпуляція свідомістю людини, за допомогою засобів масової інформації нав'язуються штучні потреби, спрямовані не на самореалізацію потенціалу особистості, а на задоволення потреб ринку товарів і послуг, потреб політичної еліти й істеблішменту. Крім цього, за допомогою маніпулятивного впливу посилюється політичне відчуження громадян – вони не хочуть і не можуть впливати на політику. Продуктом «одновимірного суспільства» є «одновимірна людина», для якої характерні конформізм, соціальна пасивність, споживацтво. Герберт Маркузе вважає, що, якщо раніше були більш явні форми відчуження, які призводили до гострих соціальних суперечностей, а, отже, до протестів і можливостей соціальних змін, то в умовах «одновимірного суспільства» відчуження має вже прихований, тотальний характер. Людина ніби поглинається «одновимірним суспільством» і стає сама «одновимірною». Непомітно для неї самої вона стає рабом соціальної системи, людиною-функцією, нездатною критично мислити і, тим більше, прагнути до зміни існуючої соціальної системи. Ця тотальна одномірність поступово спричиняє дегуманізацію і деградацію суспільства. Також у статті розглядаються й основні механізми дегуманізації, такі як тотальна раціоналізація, інструменталізм, сцієнтизм, операційне

мислення тощо. Загалом робиться висновок, що критична теорія суспільства, запропонована Г. Маркузе, може бути теоретичною основою вивчення процесів у сучасному інформаційному суспільстві.

Ключові слова: критична теорія суспільства, індустріальне суспільство, одновимірний людина, відчуження, маніпуляції, соціальна система.

Summary

Zaporozhchenko O. V. Herbert Marcuse's concept of the "one-dimensional man" and the critique of industrial society. – Article.

In the article the author considers the critical concept of society of one of the representatives of the Frankfurt school – Herbert Marcuse, who critically analyzed the processes of a developed industrial society and set out his views in the famous book "One-dimensional man". The ideological foundations of the formation of Marcuse's views, their connection with the ideas of Marxism, psychoanalysis, existentialism and representatives of the Frankfurt School are considered. The article describes the concept of "one-dimensional society", which seems to smooth out the social contradictions that were characteristic of previous epochs, pays special attention to the negative phenomena inherent in the developed industrial society of consumption. The article indicates that in the modern consumer society there is a manipulation of human consciousness, artificial needs

are imposed with the help of the media, which are aimed not at self-realization of the potential of an individual, but at meeting the needs of the market for goods and services, political elite and establishment. In addition, manipulative influence increases the political alienation of citizens - they do not want and can not influence politics. The product of "one-dimensional society" is "one-dimensional man", which is characterized by conformism, social passivity, consumption. Herbert Marcuse believes that if previously there were more obvious forms of alienation, which led to acute social contradictions, and, consequently, to protests and opportunities for social change, in a "one-dimensional society" alienation is already hidden, total. Man seems to be absorbed by "one-dimensional society" and becomes himself "one-dimensional". A man becomes a slave to the social system, a person-function, unable to think critically and, moreover, to seek to change the existing social system. This total one-dimensionality is gradually leading to the dehumanization and degradation of society. The article also considers the main mechanisms of dehumanization, such as total rationalization, instrumentalism, scientism, operational thinking etc. In general, it is concluded that the critical theory of society, which was proposed by G. Marcuse, may be the theoretical basis for studying the processes that take place in the modern information society.

Key words: critical theory of society, industrial society, one-dimensional man, alienation, manipulation, social system.

УДК 347.961:141.319.8

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1059>**Н. Г. Манойло**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6369-7437>

кандидат філософських наук, докторант

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ФІЛОСОФСЬКИЙ СВІТОГЛЯД ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ ГРАНИЧНОГО РІВНЯ БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ НОТАРІУСА

Постановка проблеми. Сучасна метаантропологія у своїх підходах до проблеми людського буття виділяє три рівня: буденний, граничний і мета-граничний. Ми в своїх статтях розглядали їх особливості. Проте проблема невичерпна, до того ж перебуває лише на початковій стадії своєї розробки. Тому є потреба в поглибленні розуміння того, які саме критерії характеризують кожен із цих рівнів.

Мета статті полягає в розкритті можливостей впливу філософського світогляду на формування людини як особистості на граничний рівень буття.

Виклад основного матеріалу. Суть світогляду коротко можна визначити як форму самосвідомості, яка безпосередньо визначає мотивацію її життєдіяльності. Щодо основних типів світогляду, то ми послуговуємось, як нам здається, класичною типологією, яка включає в себе міфологію, релігію та філософію. Хоча є й їх певні модифікації. Йдеться, насамперед, про «буденний, особистісний та філософський типи світогляду», які «відповідають буденному, граничному та метаграничному вимірам буття людини» [13, с. 41].

Переконані, що принципової різниці між ними не існує. Адже буденний світогляд формується на міфологічній картині світу, яка визначає буденний вимір буття людини, суттєво впливаючи й на інші виміри. Особистісний тип світогляду формує філософсько-релігійний тип, але не в церковно-християнському розумінні релігії, а в розумінні святості філософських принципів, підтверджених багатовіковим досвідом їх істинності. Так форму релігії набула філософія даосизму, конфуціанства, буддизму. Врешті, християнська теологія також є практикою освячення вихідних засад, взятих від філософії Платона, Аристотеля, Епікура, Сенеки. Не випадково Ф. Аквінський надав статус Вчителя, Філософа Аристотелю. Аналогічно й метаграничний вимір буття людини формує філософія, але у своєму найвищому прояві, зумовленому здатністю досить незначної частини людей до «трансцендування себе в собі». Ми думаємо, що його суть найбільш адекватно визначена змістом одного із блаженств Нагірної Проповіді. А саме: «Блаженні чисті серцем, бо вони Бога прозріють» [2, Матв., 5:8]. Але не зором як органом сприйняття зовнішніх форм об'єктів, а духовним зором як

найвищим синтезом всіх органів відчуття й соціалізованих почуттів.

Філософія, будучи визначена Аристотелем як мислення про мислення, яке мислить об'єкти без їх матеріально-речового наповнення, справді формує людину в якості особистості. Що не означає, нібито людина в якості особистості мотивує його виключно філософськими принципами як мотиваційно домінуючими, такими, що повністю піднімають її на граничний вимір буття. Їй нестерпно перебувати тривалий час на тому рівні, який визначає вищий, порівняно з буденним, тип світогляду. Навіть розуміючи поняття як метод пізнання і в той же час метод організації власного життя-буття, вона не може цього витримати. Перебування на екзистенціальній межі – це не просто відповідальний і болісний вибір, це також і бажання «втечі від себе» до всіх інших як «нормальних», це бажання втекти від необхідності робити постійний щоденний вибір.

Засновник екзистенціальної філософії С. К'єркегор тому, очевидно, й проголосив гасло «назад від системи», що вона ігнорує людину як носія суб'єктивності, що є об'єктивним науково доведеним фактом. «В бутті панування мислення лише вводить в манівці». Об'єктивне мислення ігнорує самого мислителя. «Бути» – це «існувати» – відчувати, переживати, страждати, хотіти, бажати. «Справжня суб'єктивність – це не пізнавальна, а етично існуюча суб'єктивність» [6, с. 70]. На цій основі мислитель вважав, що істина науки не може бути тотожною істині людяній. «Існування – це завжди одиничне, абстрактне не існує». Це «Я» конкретної особистості. Людське – це пристрасть, а не мислення: вона є вершиною суб'єктивності. Людина не може бути визначена. Вона сама себе робить тим, що вона є. «Я повинен знайти істину, що є істиною для мене» [6, с. 105]. Звідси визначення ним істини, віднесеної до окремої людини, а не до науки: «Визначення істини таке: об'єктивна невпевненість, що зберігається в засвоєнні пристрастного внутрішнього устремління, є істина, доступна існуючому» [6, с. 106].

Наведені міркування ми обираємо в якості методологічної основи для обґрунтування шляху, йдучи яким формується особистість нотаріуса і його можливість перебувати на граничному рівні орга-

нізації свого особистого буття. Адже належне вмісті понять, яким є *загально-необхідне й об'єктивне*, завжди *особливим чином* проявляється у змісті емпіричного буття людини як індивіда. Як природно-соціальна істота, вона мотивується багатьма чинниками, визначеними іншими поняттями.

Так, людина як окрема природна особина визначається поняттям *індивід*. Ми не будемо наводити різні визначення, оскільки в них є певні відмінності. Загалом це поняття, яке відображає ту сукупність первинних потреб, які забезпечують його життя в умовах певної суспільної організації. На цій основі сформувався філософське вчення, відоме як матеріалістичне розуміння історії. До цих первинних потреб відносяться потреби в забезпеченні людей як індивідів їжею, питтям (питною водою), житлом, одягом та можливістю продовження роду. Звичайно, що це також потреба у чистому повітрі, але її забезпечує сама природа. Всі інші потреби задовольняються мірою розвитку суспільства, яке якраз і складають окремі індивіди як щось *неподільне* з природної точки зору.

Розвиток суспільства, що з економічної точки зору зумовлений розподілом праці, формує й інші мотиваційні домінанти, які по-різному спрямовують життєдіяльність людей вже не лише як індивідів, але й *розділяють неподільне* різноманітними критеріями. Якщо суто природно-індивідуальні відмінності поміж індивідами не впливають на міру задоволення первинних потреб, то соціальна диференціація розділяє не лише за ними, але й за значно більш важливими критеріями, породженими якісним розвитком суспільства. Йдеться про критерії духовно-пізнавального порядку, оскільки від них залежить рівень продуктивності праці як засобу задоволення потреб.

Однорідне суспільство єднає всіх своїх індивідів за спільною суто природно-психофізіологічною ознакою – необхідністю забезпечувати умови для життя всіх. Як наслідок, індивід не виділяється чимось особливим, зумовленим соціально. Хоча суто природні відмінності залишаються – вікові, статеві, родо-плеємні та ін. Але воно досить швидко перестає бути однорідним, як тільки започатковується економічне життя зі всіма його наслідками. Його *особливості* сприяють процесу трансформації людини як *особи* на людину-*особистість*.

Можна стверджувати, що людина в якості особистості є продуктом тривалого періоду існування суспільства, підпорядкованого об'єктивній внутрішній необхідності розвитку пізнавальної діяльності й долучення до її здобутків все більшої кількості людей. Головною підставою для такого напрямку розвитку були економічні міркування, якщо на історію дивитись із позицій сучасності. Але не сучасності ХХІ-го століття, а тієї, яка постійно відходить у минуле. Тому не йдеться виключно про виключно економічний детермінізм.

Суттєву роль відігравали також і суміжні з економікою фактори, але саме вони, породивши нерівність, потребували поглибленого вивчення не лише природи та її законів, але також і людини як основної продуктивної сили. Особливо чітко це проявилось в епоху Відродження, коли був сформульований принцип єдності людинознавства і природознавства.

Із самого початку виникнення філософії, а вона виникла якраз в умовах рабовласницького суспільства, в якому людина в якості раба не розглядалась як людина, а як знаряддя праці, здатне говорити, що цілком у відповідності до статусу раба відобразив Аристотель, вона сприймалась як матір наук не лише про людину. Якщо людина мікрокосм, подібний до макрокосму, то вже в той час пізнання людини ототожнювалось із пізнанням природи. Але не в ній самій, а її в природі. Звідси відоме судження Протагора про те, що людина міра всіх речей. Вона як суб'єкт сприйняття і об'єкт зовнішнього впливу є, таким чином, критерієм існування речей і критерієм їх істинності. Істина не є щось усталене і постійне, об'єктивне у своїй незмінності; вона завжди відносна, тобто залежна від стану людини: віку, статі, здоров'я, настрою, суспільного статусу і т. ін. «Отже, згідно його вчення, критерієм існуючого є людина. Адже все, що уявляється людям, те й існує. Отже, ми бачимо: і в своєму вченні про мінливість матерії, і у вченні про те, що причини всіх явищ лежать у матерії, він дотримується догматичних поглядів» [10, с. 317].

Аристотель негативно оцінив таку позицію Протагора. Але навряд чи можна заперечити той факт, що тут виражена екзистенціально-гуманістична позиція філософії, яка своїм заклик до людини йти шляхом самопізнання визначила її як особистість, а не просто як природний індивід, як і всі інші живі істоти. Адже цілком очевидними є паралелі із щойно наведеними думками щодо істини у вченні С. К'єркегора, висловлені через 2,5 тис. років.

Отже, поняття особистості, при всій відмінності між їх змістом у багаточисельній кількості вчених різних суспільствознавчих дисциплін, можна визначити наступним чином. *Особистість* – людина як суб'єкт пізнавальної життєдіяльності, внаслідок якої вона долає суб'єктивну обмеженість власної свідомості, проте здобуває навички об'єктивного мислення, яке веде до злагоди й порозуміння.

Можливо, що це визначення дещо відрізняється від тих, які у зміст поняття особистості вкладають властивість освіченої людини проявляти свою неповторність, унікальність, врешті, оригінальність. Можна погодитись із цим, але постає проблема комунікації між особистостями. Будучи мислячими людьми, вони, в такому разі, попадають в ситуацію звичайних людей,

буденна свідомість яких пронизана й просякнута суб'єктивністю, що досить легко переходить в суб'єктивізм. Це неодмінно потрібно брати до уваги, якщо бажати дійти у *спілкуванні спільної думки*, на якій тільки й можна сформулювати *спільноту однодумців, суспільство* загалом. При цьому не йдеться про одну думку, а про досягнення результату спілкування мислячих істот, які виходять у своєму бутті із розуміння мислення як здатності знайти в різноманітному, в даному разі, різних думках, спільну, єдину, загально необхідну *для всіх* основу, яка утверджує не лише між ними, але й у всьому суспільстві мир і злагоду закону, а не примусу до нього.

Ми відстоюємо наведене нами розуміння особистості як вищий прояв дії об'єктивного світового розуму в тому вигляді, як він діє в людині, сформованій філософським світоглядом. На підтвердження наведемо авторитетні думки видатних мислителів, діалог із якими тільки й означає входження в філософію людини в статусі особистості.

Отже, вже Сенека був переконаний в тому, що «розум – ніщо інше, як частина божественного духу, вміщена в тіло людей» [11, с. 506]. Без такого розуміння людина навряд чи може віднести себе до особистостей. Це досить відоме визначення, хоча наводиться воно нечасто. Через що, зважаючи на те, що «повторення – мати навчання», нагадуємо його самим собі, як і можливому читачеві, зайвий раз. А філософія – матір наук, які відкривають закони, атрибутивною ознакою яких є постійна, усталена, стійка й незмінна повторюваність. Що вкрай важливо для нотаріусів як провідників закону й законності. А водночас і філософських принципів формування себе в якості особистостей, а не лише нотаріусів.

Ми вже відзначали значення епохи Відродження для проникнення в глибини підсвідомості світлих істин античної філософії. М. Монтень, явивши суспільству заборонені тексти античних мислителів, сприяв переходу епохи Відродження в епоху Гуманізму. Що також важливо для вирішення цілей нашого дослідження. Не народні маси гуманізували суспільство тією мірою, яка була можлива на той час, а спільнота видатних мислителів, вчених, митців, поетів. Він вважав, що людині ніколи не потрібно переставати дивуватись, тому що це зупиняє її пізнавально-дослідницьку діяльність. Як і не слід зупинятись у пошуках, адже тоді віра витісняє розум, на чому спекулювала церква, не долучаючи до знань пересічний люд. А використовуючи латинську мову в теологічних текстах і проповідях, вона перетворює віруючих в ідіотів.

Це справді так. Відомий дослідник середньовічної культури А. Гуревич відзначав, що латина мала статус «сакральної мови, гаранта єдності віри. Профани нею не володіли. Бути грамотним

означало знати латину. Відповідно зберігся, як суттєвий і значимий, ... поділ людей на *litterati* та *illitterati*. Перші – освічені, тобто ті, хто знає латину. Другі – неграмотні, «ідіоти»» [3, с. 16]. Значення слова означало «проста людина», яка вміє говорити, тому що це дається саме по собі, але не здатна оволодіти мовою текстів, які писались латиною, щоб долучитись до мудрості і виробити навички складної роботи мислення. В радянський період офіційна пропаганда ідеалізувала «просту» людину, яка, не усвідомлюючи суті простоти, пишалась нею. Відбувалась також і сакралізація російської мови, натомість всі інші мови, особливо ж українська, проголошувалась такою, яка нібито не здатна виконувати функцію арсеналу мислення, функцію пізнання. На жаль, така ситуація характеризує стан свідомості значної частини суспільства й у наш час.

Але повернемося до М. Монтеня. Процес пізнання, започаткований філософією, нескінченний, тому закінчується незнанням. Що не означає перехід від знань до віри. Щоб не бути «ідіотом», потрібні також честь і шляхетність, які утримують людину від віри в знання, не отримані власними зусиллями. «Нелегко встановити кордони нашому розумові: він допитливий, жадібний і так же мало схильний зупинитись, пройшовши тисячу кроків, як і пройшовши п'ятдесят» [8, с. 140]. Людина як особистість завжди свідомо того, що пізнання – це нескінченний процес, який реалізує її прагнення до досконалості.

Ми це також відзначали, характеризуючи родові ознаки свідомості нотаріуса. Як і те, що кваліфікаційні настанови, викладені в імперативно зобов'язуючій формі, не сприяють зростанню професійної досконалості, натомість принижують честь і гідність. Між тим це та категорія людей, яка здатна вплинути на політико-правову якість свідомості активної частини суспільства. Звичайно, що в тому випадку, коли вона зацікавлена в цьому. Адже, як зазначав М. Монтень, «неможливо вести чесний та щирий діалог із дурнем. ... Вороже почуття викликають у нас спочатку аргументи супротивників, а потім і самі люди. Ми вчимося у суперечці лише заперечувати, а оскільки кожен лише заперечує і вислуховує заперечення, це призводить до того, що втрачається, нищиться істина. Тому Платон у своїй державі позбавляв права на суперечку людей з розумом ущемленим і нерозвиненим» [7, с. 449]. На жаль, досить активно впроваджені в публічний простір телепередачі з гучною назвою «Свобода слова», демонструє саме свободу слова, а не практику щирого свободомислення.

Зростанню особистісних властивостей людини сприяє нестримна тяга до відкриття нових знань. Діалектика як методологія філософського способу мислення являє собою всебічний підхід до вивчення та врахування все зростаючої кількості

зв'язків з об'єктами, що перебувають у взаємодії з конкретним об'єктом дослідження. Цьому сприяє знайомство з оригінальними текстами видатних філософів, письменників, вчених. Найбільшою мірою це властиво філософії, яка розглядає будь-яку проблематику під кутом зору певного критичного сумніву щодо претензій галузевих дисциплін на абсолютну істину. Такий підхід вкрай важливий при підготовці фахівців з правових проблем, включно з нотаріусами. Адже над їх свідомістю й, відтак, діяльністю значною мірою тяжіє «диктат» закону, а не принцип верховенства права над ним.

На це звернув увагу Р. Декарт, чия філософія, разом із філософією Ф. Бекона, започаткувала епоху Нової історії та Нового часу. Врешті, нової людини, що може повною мірою претендувати на статус особистості, сформованої філософським світоглядом. Для відкриття нових граней істини потрібно сумніватись в тому, що їй нібито властиве кінцеве й остаточне визначення сутності досліджуваних об'єктів. При цьому слід сумніватись навіть у математичних доказах. Що вже говорити про істини, які відносяться до вивчення людини та суспільства.

Виходячи з сумніву, він стверджував, що при дослідженні слід виявляти не те, що вже відкрито, як і не те, на чому наполягає більшість, включаючи авторитетних дослідників. Тим паче не те, що ще до початку дослідження хочеться відкрити гіпотетичне як достовірне, «але те, що ми чітко й виразно можемо побачити або надійно дедукувати, адже знання не може бути досягнуте інакше» [4, с. 273]. Тут вкрай важливо зазначити, що до дедуктивних умовиводів підштовхує інтуїція. Вона вкрай важлива з тієї точки зору, що людина, особливо ж та, душа якої наповнена світлом знань, відчуває певну дисгармонію, тільки-но в них з'являються певні темні плями. Це зумовлено тим, що організм людини – суть мікрокосм. Як і в макрокосмі, в ньому відбуваються діалектичні процеси, які, врешті, як і в природі, знаходять спокій рівноваги. Звідси народжується потужний евристичний потенціал, який реалізує інтелектуальна дедукція. Як професійний нотаріус і в той же час вчена зі ступенем кандидата філософських наук, врешті, як жінка, я це відчуваю. Але таке відчуття формує право як органічна частина філософії і як вроджене почуття справедливості, властиве жінці-матері, на чому в дослідженні постійно наголошується.

Н. Хамітов, розрізняючи граничну ситуацію, яка актуалізує особистісне начало в людині, оскільки зобов'язує до прийняття відповідального рішення на основі драматичної рефлексії мислення, і граничне буття, яке реалізує його вибір тим, що спонукає до виходу за межі буденності [див. 13, с. 34–35]. Остання також породжує кризові стани, але не виводить за межі буденності,

оскільки так нібито начертано «зверху» – або від Бога, або від того, що так вирішує «начальство» чи «демократична більшість», або ж від традиції. Пригадаємо Сенеку, який стверджував, що схвалення більшості є першою ознакою неістинності того, що вона схвалює.

На важливий аспект у процесі впливу філософії на особистісний світогляд вказував Ф. Ніцше. Він також виходив із того, що «більшість – це неправда», яка утверджується в буденному житті якраз тому, що вважає певні стереотипи свідомості й відповідної їй змісту поведінки непорушними, адже цілком очевидно, що вони тісно поєднують. Між тим як також очевидним достовірним фактом повсякденного буття є незгода між освіченими людьми.

Свободу мислення, вважав він, забезпечує здоровий скептицизм як супровідник життєвої долі і практичної волі. Звідси запропонований ним практичний і водночас категоричний імператив, який формує надлюдину. Звичайно, що не в тому сенсі, нібито освіченість дає право вважати її наявність підставою для приниження інших людей. Цілком можливо тлумачити це як бажання піднятися над собою самим слабким, нездатним вийти з граничної ситуації цивілізованим, а не невротичним способом.

Думаємо, що є потреба, крім вже наведеного посилання на його думку про вектор думок і дій надлюдини, подати й наступну програму формування особистості, готової «до монументальних справ».

Отже: «Не дамо збити себе з толку: великі уми були скептиками. ...Сила і незалежність, що випливають із могутності, підтверджуються скепсисом. Люди з переконаннями зовсім недоречні, коли зачіпається цінність будь-чого посутнісно важливого. Переконавання що темниця. Не багато бачиш довкола себе, коли не озираєшся назад, – а щоб судити про цінне й нецінне, потрібно, щоб ти *подолав, перевершив* сотню своїх переконань... Спрямований на велике розум, якщо він не зневажає засобами, не може не стати скептичним. Незалежність від будь-яких переконань *неминуча* для сильного, для того, хто вміє вільно озирати все навкруг... Велика пристрасть потребує переконань і поїдає їх; вона не підвладна їм – вона суверенна... Навпаки, потреба у вірі, в безумовних Так і Ні.. – це потреба *слабкого*. Людина віри, «віруючий» – у що б він не вірив – це, безсумнівно, залежна людина, вона не обирає собі цілі так, щоб вона була ціллю і щоб покладалась на себе саму. «Віруючий» не належить *сам собі*, він може бути лише засобом, його долучають до справи, йому самому потрібен хтось, хто його *пожирає*. ..Переконавання – внутрішній стрижень. *Не* помічати багато чого, ні в чому не бути незалежним, у всьому односторонність, жорстке і наперед визначене із зовні

бачення будь-яких цінностей – інакше така людина не виживе. Але тоді вона *антагоніст* істини, її пряма протилежність, ..фанатики яскраві, а людству приємніше бачити жести, аніж вислуховувати *докази*» [9, с. 78–79].

Той факт, що дану ідею використовували нацисти й більшовики, хоча всіма засобами приховували свою спорідненість із ідеєю надлюдини, але, вважаючи себе представниками партії «авангардного типу», видавали себе саме в такій якості, не означає, що Ф. Ніцше був ідеологом фашизму й нацизму. Будь-яка людина, якщо адекватно усвідомила заклик філософії до самопізнання, свідомо того, що вся історія філософії розглядає співвідношення розуму й волі як основну проблему, яка формує не просто розумну волю як категорію пізнання, а філософський тип особистості, індивідуальна свідомість якої насичена не буденністю з її логікою здорового глузду, а об'єктивним духом історії. Це дає їй можливість подолати сьогоденну й буденну самотність, адже вона соціалізована всесвітнім Універсумом, його розумною волею, що є Законом Буття. Все в Бутті рівне у своєму існуванні Закону.

Людина не може не мати переконань. Але не тих, що нав'язує буденність або ж ті чи інші політичні ідеології в їх вузько-партійному розумінні. Як і не тих, яких нібито потрібно дотримуватись всупереч вимогам дійсності. І що характерно: якраз консервативна буденна свідомість незадоволена тим, що бажаних змін не відбувається. Філософські переконання ті, які дають людині *можливість здійснювати* свій *потенціал* відповідно до того переліку здібностей, схильностей, потреб, інтересів, бажань, устремлінь, емоцій і т. п., які вона здатна *актуалізувати* у своєму тимчасовому бутті. Реалізуючи їх, вона втрачає відчуття часу, адже перебуває в цьому процесі поза часом, у вічності. Саме завдяки цьому нащадкам відомі ті пращури, на здобутках яких вони існують. І саме тому екзистенціальна філософія справедливо вважає неправомірність визначати життя людини астрономічним часом.

Загалом граничне буття особистості, сформоване на філософському типі світогляду, проявляється в її творчості. Поза нею діють інші межі, інші його грані. Їх визначеність переважно одноманітна й циклічна. Тому перед такою особистістю час від часу постає одвічна екзистенціальна проблема: **бути чи не бути**.

Звичайно, що в даному разі ми не можемо обійти працю Е. Фромма «Мати чи бути?». В ній, фактично, розглянуті три модуси буття людини – *буденний*, в якому домінує бажання *володіти* матеріальними багатствами, *мати* їх як свої невідчужувану власність і, отже, цінність; *граничний*, за якого людина перебуває в постійному стані подолання буденності за рахунок того, що отримує ста-

тус *буття* в якості особистості; *метаграничний*, за якого формується Нова людина і Нове суспільство.

В якості обґрунтування він наводить мудрі висловлювання із євангельських промов Христа, які суть не почутий людьми голос і водночас логос античних філософів про важливість володіти розумом, бути розумно-вольовою істотою. Також аргументує думками наступних мислителів: «Згідно вчення Майстера Екхарта, нічим не володіти і зробити своє єство відкритим і «незаповненим», не дозволити «я» стати на своєму шляху – є умова набуття багатства і духовної сили. По Марксу, розкіш – такий же порок, як і злиденність; ціль людини *бути* множинною, а не *володіти* множинним» [12, с. 21–22]. Цей підхід детально проаналізований ним якраз на духовних факторах, які визначають рівень людського буття: *навчання, пам'ять, бесіда, читання, влада, знання, віра людей* [12, с. 35–55].

Бути в граничному житті як виключно творчому досить складно, адже, по-перше, це постійний вихід за все нові й нові грані розумових здібностей і можливостей, які можуть виявитись обмеженими, що неодмінно породить певний відчай, розпач, врешті, бажання «бути як всі»; по-друге, для творчої роботи потрібен вільний від основної роботи час, адже такий вид діяльності не супроводжується належним фінансуванням, навіть якщо йдеться про певний вид підприємництва; по-третє, творча особистість, як і будь-яка інша, потребує прижиттєвого визнання своїх досягнень, що, як не прикро, в такому середовищі не є звичним явищем.

Е. Берн відзначає, що якраз творчі люди з часом «все більше відрізняються один від одного своїм прагненням отримати визнання. Ці відмінності роблять досить різноманітною соціальну взаємодію і якоюсь мірою визначають долю кожної людини. Кіноактору, для прикладу, бувають необхідні постійні захоплення і похвали навіть від невідомих йому прихильників. В той же час науковий працівник може перебувати в чудовому моральному й фізичному стані, отримуючи лише одне «поглажування» на рік від шанованого ним колеги» [1, с. 8]. Думаємо, що лише одного недостатньо. Крім того, в умовах конкурентної діяльності навряд чи похвали завжди щирі.

Не бути в граничному житті можна не лише за рахунок певного відпочинку від напруженої творчої діяльності шляхом переходу в буденне буття. Адже це відбувається постійно. З позицій філософського світогляду, властивого особистості, чи особистісного світогляду, сформованого філософією, бажання вдосконалення можна продовжити переходом на метаграничний рівень буття, до викладу розуміння його суті ми й переходимо.

Оскільки ми досліджуємо феномен особистості нотаріуса, то перед ним також стоїть проблема **бути чи не бути**. Яким чином вона вирішується?

Тут важливо розрізняти принаймні два аспекти. Перший. Нотаріус як професія і робота – це одна справа. Другий. Нотаріус як внутрішнє покликання – це інший підхід.

У першому випадку це особистість, сформована відповідною профільною юридичною освітою, по закінченні якої видається диплом і йде пошук роботи. Сама освіта вже формує особистість, в основі професійних знань якої філософія як методологія пізнавальної діяльності, що завжди має світоглядне спрямування. До того ж сама по собі вища освіта вже передбачає вихід за межі буденної свідомості, для якої не існує застереження, наведене у свій час К. Марксом. А саме: «дійсні завдання, як це *само собою* зрозуміло, не є чимось зрозумілим *само собою*». Буденна свідомість, сприймаючи безпосередньо у своєму бутті, але не розуміючи ані їх суті, ані способів їх вирішення, схильна до спрощеного їх вирішення. Натомість свідомість, знання якої мають рівень, що його дає вища наукова освіта, вже цим самим визначає граничний рівень буття її носіїв. Його можна вдосконалювати, якщо працювати приватним нотаріусом, адже для цього потрібно пройти досить серйозні кваліфікаційні іспити. Створення приватної нотаріальної контори також потребує вдосконалення не лише правової культури, але й економічної, політичної, комунікативно-психологічної тощо. Якщо це праця в системі державного нотаріату, то, як ми вище зазначали, там є певні проблеми із суб'єктністю, що не сприяє формуванню почуття відповідальності. Проте в обох випадках щоденна робота, можливо, непомітно, але неодмінно надокучає, переходить в буденність. Отже, може появиться бажання змінити професію, адже, як стверджує соціальна психологія, навіть найскладніша професія засвоюється за 5-6 років і втрачає свою колишню привабливість.

У другому випадку йдеться про феномен нотаріуса, який не обов'язково має прикладне професійне застосування. Це може бути людина, якій вроджене почуття справедливості та гостра потреба в дослідженні всіх секретів її сутності та утвердження в якості норми суспільного життя. Адже, як ми відмічали вище, секретар це не просто писар чи посвідчувач законності певних нотаріальних діянь, це й людина-дослідник, людина філософ і літератор. Людина з такими почуттями неодмінно має непереборне бажання не лише досліджувати для власного задоволення складні процеси людських взаємовідносин у сфері нотаріату, але й поза нею. Записуючи отримані результати, вона залишає їх для нащадків. Якщо для сучасників, то засобом активної викладацької та просвітницької діяльності.

Висновок. Граничне буття для людини будь-якої професії, надто ж такої, надто ж такої, якою є професія правника-нотаріуса, може визначити ви-

ключно філософський тип світоглядної свідомості як такий, що започатковує світо- й самопізнавальний спосіб буття із субстанціональних=першо-основних його засад. Лише він дозволяє людському «я» не відгородитись від світу і від суспільства як прояву «ми».

Література

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих отношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: перевод с английского. «ПРАМЕБ», 1992. 384 с.
2. Біблія. Київ. 1994. Українське біблійне товариство, 1255 с.
3. Гуревич Ф.Я. 1981. Проблемы средневековой народной культуры. Москва, «Искусство», 359 с.
4. Декарт. 1970. Антология мировой философии. В 4-х т. Москва, «Мысль», Т.2. С. 231-295.
5. Маркс К. и Энгельс Ф. Абсолютная критическая критика, или критика в лице г-на Бруно. https://www.marxists.org/russkij/marx/1844/holy_family/07.htm
6. Мир философии: Книга для чтения. В 2-х ч. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. Москва. Политиздат, 1991. 624 с.
7. Монтень М. 1991. Опыты. Избранные главы. Москва, «Правда», 656 с.
8. Монтень. 1970. Антология мировой философии. В 4-х т. Москва, «Мысль», Т.2. С.137-140.
9. Ницше Ф. 1989. Антихристианин / Ф.Ницше. // В кн.: Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А. Яковлева: Перевод. Москва. С.17-93.
10. Протагор. 1969. Антология мировой философии. В 4-х т. Москва, «Мысль», С.316-318.
11. Сенека. 1969. Антология мировой философии. В 4-х т. Москва, «Мысль», Т.1. С.503-519.
12. Фромм Э. 1990. Иметь или быть? Москва. Прогресс, 336 с.
13. Хамітов Н.В. 2020. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 3-є видання, виправлене і доповнене. Н.В. Хамітов. Київ. КНТ, 394 с.

Анотація

Манойло Н. Г. Філософський світогляд як умова формування граничного рівня буття особистості нотаріуса. – Стаття.

Філософський світогляд дозволяє максимально можливо, настільки на це здатна людина, використовуючи можливості абстрактно-понятійного способу мислення, розширити світ кругозір завдяки тому, що відкриває всі здобутки пізнавальної діяльності людства. В такому разі з'являється можливість досягнути єдності змісту індивідуальної свідомості, яка формується сучасністю та її потребами, зі змістом знань, вироблених історією пізнання. Як наслідок, людина долає обмеженість буденного буття тим, що відкриває для себе невичерпне джерело духу попередніх поколінь, які вже не тяжіють над нею в якості звичних традицій, а, навпаки, надихають на звернення тим, що є водночас відкриттям простору свободи мислення. Крім того, людина перестає сприймати абстрактне як щось відчужене як від неї самої та її сьогоденних потреб, так

і від здобутків видатних мислителів минулого, які, як виявляється, працювали на неї, на наступні покоління, врешті, на все людство в його поступальному розвитку. Так утверджується тяглість поколінь не лише засобами збереження традицій минулого, але, що більш важливо, тяглість зусиль тих суб'єктів пізнання, які усвідомлювали вічність не лише в плані збереження матерії та енергії, але й вічність інформації як нагальної потреби людини, яка починає розуміти своє призначення як постійний процес подолання меж буденності, як і меж, що їх створюють граничні вимоги професійного буття.

У статті розкривається вплив філософського рівня мислення на подолання світоглядної обмеженості, властивої звично-традиційному буденному буттю людини як головним чином природно-соціального індивіда, що дозволяє їй піднятися на якісно вищий рівень буття, яким є її буття в якості особистості. Знайомство з напруженою мислення, яку формує філософія, є необхідною умовою для такого особистісного способу життя.

Ключові слова: світогляд, філософія, людина, індивід, суб'єктивність, особистість, граничне буття.

Summary

Manoilo N. H. Philosophical worldview as a condition for the formation of the limit level of being a personality of a notary. – Article.

Philosophical worldview allows as much as possible, so capable of man, using the possibilities of abstract-conceptual way of thinking, to expand the world outlook due to the fact that it opens all the achievements of cognitive activity of mankind. In this case, it is possible to achieve the unity of the content of individual

consciousness, which is formed by modernity and its needs, with the content of knowledge produced by the history of knowledge. As a result, man overcomes the limitations of everyday life by discovering the inexhaustible source of the spirit of previous generations, which no longer weigh on him as a habitual tradition, but, on the contrary, inspire to accomplish what is at the same time the opening of space of freedom of thought. In addition, man ceases to perceive the abstract as something alienated from himself and his present needs, and from the achievements of prominent thinkers of the past, who, as it turns out, worked for him, for future generations, and finally for all mankind in its progressive development. This affirms the longevity of generations not only by means of preserving the traditions of the past, but, more importantly, the longevity of the efforts of those subjects of knowledge who realized eternity not only in terms of conservation of matter and energy, but also the eternity of information as an urgent human need. appointment as a constant process of overcoming the limits of everyday life, as well as the limits created by the extreme requirements of professional life.

The article reveals the influence of the philosophical level of thinking on overcoming the worldview limitations inherent in the habitual-traditional everyday life of man as a mainly natural and social individual, which allows him to rise to a qualitatively higher level of being, which is his being as a person. Familiarity with the tension of thinking, which is formed by philosophy, is a necessary condition for such a personal way of life.

Key words: worldview, philosophy, man, individual, subjectivity, personality, extreme being.

УДК 172.4

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1057>**М. О. Петренко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2506-5305>

кандидат філософських наук,

асистент кафедри філософії, культурології та інформаційної діяльності
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

СУЧАСНІ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ВИКЛИКИ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ДИСКУРСИ

Початок нового століття ознаменований рядом знакових подій, які вплинули на економічний, політичний, соціальний і гуманітарний розвиток суспільства загалом, а також на сучасний дискурс щодо загальнолюдських морально-етичних норм, розуміння свободи, рівності, людської гідності та відповідальності. Події Другої світової війни стали точкою відліку новітнього розуміння не тільки наявності, а і жорсткого дотримання традиційних загальнолюдських морально-етичних норм, що формуються у рамках демократичних цінностей, сформованих ліберальною східноєвропейською цивілізацією й ідей ринкової економіки, а також посилення ролі людської гідності, толерантності та відповідальності як за особисті вчинки, так і колективні, адже ніхто не зміг пояснити як культурні, освічені люди зі столітніми традиціями демократії стали причетними до масового знищення мільйонів людей і геноциду цілих народів. Світ був шокований наслідками. За таких обставин починає формуватися сучасний морально-етичний стан людини. Це сприяє прискоренню законодавчого унормування природного права у частині моралі й етики та зміні парадигми духовного над матеріальним. Так, після Другої світової війни питанням свободи (особистої та колективної), рівності, людської гідності та цінностей належить чільне місце у конституціях багатьох країн світу, міжнародних правових документах.

Наступним викликом для моралі й етики став перехід суспільства на новий етап цивілізаційного розвитку до інформаційного, постмодерного суспільства. І йдеться про те, що рушійною силою формування нових, гуманних морально-етичних принципів, а також понять свободи, рівності, гідності та відповідальності постали не гармати та тортури, а науково-технічний прогрес разом із цифровою та промисловою революціями. Суспільство отримало віртуальну реальність, глобальний світ, іншого сенсу для людського буття набули такі фактори, як час, простір і відстань, а також поділ життєвого світу на близький і далекий. Саме віртуальна реальність, особливо у соціальних мережах і соціальних медіа, робить людину повністю відкритою для усіх інших. Особливо це стосується тих, хто повністю викладає своє особисте життя у соціальні мережі.

Подальший розвиток суспільства супроводжувався значним впливом і тиском на довкілля, екологію планети загалом, втручанням у генетику людини, що породило нові виклики у контексті колективної відповідальності, де мораль та етика стають головною рушійною силою змін людства перед обличчям техногенних небезпек. Необхідно відзначити усвідомлення людством масштабів заподіяного, а ось подальший розвиток штучного інтелекту, Інтернету речей, поєднання людини та роботів ще тільки входить у широкий вжиток, тому поки що залишається «terra incognita». Отже, йдеться про важливі морально-етичні виклики вже на порозі нового ХХІ століття, на теренах якого нам потрібна «критична відповідальність», як наголошує відомий німецький філософ Е. Тугендхат. Ця теза набуває подальшого розвитку й у вітчизняній філософській думці останніх років. Зокрема, Є. Бистрицький зазначає, що «бути відповідальним, підказує нам та іншим досвід гібридної війни, – це бути відповідальним за збереження автентичності не тільки (і не стільки) власного життя, а й життєвого світу, до якого ти належиш і без якого твоє життя втрачає власний сенс» [1, с. 121].

Аналіз основних публікацій свідчить про те, що питання моралі, етики, загальнолюдських морально-етичних норм, свободи, рівності, відповідальності та людської гідності є актуальними й сьогодні, а тому їх аналізом займається багато сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників, серед яких можна виокремити праці: К.-О. Апеля, Г. Арендт, Дж. Агамбена, Є. Бистрицького, Ю. Габермаса, Н. Гартмана, А. Гонета, О. Дробницького, Г. Йонаса, О. Йосипенко, В. Ляха, К. Маєр-Абіха, Х. Мьолерса, Л. Ситніченко, Ч. Тейлора, М. Шелера, В. Франкла, Ф. Фукуями тощо.

Незважаючи на широкий спектр проведених досліджень, питання сучасних морально-етичних викликів, їх найістотніших соціокультурних засад та осмислення цієї проблеми у сучасній філософії потребує подальшого аналізу і тому є **предметом** статті.

Метою статті є дослідження сучасних морально-етичних норм і цінностей, їх соціокультурних засад і філософських осягнень.

Методи дослідження, використані у процесі написання статті, передбачають застосування

загальнонаукових та емпіричних прийомів, що ґрунтуються на системному підході. Крім цього, у процесі роботи застосовувалися такі загальні методи досліджень, як узагальнення та порівняння. Внаслідок проведеного аналізу визначено основне коло питань, які виникають у рамках дослідження сучасних морально-етичних викликів.

Виклад основного матеріалу. Певним переломним моментом для людства стала Друга світова війна, події якої мали трагічні наслідки для людства, коли, окрім військових, було фізично знищено, покалічено та фізично і морально спустошено десятки мільйонів мирного населення. Трагічність і жахливість ситуації полягає у тому, що усе це відбувалося на теренах країн із розвинутою демократією, ліберальними поглядами на життя, давніми культурними, політичними традиціями верховенства права, дотримання прав і свобод громадян, класичною філософською школою тощо. Прихід фашизму та тоталітаризму відбувався на основі демократичних виборів, які дали змогу прийти до Рейхстагу відповідній політичній силі. Подальше встановлення тоталітарного режиму разом із репресіями та концепцією верховенства однієї нації не отримало відсічі та супротиву як із боку прогресивної еліти Європи, так і самих громадян, але не можна говорити, що з першого дня у владі нова політична сила почала показувати свій «темний» бік, адже будь-яка влада свої дії аргументує тільки позитивними намірами та бажанням робити добро для громадян. Вказане стосується усіх типів влади. Навіть найкривавіші диктатори робили усе заради блага всіх громадян.

Осмыслити ці складні, актуальні і для сьогодення процеси допомагають філософські праці, які набувають класичного сенсу. Спиратися на них стає плідною інтелектуальною стратегією, котра допомагає зрозуміти і новітні морально-етичні виклики. Варто розгорнути далі думку про те, що «трагічні події нашого сучасного буття, що трапилися з нами через багато років після ухвалення Декларації, примусили зрозуміти, що моральне, людяне ставлення людей одне до одного вимагає особливих, виплеканих чеснот, передусім – чуття справедливості та поваги до людської гідності» [7, с. 280].

Ґрунтовно досліджує тоталітарні режими на прикладі фашизму та комунізму Х. Аренд. На її погляд, однією із причин виникнення останніх є високий рівень патерналізму в тоталітарних режимах, коли держава розподіляє блага та ресурси на підставі морально-етичної мотивації, що зрештою призводить до монополізації влади, незалежно від її гасел. Так, фашизм будував імперію для однієї нації, комунізм – для одного класу (робітників і селян) без прив'язки до національних кордонів. Ніхто не говорить про те, що названі режими від-

хиляли загальнолюдські морально-етичні норми або питання свободи, рівності, людської гідності. Просто робився акцент на способах досягнення цілей, політичній потребі виходити за певні рамки тощо. Як відзначає М. Гартман: «Занадто вузький ціннісний погляд <...> завжди є серйозною небезпекою для довіри, а результатами бувають <...> навіть партійне сприйняття життя, моральна зіпсованість і схематизація, духовна уніфікація», які «у подальшому житті <...> рідко виправляються» [2, с. 112]. Проблема є те, що самі по собі люди, котрі формували державну політику та реалізовували її, були не якимись «богами пітьми» та/або монстрами, а на вигляд простими людьми зі своїм світоглядом, морально-етичними якостями й у повсякденному житті не відрізнялися від інших людей. На цьому наголошувала Х. Арендт у своїх дослідженнях постатей вождів фашизму. Так, дивлячись на хроніки, на яких відпочивають вожді, їхнє спілкування з оточуючими (жінками, дітьми) не можна повірити, що вони були причетні до страшних катувань і геноциду цілих народів. Цю думку ми знаходимо й у М. Гартмана: «Ніхто не робить зла заради самого зла; кожному завжди подумки уявляється благо, до якого він прагне», а тому «помилятися він може лише у тому, що вважати добрим» [2, с. 103]. Тобто страшні вчинки проти людства робляться заради гарної ідеї руками звичайних людей, котрі до отримання влади жили спільно, поруч зі своїми майбутніми жертвами.

Можна говорити про катастрофу довоєнної практичної філософії, яка не змогла виробити дієвих механізмів протидії поєднанню тоталітаризму та фашизму. Певну межу можна підвести словами В. Франкла про те, що «моральна криза – криза сенсу, криза відповідальності – це розплата за теорію та практику виховання людей-«гвинтиків»» [9, с.6]. За що людство і заплатило високу ціну за післявоєнне формування відповідних запобіжників не повторення подій Другої світової війни, але, на жаль, не можна говорити, що цього було повністю досягнуто. Так, за останні десятиліття у різних куточках світу відбувалися конфлікти, де страждало мирне населення через порушення засадничих, задекларованих повоєнним людством прав і свобод – свободи, рівності, людської гідності та її визнання, але і тут є певні позитивні зрушення, пов'язані із сучасним розвитком цифрових технологій і комунікацій, коли суспільство пильно стежить за усіма діями політиків, громадських діячів, формуванням і реалізацією державної політики загалом. Сьогодні широкі верстви населення (більшість) можуть споглядати за правлячою елітою та публічними особами (меншістю) і припиняти/попереджати будь-які спроби здійснювати вчинки, які суперечать не тільки адміністративному та/або кримінальному праву, а і природньому, морально-етичному праву, яким

регламентуються і питання загальнолюдських морально-етичних норм, моралі, людської гідності та відповідальності.

Сучасний етап цивілізаційного розвитку суспільства відрізняється від усіх попередніх швидкістю наявних змін, які відбуваються. Насправді на очах одного покоління відбувся перехід від старого до нового етапу цивілізаційного розвитку суспільства, що отримав назву інформаційного суспільства, яке котре пройшло декілька підетапів свого розвитку, які продовжують відбуватися і надалі, в рамках яких людство переходить до наступного – постінформаційного або постеконічного етапу свого розвитку. За таких умов трансформується весь життєвий світ людини, її взаємовідносини, а найголовніше, її морально-етичний стан і соціально-гуманітарний простір.

Вказане набуває глобальних масштабів і залучає в нові комунікативні та інформаційні процеси практично усі країни, незалежно від форми правління та політичного устрою. Істотно впливає на мораль та етику людини витіснення традиційного, фізичного простору простором віртуальним. Прикладом такого стану речей є стрімкий розвиток соціальних мереж і соціальних медіа. Якщо раніше у кожної людини було особисте (інтимне) життя, з яким вона неохоче ділилася з незнайомими людьми (виставляла назагал), то сьогодні ситуація змінилася корінним чином. Так, постійно зростає кількість користувачів соціальних мереж і медіа, де прості люди викладають світлина свого особистого, навіть інтимного життя практично у режимі реального часу. Аналогічна ситуація відбувається і з публічними людьми (політиками, діячами спорту, культури та науки), котрі також опинилися під пильним наглядом суспільства. З одного боку це мобілізує та застерігає від певних вчинків, висловів та інших дій, адже воно миттєво потрапить у глобальну мережу і стане відомим загалу. З іншого боку, людина стає вразливою від певного колективного боулінгу, нав'язування цінностей навіть у тих сферах, які традиційно вважали «недоторканими». Крім того, широке розповсюдження певної інформації про людину (фото-, відео-, аудіо- файли) робить її «героєм» і впізнаною постаттю, що не завжди йде на користь цій людині. Про що свого часу писав популярний нині М. Шелер: «Всяка правильність чи хибність і перекрученість мого способу життя визначатиметься тим, чи є об'єктивно правильний порядок цих рухів моєї любові та ненависті, прихильності та неприхильності, всіх моїх інтересів до речей цього світу і чи можу я зафіксувати у своїй душі цей *«ordo amoris»*» [11]. А яким актуальним постає визначення особливостей сучасного життя вже цитованим вище класиком етичної думки М. Гартманом: «Життя сьогоднішньої людини не сприяє заглибленню. Воно позбавлене спокою та спогля-

дальності, це життя невтомності та поспіху, змагання без мети та роздумів. Хто одну мить просто-яв спокійно – через секунду вже запізнився. І як вимоги зовнішнього життя, так проносяться і враження, переживання, сенсації. Ми завжди виглядаємо найновіше, щоразу нами править останнє, а передостаннє забувається навіть раніше, ніж воно буде по-справжньому побачене, не кажучи вже – зрозуміле. Ми живемо від сенсації до сенсації. І в гонитві за сенсаційним наше проникнення втрачає глибину, наше ціннісне почуття притуплюється» [2, с. 99]. Постійне прискорення темпів життя формує у людини ілюзорність фізичного буття як певної низки яскравих спалахів із подій, символів та образів. Яскравості та швидкості додають цифрові технології, інформатизація та подальша віртуалізація простору, де переважно перебуває людина. Як наголошує М. Шелер, «існувати (*da zu sein*) у формі спільного життя, [спільного] діяння, вірування, надії, освіти, бути і бути цінними один для одного – адже це ж частина загальнозначущого призначення будь-якої кінцевої духовної істоти: тобто, оскільки індивідуальне призначення теж має сутнісну природу, то (кожна [людина] і є для себе самої тим особливим випадком, який дозволяє їй зрозуміти, що таке призначення є у кожного), кожен також відповідає за розуміння і здійснення свого індивідуального призначення», а тому «ідея індивідуального призначення аж ніяк не виключає, а, навпаки, включає взаємну солідарність відповідальності у провині та заслугах з боку моральних суб'єктів» [11].

Так, перелік питань, які потребують сучасної солідарної відповідальності, постійно збільшується на фоні нових проблем, які постають перед людством. Необхідно зважати на те, що переважна більшість сучасних глобальних проблем продукується самою людиною (своєю діяльністю та/або бездіяльністю), а тому, як відзначає В. Франкл, «незважаючи на нашу віру в людський потенціал людини, ми не повинні запліщувати очі на те, що людські люди є і, можливо, завжди залишатимуться меншістю, але саме тому кожен із нас відчуває виклик приєднатися до цієї меншості. Справи погані, але вони стануть ще гіршими, якщо ми не робитимемо все, що нам по силі, щоб покращити їх» [12, с. 83–84]. Сьогодні людство можна умовно поділити на дві частини – одна частина пливе за течією і споглядає за тим, що відбувається навколо неї і з нею, а інша частина бере активну участь у суспільно-важливих спільних справах. Так, «Сучасність зіткнулася із проблемою, котру сама і породила. Молодь нехтує такими поняттями, як шляхетність, вихованість, людяність і дедалі більшого значення віддає тому, в якому магазині купити ту чи іншу річ, чи їх телефон не втратив своєї привабливості, чи їх ноутбук відповідає всім вимогам сучасних ІТ-технологій?! І, як би це не

прикро звучало, малу частку уваги приділяють вихованню, умінню спілкуватися, презентувати себе як особистість» [5]. З іншого боку, сучасному суспільству властива висока громадянська активність тієї частини людства, котра не ховається у своїй мушлі, а бореться із несправедливістю, обстоює свої права й активно допомагає іншим, а тому «благодійність, волонтерство – це ті види громадської діяльності, які будуються на моральних принципах, поглядах людей, котрі присвячують їй свій вільний час, а інколи і своє життя» [5].

Отже, сьогодні «в умовах глобалізації зростає нормативно-регулятивний вплив соціальної моралі та ціннісно-символічних орієнтацій культури», коли сенс буття «полягає у збереженні гуманістичних основ співробітництва та розвитку практик громадянського гуманізму, розширенні змісту таких системоутворюючих базових цінностей сталого розвитку, як відповідальність, справедливість і субсидіарність» [6, с. 83]. До цього можна лише додати, що сучасний етап розвитку людства підносить ці компетентності та якості до рівня колективу, суспільства загалом, а тому вони трансформуються у колективну відповідальність, чесний розподіл благ і справедливе ставлення до всіх. Так, відомий теоретик у царині етики та філософії моралі О. Дробницький звертає увагу на те, що сьогодні основним дискурсом є не «прогрес чи регрес моральності», а те, «наскільки моральна дієздатність людини відповідає тим завданням, які об'єктивно породжені колосальними виробничими і пізнавальними можливостями суспільства», коли на перше місце виходять «питання історичної відповідальності людини, її здатності опанувати ситуацію, що склалась, а не просто її «внутрішньої» моральності як такої» [3, с. 326]. Так, людина дедалі активніше починає впливати не тільки на довкілля, екологію цілої планети, а навіть на саму себе через людський генетичний код, що збільшує відповідальність як за власні рішення і вчинки, так і за колективні рішення та вчинки, які повною мірою визначаються більшою мірою морально-етичним станом людини та суспільства. За таких умов людина дедалі більше стає обтяженою відповідальністю за прийняті рішення та результати їх впровадження. Інструментом виступають поширення знань і технології (завдяки яким можна знищити сотні тисяч людей), якими оволодіває все більше коло зацікавлених акторів. І йдеться не тільки про політичну, а і про виробничу складову частини. Насамперед це цифровізація та віртуалізація процесів моніторингу й управління на відстані об'єктами критичної інфраструктури. Наступною йде генна інженерія, біотехнології та вірусологія. Так, багато мирних технологій, потрапивши у «погані руки» можуть наробити горя. Певною мірою прикладом може виступати пандемія поширення коро-

навірусу, коли невідомий людству вірус за лічені місяці поширився на всю планету і під загрозою опинилася значна кількість населення. Тобто до людства приходить розуміння крихкості сучасного світу і збільшення рівня залежності через діяльність та/або бездіяльність самої людини. Насамперед необхідно враховувати відповідальність політичної еліти та публічних осіб за формування відповідної політики (прийняття рішень і їх реалізацію), а також її реалізацію разом із простими виконавцями, котрі виконують безпосередні професійні обов'язки. Такий стан речей пов'язаний із тим, що «сенс життя – морально-світоглядне уявлення людини, за яким вона зіставляє себе і свої вчинки з найвищими цінностями, ідеалом, виправдовується перед собою та іншими; реальна змістовність життя людини, яка відповідає названому уявленню» [8, с. 338]. Це потребує розвитку критичного мислення для набуття високого рівня відповідальності за вчинки не тільки перед самим собою, а й перед усім людством, а саме індивідуальної та колективної, адже «людина як ключова ланка у становленні світобуття має виокремити для себе місце, роль таким поняттям, як мораль, етика, моральні цінності, підносячи їх над власним егоїзмом» [5], а також колективним, коли колективні дії можуть йти всупереч із персональним душевним покликанням.

Саме ці процеси та новітні морально-етичні виклики намагається осмислити сучасна філософія. Відомий німецький філософ, учень і послідовник Ю. Габермаса А. Гонет в одній зі своїх останніх ґрунтовних праць про право на свободу намагається окреслити засади та принципи демократичної моральності (Honneth), надати філософії практичного, морально-етичного, світоглядного статусу. Досліджена добре знаним в Україні Ф. Фукуямою потреба у гідності, яка дійсно допоможе покращити функціонування демократичних засад і моральних принципів сучасного суспільства, спирається на необхідність вирішення такого завдання: «Включити менші групи у більше ціле, на основі якого може формуватися довіра і громадянська свідомість» [10, с. 157]. Ця слушна ідея доповнюється актуальним теоретично і практично (за доби пандемії та кліматичної кризи) осмисленням взаємин індивідуальної та колективної свободи. Саме до цих проблем як суттєвих алгоритмів моральної поведінки сучасної людини звертається Х. Мюлерс і наголошує на тому, що гіпертрофована індивідуальна свобода є помилковою стратегією людської поведінки, адже, на думку автора широко цитованої у Німеччині праці «Ступені свободи», колективна свобода передбачає спільний (суспільний) контекст наших дій, свобода індивідуальна постає, існує як щось атомарне. Якщо ми наполягаємо, як захисники ліберальної теорії, переважно на

індивідуальній свободі, то така позиція нас послаблює, а свобода колективна – підсилює» [14, с. 9]. Лише в межах колективної, заснованої на моральних взаєминах, свободи людина може здолати свої страхи, подолати глобальні небезпеки та виклики.

Висновки. Підсумовуючи сучасні морально-етичні виклики, необхідно зважати на соціокультурні засади у контексті нового філософського дискурсу. Так, відправною точкою нового розуміння свободи, рівності, людської гідності, відповідальності стали події Другої світової війни, коли традиційні (природні) моральні закони набувають ознак правових законів (адміністративного та кримінального права). Таким чином повоєнний світ став більш відкритим, вільним і сповненим сил і бажань будувати нове суспільство, де відповідальність за вчинки буде формуватися новим дискурсом морально-етичних норм, які поширюються у сучасному суспільстві, результатом чого стало формування нових соціокультурних засад розвитку людини та суспільства, завдяки яким значна частина колоній отримала незалежність і суверенітет. Це відображено у подальшому соціокультурному, технічному та технологічному розвитку суспільства. Цей новий етап цивілізаційного розвитку суспільства кардинальним чином відрізняється від попередніх традиційних етапів розвитку, який базується на тому, що інформація виступає як товаром, засобом виробництва, так стратегічним ресурсом. Стрімко з'являються та поширюються світом цифрові комунікаційні технології й інформаційні процеси, які є головними чинниками перетворень. Тобто формування нового суспільства (інформаційного) відбувається разом із трансформаційними процесами появи нового типу людини, її буття та місця у сучасному світі. Найбільш помітними серед усього різноманіття нових технологій і техніки є кібернетичний та/або віртуальний простір, у рамках якого поширюються соціальні мережі та медіа через стрімінг, блогерство, які забирають у людини та виставляють на широкий загальний особисте, інтимне. Наступним важливим фактором впливу на мораль та етику є отримання технологій виробництва зброї масового знищення (атомна, біологічна, кліматична) та втручання в генетичний код не тільки тварин, а і людини. Крім того, людство дедалі інтенсивніше почало втручатися у природні процеси, екологію та навколишнє середовище, що несе у собі високий рівень колективної відповідності,

моралі й етики, адже людство дійшло до тієї межі, коли може фізично знищити себе повністю.

У таких умовах потрібно зважати як на індивідуальний (особистісний) рівень моралі й етики, так і на суспільні рівні, бо тільки спільними зусиллями людство може зберегти себе як вид на планеті Земля і саму Землю. Ось чому людині необхідно виходити «зі своєї мушлі» й енергійно включатися у колективну роботу над подоланням сучасних викликів.

З огляду на подальший розвиток суспільства питання проблем людської гідності потребуватиме подальших розвідок.

Література

1. Бистрицький Є. Глобалізація, комунікація і культура. *Комунікація і культура в глобальному світі*. Київ : Дух і Літера, 2020. С. 19–144.
2. Гартман Н. Этика. перевод А. Б. Глаголев, Санкт-Петербург : Издательство «Владимир Даль», 2002. 707 с.
3. Дробницкий О.Г. Понятие морали. Москва : Наука. 1974. 388 с.
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / пер. з нім. А Єрмоленка, В. Єрмоленка. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
5. Моральні виклики сучасного світу. URL: <http://www.etica.in.ua/moral-ni-vikliki-suchasnogo-svitu/>.
6. Середюк Н. Цінніно-нормативні засади в умовах глобалізації. *Соціально-комунікаційні проблеми сучасного мультикультурного суспільства*. С. 75–84.
7. Ситніченко Л. До проблеми моральних засад справедливого суспільства: виклики постмодерну. *Соціокультурні та теоретичні засади постмодерну*. Київ : Інститут філософії НАН України, 2017. С. 243–309.
8. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / пер. с англ. и нем. ; общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева ; вст. ст. Д.А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
10. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності і політика скривдженої. Київ : Наш формат. 2020. 192 с.
11. Шелер М. Нормативное и дескриптивное значение «ORDO AMORIS». 1914. URL: http://anthropology.rchgi.spb.ru/sheler/sheler_s.html.
12. Frankl V.E. The unconscious god. N.Y.: Washington Square Press, 1985, p.70.
13. Honneth A. Das Recht der Freiheit. Grundriß einer demokratischen Sittlichkeit. Berlin, Suhrkamp, 2011. 628 p.
14. Möllers Chr. Freiheitsgrade. Elemente einer liberalen politischen Mechanik, Berlin, 2020. Suhrkamp, 384 p.

Анотація

Петренко М. О. Сучасні морально-етичні виклики: соціокультурні засади та філософські дискурси. – Стаття.

У статті розглянуто новітні виклики перед людством у морально-етичній системі координат, яким притаманні як персональні, екзистенційні, так і суспільні, глобальні виміри. Відзначено, що за останнє століття відбувалася значна кількість знакових подій, які істотно вплинули на подальший розвиток суспільства. Навіть освічена Європа зі сталими демократичними традиціями та людськими цінностями недооцінила появу та зміцнення фашизму, котрий розпалив Другу світову війну, що стала наймасовішим і найкривавішим конфліктом минулого століття, через який пройшли десятки мільйонів мирних жителів, заплативши своїм життям за довоєнну байдужість до появи та впровадження у життя антигуманних ідей і принципів.

Повоєнний світ змінив ставлення до відповідальності, толерантності та людської гідності разом зі свободою, рівністю тощо. Насправді світ стрімко трансформувався і ставав демократичнішим, вільнішим, залишаючи позаду традиційні уявлення про людину, її довкілля та глобальний світопорядок. Означені події виявилися справжнім каталізатором бурхливого розвитку усіх сфер суспільства, а прорив у науці та техніці став передумовою появи нового етапу цивілізаційного розвитку суспільства, що отримало назву «постіндустріальне, інформаційне суспільство». Так, цифровізація, інформатизація та масовий перехід суспільства у віртуальний простір, кліматична, екологічна криза вплинули на морально-етичний світ людини, на пошуки життєздатних моральних, ціннісних орієнтирів. Аналіз соціокультурних засад означених пошуків дозволив зробити висновок про те, що соціальні мережі та соціальні медіа створили новий світ, де людина стала особливо вразливою, адже подальший розвиток науки і техніки почав продукувати технології, які можна використовувати як для спасіння людства, так і для його знищення, адже людина, втручаючись у біосферу й екосферу, поставила себе на межу фізичного існування.

Зростає потреба у колективному прийнятті рішень, колективній і персональній свободі та відповідальності, справедливому, гідному людині розподілі ресурсів планети, дієвій субсидиарності, які й осмислює сучасна філософська думка та пропонує важливі, все ще малодосліджені, рецепти подолання моральної, етичної кризи сучасного персонального та суспільного людського буття.

Ключові слова: мораль, етика, гідність, морально-етичні норми, моральний закон, право, визнання самоцінності особистості, особа, права та свободи людини, громадянське суспільство.

Summary

Petrenko M. O. Modern moral and ethical challenges: socio-cultural principles and philosophical discourses. – Article.

The article considers the latest challenges facing humanity in the moral and ethical coordinate system, which is characterized by both personal, existential, and social, global dimensions. It is noted that over the last century there have been a significant number of significant events that have significantly affected the further development of society. Even an educated Europe with enduring democratic traditions and human values underestimated the rise and strengthening of fascism, which fueled World War II, the largest and bloodiest conflict of the last century, through which tens of millions of civilians passed, paying with their lives for pre-war indifference. Life of inhumane ideas and principles.

The post-war world changed attitudes towards responsibility, tolerance, and human dignity, along with freedom, equality and so on. In fact, the world has rapidly transformed and become more democratic, freer, leaving behind traditional ideas about man, his environment and the global world order. These events proved to be a real catalyst for the rapid development of all spheres of society, and the breakthrough in science and technology was a prerequisite for the emergence of a new stage of civilizational development of society, called «post-industrial, information society». Thus, digitalization, informatization, and the mass transition of society into cyberspace, climate, environmental crisis have affected the moral and ethical world of man, the search for viable moral, value guidelines. Analysis of the socio-cultural foundations of these searches led to the conclusion that social networks and social media have created a new world where people have become particularly vulnerable, as further development of science and technology began to produce technologies that can be used to save humanity and destroy it. After all, man, interfering in the biosphere and ecosphere, put himself on the brink of physical existence.

In view of the above, there is a growing need for collective decision-making, collective and personal freedom and responsibility, fair, dignified distribution of planetary resources, effective subsidiarity, which comprehends modern philosophical thought and offers important, still unexplored, recipes for overcoming the moral, ethical crisis personal and social human existence.

Key words: morality, ethics, dignity, moral and ethical norms, moral law, law, recognition of self-worth of personality; person, human rights and freedoms, civil society.

УДК 008.001:316.257

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1056>**І. П. Печеранський**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4722-2332>

доктор філософських наук, доцент,

професор кафедри філософії та педагогіки

Київського національного університету культури і мистецтв

ДО ПИТАННЯ НЕОМАРКСИСТСЬКОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ У ФІЛОСОФІЇ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ

Постановка проблеми. Звернення до методологічних рефлексій у рамках культурологічного дискурсу й історико-культурологічний площині зумовлене, по-перше, і дотепер невизначеним становищем культурології як науки у системі соціального та гуманітарного знання України (незважаючи на підготовку фахівців-культурологів в окремих освітніх закладах), дискусійним характером її наукового та дисциплінарного статусу і, по-друге, необхідністю виправлення цієї ситуації. Поряд із фундаментальними теоретичним дослідженнями у галузі культури швидкими темпами зростає прикладний сегмент, представлений креативними культурними індустріями, системами управління та маркетингу, консалтингу в культурі, що вимагає концептуалізації у частині інтерпретації предметного поля та напрямів культурології, розвитку останніх. Для цього слід відмовитися від епістемічного релятивізму та сприйняття науки про культуру як філософії культури, мистецтвознавства чи релігієзнавства та перейти до пошуків єдиного методологічного поля, до практики його формування.

Із цією метою апеляція до зарубіжного досвіду в ретроспективному ключі виконує одну із конститутивних функцій становлення культурології як окремої та самостійної науки в Україні. Одним із таких ресурсів й історичних сегментів, особливо стосовно аналізу культурних індустрій, є діяльність і спадщина Франкфуртської школи, більш відомої як критична теорія, котра сьогодні залишається досить поширеним у багатьох університетах світу філософським і соціологічним рухом.

Все починалося із заснування у 1932 р. Інституту соціальних досліджень (Institut für Sozialforschung), приєднаного до Університету Гете у Франкфурті, з метою розвитку марксистських студій у Німеччині. Після закриття у 1933 р. нацистами Інститут переїхав до США у Колумбійській університет у Нью-Йорку. В академічному середовищі прийнято виділяти три покоління критичних теоретиків цієї школи, з-поміж яких нас цікавитиме перше, представлене такими відомими іменами, як Макс Горькаймер (1895–1973), Теодор Адорно (1903–1969), Герберт Маркузе (1898–1979), Вальтер Бенямін (1892–

1940), Фрідріх Поллок (1894–1970), Лео Ловенталь (1900–1993) та Еріх Фромм (1900–1980). Якщо бути точними, то особливо перша трійця, завдяки зусиллям якої були розроблені основи критичного методу та його апробація під час аналізу ключових проблем капіталістичного суспільства та середини ХХ ст. загалом, проаналізовано феномен соціальної емансипації, дано конкретне трактування важливих економічних і політичних концептів марксистської філософії крізь призму важливих соціальних проблем минулого століття, певна частина з яких не втратили своєї актуальності і сьогодні. Це і патології соціуму, проблеми відчуження, авторитаризму та тоталітаризму, коммодифікації, рефікації (оречевлення), фетишизації, критика масової культури та «культуріндустрії» тощо.

Формулювання й осмислення цих проблем у рамках критичної теорії зі часом переросло у методологічну традицію та пов'язаний із нею інструментарій, який сьогодні удосконалюється й активно використовується у філософських, соціологічних і культурологічних дослідженнях на сучасному етапі. Саме тому звернення до цієї традиції є важливим не лише в історико-культурологічному ключі, але й у руслі вироблення українською культурологією власної наукової мови, системності та цілісності досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З-поміж найновіших робіт, присвячених тематичі соціологічних і культурологічних досліджень у рамках Франкфуртської школи неомарксизму, хотілося би відзначити праці таких авторів, як Дж. Андерсон, А. Борон, П. Боумен, О. Валов, М. Волш, Р. Гандерсон, Б. Голованов, Д. Келлнер, О. Микичур, О. Олійник, Л. Ороховська, Д. Фатах, Е. Фінберг, О. Фролова, Р. Шлембах, В. Шумаков та ін. Незважаючи на це, і досі залишаються недостатньо відрефлексованими та представленими саме методологічні засади неомарксистських соціокультурних досліджень у рамках підходів Горькаймера, Адорно і Маркузе, враховуючи не лише їх значення для реконструкції історико-культурологічного контексту, але й ефективність у ході пояснення та вирішення важливих викликів у різних сферах культурного життя на сучасному етапі.

Мета статті – спроба реконструкції неомарксистської методології аналізу проблем культури, опираючись переважно на критичну теорію Франкфуртської школи, розгляд аналітики та діагностики соціокультурних процесів, розроблених її виразниками, на засадах синтезу лівого гегельянства, фрейдизму, марксизму й ірраціоналізму, що допомогла пізнати причини глибокої кризи індустріального суспільства, джерела тоталітаризму, масової культури та деструктивний вплив сучасної західної цивілізації.

Виклад основного матеріалу. Зі зміною у 1930 р. Карла Грюнберга (Gr nberg) на Макса Горкхаймера місія Інституту отримала інше трактування, пов'язане з орієнтацією на міждисциплінарну інтеграцію соціальних наук. Саме під його керівництвом члени Інституту розглядали широкий спектр економічних, соціально-політичних та естетичних тем, вдаючись до емпіричного аналізу та філософського теоретизування. Саме за його ініціативи та підтримки почалася активна реінтерпретація теорій Фрейда та Маркса, яку згодом поглибив і розвинув на новому рівні Фромм, намагаючись заповнити прогалини між ідеологічною надбудовою та соціально-економічною базою за рахунок синтезу психоаналізу та марксизму. Тому в межах неомарксизму і виділяють фрейдомарксизм як його відгалуження.

Поряд зі стійким інтересом Інституту до теорії інстинктів Фрейда наприкінці 1930-х рр. відбулися деякі істотні зміни у його роботі, зумовлені тим, що школу покинув Фромм, натомість долучився до її лав Адорно. Вийшло, що зацікавлення психоаналізом із боку Інституту збіглося із маргіналізацією марксизму, зі зростанням інтересу до взаємозв'язку психоаналізу і соціальних трансформацій, а також із розкриттям Фроммом «психотичної» ролі сім'ї. Зміни ці особливо помітні на прикладі робіт Адорно «Соціальні науки та соціологічні тенденції в психоаналізі» (1946) і Маркузе «Ерос і цивілізація» (1955).

Згодом означений інтерес відіграв вирішальну роль у емпіричних дослідженнях 1940-х рр., за результатами яких написана одна із ключових робіт Адорно у співавторстві Ельзою Френкель-Брунsvік (Frenkel-Brunswik), Деніелем Дж. Левінсоном (Levinson) і Р. Невіттом Сенфордом (Sanford) – «Авторитарна особистість» (1950). Метою цієї роботи, за словами М. Джея, було визначення на основі емпіричного дослідження із задіянням анкетування авторитарної особистості як «нового антропологічного типу», якому притаманні некритичне мислення, відповідність поведінки загальноприйнятим цінностям і брак інтроспективності [17, с. 239]. Подібний підхід сприяв зближенню критичної теорії із традиційною соціологією, внаслідок чого сформувалася критична соціологія, близька за висхідними постулатами до

діяльності франкфуртців. І тут важливо зауважити, що неомарксистський підхід до авторитарної особистості містив у собі швидше критику тоталітарного суспільства, і цей новий синдром був спричинений сімейною кризою, коли традиційний батьківський авторитет піддавався критиці.

Загалом на прикладі підходу Горкхаймера можна помітити, що для нео-марксизму властиве чітке методологічне спрямування, зокрема й у питаннях дослідження культури, що вирізняє його як напрям від інших. Йдеться про повне несприйняття «філософії життя» за її ігнорування матеріальних умов і фетишизм суб'єктивності, критику картезіансько-кантівської традиції за дихотомію факту та цінності, сущого і належного, теорії та практики, буття і свідомості. На відміну від гегеліанства чи марксизму, Горкхаймер сприймає діалектику як «поле битви» для подолання вищевказаних дихотомій і надмірно жорсткої категоризації, а також суперечності між продуктивними силами й ідеологічною надбудовою, де важливо пам'ятати про критику наївного відокремлення позитивізму соціальних фактів від їхньої соціокультурної інтерпретації [14].

Особливість неомарксизму як соціальної філософії та культурфілософії можна прослідкувати на прикладі трактування його представниками категорії «відчуження». Внаслідок методологічного амальгамування («злиття») власне філософських понять із загальносоціологічними й політекономічними виходить відчуження на кшталт веберівського поняття формальної раціональності та фрейдового поняття раціоналізації, відривається від власного «субстрату» та набуває невластивих для нього світо- і культуротворчих функцій. У такий спосіб, на думку франкфуртців, формується субстанціальний зміст предметного світу та соціальна онтологія антагоністичних суспільств, коли з мінової вартості по суті «виводиться» не лише споживча вартість товару, але й його матеріальне буття. На прикладі цього чітко простежуються тенденції до соціоморфізму, нігілізму та релятивізації духовних цінностей і культури, ідеального виміру людського існування взагалі, що підкріплюються поглядом на історію капіталістичної цивілізації як фатально-необхідний процес прогресуючого «божевілля» розуму (відлуння гегелівської історіософії).

У своїй програмній роботі «Діалектика Просвітництва» (1947) Горкхаймер і Адорно спробували представити людську еволюцію як історію «невдалої цивілізації», у процесі якої лише поглиблюється конфлікт розуму та природи, посилюється відчуження людини та її несвобода, котра у ХХ ст. підживлюється в ідеології фашизму та завдяки «фашизоїдному» капіталізму. У зв'язку із цим вчені, особливо Адорно, приділяли велику увагу виробленню засад неомарксистського методу кри-

тики капіталістичного відчуження й «уречевлення», пропонуючи соціологічну «метакритику» гносеології, викриваючи у такий спосіб фетишизацію на глибинних рівнях теоретичного знання [13].

Попри критику «філософії життя», бачимо, що певні ірраціональні ідеї, зокрема Шопенгауера й Ніцше, були розвинуті у руслі лівого неогегельянства тим самим Горкгаймером у книзі «Критика інструментального розуму» (1967), у якій він розкриває філософську історію «затьмарення» західноєвропейського розуму, котрий збожеволів внаслідок «пошкодження» свого фундаментального зв'язку із природою як волею до влади. Цю ситуацію вчений пояснює на прикладі діалектики об'єктивного та суб'єктивного. Якщо поглянути на духовну історію людства, то можна побачити тісний зв'язок об'єктивного та суб'єктивного розуму, де перший має генетичну першість з огляду на принцип, що діє в об'єктивному світі (ідеї вищого блага, людського призначення та способу здійснення найвищих цілей), натомість другий завжди підпорядковувався йому, стримуючи себе таким чином від егоїстичних і вузькоутилітарних домагань. Попри таку субординацію, без суб'єктивного розуму неможлива соціокультурна дія та розвиток загалом.

На думку Горкгаймера, проблема полягає у тому, що суб'єктивний розум у ранньому модерні (секуляризація й ідеологія Просвітництва) й особливо на завершальній фазі індустріального суспільства вирішив відокремитися від об'єктивного розуму, автономізуватися та формалізуватися, що особливо помітно на прикладі соціокультурної сфери. Це відбулося через ослаблення позицій об'єктивного розуму, що зрештою спричинило розрив симбіотичних зв'язків між ними. Таке «розчинення» розумом власного об'єктивного змісту призвело до його інструменталізації. Він втрачає свою цілісність, а його зміст «свавільно редукується тільки до його частини, до рамок лише одного з його принципів; особливе посідає місце загального. Цей *tour de force* (фокус – франц.) у сфері духовного готує ґрунт для панування насилля у політичній сфері. Поступившись своєю автономією, розум перетворився на інструмент. Суб'єктивний розум у своєму формалістичному аспекті наголошує на відсутності зв'язків із об'єктивним змістом, як це виділяє позитивізм; а у своєму інструментальному аспекті, як це підкреслює прагматизм, він акцентує власну капітуляцію перед гетерономними змістами... Його оперативна цінність, його роль у підкоренні людини та природи стають одним-єдиним критерієм» [3, с. 36]. А далі німецький дослідник додає: «Коли розум сам себе інструменталізує, він перетворюється на різновид матеріальності, стає сліпим, стає фетишем, магічною сутністю, котра радше визнається, ніж духовно пізнається» [3, с. 38].

Інструменталізація (=дегуманізація) розуму є водночас і його ослабленням, адже, втративши силу із трансцендентним, він почав легко піддаватися впливам найзухвалішої пропаганди й ідеологічним маніпуляціям, що призвело до само-знищення людини, «повстання природи» та домінування соціальної практики «панування за-для панування». Горкгаймер застерігає, що необережні спроби виправити ситуацію закінчуються у його час досить трагічно: з одного боку, він згадує «екологічний матеріалізм», коли природоохоронні стратегії формально-суб'єктивного розуму приховують під собою більш удосконалену експлуатацію природи, а з іншого – стверджує про згубний ефект позірної повернення до природної первинності на засадах суб'єктивної міфологізації: «Повстання природної людини – тобто відсталих верств населення – проти зростання раціональності вимагало у дійсності формалізації розуму і сприяло більше поневоленню природи, ніж її визволенню. У цьому світлі ми можемо описати фашизм як сатанинський синтез розуму та природи – повну протилежність тому примиренню обох полюсів, про яке постійно мріяла філософія» [3, с. 111].

Важливі методологічні зауваги, які варто залучати до культурологічних і культурфілософських студій, були розроблені Горкгаймером у ідеологічному маніфесті Франкфуртської школи, а саме у праці «Традиційна і критична теорія: п'ять есе» (1937). Закиди на адресу традиційної теорії (неокантіанці, М. Вебер, К. Маннгейм та ін.) стосуються її «некритичності», що передбачає вищевказану дихотомію поняттєвих структур і фактів, суб'єкта й об'єкта у межах соціальної свідомості. Насправді цей розрив є історично детермінований і виражений у феномені капіталістичного відчуження, ідеологічним втіленням якого постає традиційна теорія. Натомість критична теорія у горкгаймеровій інтерпретації на противагу традиційній теорії виходить із того, що: 1) будь-яка спеціалізована діяльність є частиною цілісного історичного праксису, детермінована й обмежена ним; 2) предметом соціального пізнання є праксис як система взаємовідносин природи, культури та суспільства; 3) «суспільна людина» як суб'єкт пізнання долає свою одновимірність і відокремленість за рахунок субстанційності та тотальності праксису, а також всіх соціальних визначень, що входять до складу суспільства; 4) внаслідок цієї субстанціоналізації або «укорінення» постає суспільно-тотальний суб'єкт, для якого предмет пізнання є продуктом його дій, а не чимось зовні даним, чого не скажеш про традиційну теорію з її роздвоєнням тотальності праксису на суб'єкт і об'єкт.

Незважаючи на те, що у рамках неомарксизму поряд із критичною теорією були представлені різні варіанти подолання цієї суб'єктно-об'єктної дихотомії (це і «гайдеггер-марксизм» раннього

Маркузе, і фрейдомарксизм Фромма), саме методологічний підхід Горкгаймера був одним із перших розроблений і використаний у боротьбі з «речовим об'єктивізмом» та економічним редукціонізмом у традиційної соціології. І якщо звернутися до одного з ранніх його творів «Історія і психологія» (1932), то ми побачимо, що вже тоді ключовим моментом для філософа була спроба представити силу та палітру суб'єктивних чинників (матеріальних і теоретичних інтересів) та окремих царин культури «у контексті історії суспільства» [2, с. 181; 16, с. 144].

Виходить, що критична теорія вважає феноменологічну об'єктивність міфом і відмовляється від наївних концепцій неупередженості знання, від його «фетишизації», вважаючи, що це знання виробляють індивіди, пов'язані між собою через «вкоріненість» у соціально-історичному контексті. Її методологія орієнтована на розуміння суспільства та на створення відкритих систем на основі іманентних форм соціальної критики. Можливо, саме у цьому ключі С. Джеффріс виділяє критичний апарат неомарксистів як ефективний засіб пізнання епохи у контексті її економічних, суспільно-політичних і культурних трансформацій [4, с. 15].

Весь викривальний потенціал критики франкфуртці спрямовують проти «буржуазної» ідеології як головного інструменту «затмареного», а відповідно, репресивного розуму, котрий виник внаслідок власної інструменталізації, відчуження від трансцендентно-об'єктивних змістів і принципів. Невипадково проєкт Франкфуртської школи спочатку мав назву «критика ідеології» (*Ideologiekritik*), де під ідеологією Адорно розумів «образдумок про людину та суспільство», «систему думок і уявлень про цінності» [1, с. 16]. Неомарксистичні під ідеологію розуміли «хибну» свідомість і надбудову, завдання якої – зберегти ситуацію «панування задля панування» та домінуюче становище панівних класів на засадах технологічної раціональності, підтримувати демаркацію «своїх» і «чужих», стимулюючи тим самим товарний фетишизм і поглиблюючи фактичну несвободу. Тому критика ідеології – це не лише критика панування і контролю, що охоплює численні аспекти культурного світу, це ще й «раціональна критика раціональності», в основі якої лежать політичні мотиви [9, с. 20]. І ці мотиви, за словами Ю. Габермаса, прямо пов'язані з делегітимізацією чинної політичної системи, яка підтримує своє панування за рахунок різноманітних «містифікацій».

Одним із таких легітимізаційних інструментів, до якого вдаються сучасні раціоналізовані та бюрократизовані структури, є явище, котре Горкгаймер та Адорно позначили у 1947 р. поняттям «культурна індустрія» (*Kulturindustrie*). У розумінні авторів це, безумовно, негативний феномен,

адже йдеться не лише про виробництво і поширення «продуктів культурного призначення», але й про дегуманізацію культури, стандартизацію та примітивізацію смаків через серійність виробництва, деестетизацію через зв'язок із комерцією та рекламою [11, с. 87, 94, 117] і, взагалі, це не реальний, а виключно штучний феномен, що породжує «масову культуру» як уніфікований простір, знаряддя примітивізації, деградації та маніпуляції людьми на службі «організованого суспільства» (Адорно) та «репресивної цивілізації» (Маркузе).

Важливо, що франкфуртці дійшли цих висновків не умоглядним, а емпіричним шляхом, внаслідок тривалого спостереження за становленням сучасної форми капіталізму в США і розвинутих країнах Західної Європи, зокрема за формуванням механізму виробництва товарів і послуг, а також за розбудовою соціалізму в СРСР, дійшовши висновку, що йдеться про різні види сучасного індустріального суспільства. Різними методами капіталізм і соціалізм стирають культурні відмінності (інтернаціоналізація), задіяють маніпулятивні технології на рівні суспільної свідомості та знижують творчий потенціал особистості через нав'язування однакових потреб. Найбільш красномовною у цьому відношенні є робота Маркузе «Одновимірна людина» (1964), у якій він на підставі тривалих досліджень американського суспільства та способу життя виводить тип людини, що є абсолютно керованою через нав'язані їй хибні потреби, яка сама вважає себе вільною. Такі потреби він називає «репресивними», як, власне, і саму цивілізацію, що їх продукує: «У розвинутому індустріальному суспільстві переважає комфортабельна, спокійна, розумна демократична несвобода – ознака технічного прогресу. Дійсно, що може бути раціональнішим, ніж придушення індивідуальності у процесі механізації суспільно необхідних, але болісних дій...» [7, с. 94].

Масове виробництво та технологічна реальність «вільного суспільства» перетворюють людину на гвинтик величезної машини, яка продукує бажання та тиражує їх, нав'язуючи всім людям за допомогою ЗМІ. Так інтереси виробників товарів видаються за приватні інтереси, а задоволення тимчасових, несправжніх швидкоплинних бажань відбувається ціною придушення справжніх потреб, що залишаються незадоволеними. Культурна сфера поступово капіталізується та меркантилізується через приборкання потреби у новому, за словами Адорно, шляхом «стандартизації та псевдоіндивідуалізації». Д. Стрінаті зауважує, що німецький мислитель на прикладі аналізу сучасної популярної музики довів, що вся справа у базовій структурі з її взаємозамінними частинами. Саму структуру вмілу ховають за стилістичними змінними, які додають до пісень, надаючи їм позірної унікальності. Цей прийом стандартизації може

бути застосований не лише до музики, аде й до інших напрямів масової культури (кінематографу, літератури, живопису та ін.) [12, с. 73; 20, с. 59].

Відтоді, як неомарксистки висловили ці побоювання та застороги щодо «культурних індустрій», минуло не так багато часу, але багато чого змінилося. Лунали закиди на їхню адресу у занадто вузькому й упередженому підході до цього феномену, що завадив їм «побачити усі інші аспекти зв'язку індустрії з технологією» [18, с. 53]; здійснювалися спроби диференціювати та деуніфікувати вищезгаданий простір, виокремивши плюралізм логік різних типів культурних індустрій [15, с. 346]; акцентували увагу на розвитку й ускладненні культурних смаків аудиторії [19, с. 209], а також зміні парадигми – появі «креативних індустрій» і пов'язаною з ними новою системою цінностей, що ґрунтується на трьох Т (технологій, таланту, толерантності), коли взаємозв'язок економіки та культури, творчості та бізнесу, культурних досягнень і комерційного успіху сприймається як щось досить органічне [6; 10]. Не кажучи вже про розгляд і легітимізацію культурних і креативних індустрій як виробничого ресурсу й інструменту соціально-економічної та культурної трансформації у конкретних урядово-інституційних практиках Великої Британії та ЄС, у рамках діяльності ЮНЕСКО [8].

Незважаючи ці та інші спроби вписати «культурні індустрії» у рамки нової парадигми виробництва й інноваційної економіки, маніфестації нових підходів до цієї проблеми у зв'язку з важливістю креативної аналітики та нових технологій моніторингу будь-якого дискурсу (включаючи українського) [5], розставлені Горкгаймером і Адорно акценти не втратили своєї актуальності й нині, особливо, коли йдеться про зв'язок медіа з корпоративним капіталізмом і відповідною політичною системою чи про необхідність «демократичної раціоналізації» на противагу технологічній і цілераціональній, що здатна, на думку сучасних вчених і експертів, зруйнувати «залізну клітку» раціонально-бюрократичних структур, які прагнуть поширити свій вплив на все суспільство та позбавити людину будь-якої надії на свободу (як приклад, вплив і влада транснаціональних корпорацій у добу глобалізації). Схожа ситуація й у царині «індустрії знання», де окремі університети та дослідницькі інститути як автономні структури завдяки своїй автономності вийшли далеко за межі регламентованих функцій і перетворилися на «структури придушення», котрі нав'язують всьому світу певний «західний» освітній стандарт, керуючись логікою універсалізації. Про це також писали представники критичної теорії, що потребує окремого детального аналізу та розгляду.

Висновки. Отже, неомарксистська методологія дослідження культури (М. Горкгаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.) сьогодні є досить актуальною

та самодостатньою традицією поряд із соціально-антропологічним, феноменологічним, постмодерним, структурно-семіотичним та іншими підходами. Розроблена франкфуртцями критична теорія, аналітика та діагностика соціокультурних процесів на засадах синтезу лівого гегельянства, фрейдизму, марксизму й ірраціоналізму допомогла пізнати причини глибокої кризи індустріального суспільства, витоки тоталітаризму, масової культури та деструктивний вплив сучасної західної цивілізації.

Представники Франкфуртської школи є прихильниками холистичної онтології, коли пишуть про базову діалектичну (об'єктивно-суб'єктивну) єдність еволюційного процесу, за умови генетичної першості об'єктивного розуму, яка руйнується внаслідок формалізації й інструменталізації суб'єктивного розуму, що «розчиняє» власні об'єктивні змісти, автономізується. Саме так починається історія капіталістичної цивілізації як процесу прогресуючого «божевілля» розуму. Це спричиняє історично-обумовлений «розрив», виражений у феномені капіталістичного відчуження, ідеологічним втіленням якого і постає традиційна теорія з її дихотомією поняттєвих структур і фактів, суб'єкта й об'єкта у межах соціальної свідомості. Протиставляючи їй критичну теорію на засадах цілісного історичного праксису та суспільно-тотального суб'єкта, франкфуртці впевнено діагностують кризову ситуацію у культурі, зумовлену її деформацією, а точніше перетворенням на репресивний інструмент «анігіляції» індивідуальності під дією технологічної раціональності та капіталістичного відчуження. У цьому ключі критично-соціологічний методологічний інструментарій неомарксистки використовують для «критики ідеології», розгляду та критики «культурних індустрій», «індустрій знання», процесів деґуманізації, що охоплюють мистецтво, політику та численні аспекти культурного світу, а також як «раціональну критику раціональності». Гуманістично-орієнтована критична соціологія і культурологія неомарксизму протистоїть позитивізму, прагматизму, психологізму, економічному матеріалізму й «об'єктивізму» традиційної соціології, виступаючи дієвим методологічним інструментарієм у межах сучасних культурологічних досліджень.

Література

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / под общ. ред. В.П. Култыгина. Москва : Серебряные нити, 2001. 416 с.
2. Брижнік В. Коментар до українського перекладу твору Макса Горкгаймера «Історія і психологія». *Sententiae*. 2020. Вип. 39 (2). С. 173–184.
3. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / пер. з нім. М. Култаєвої. Київ : ППС-2002, 2006. 282 с.

4. Джеффрис С. Гранд-отель «Бездна». Биография Франкфуртской школы. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2018. 448 с.
5. Євграфова А., Прокопенко Н. Культурні індустрії в українському дискурсі: пошук синергіїсмишлів. *Образ*. 2018. Вип. 3 (29). С. 6–17.
6. Зеленцова Е.В., Гладких Н.П. Творческие индустрии: теории и практики. Москва : «Классика – XXI», 2010. 240 с.
7. Маркузе Г. Одновимірний людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія* : хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 87–134.
8. Пархоменко І.І. Поняття «культурні» та «креативні індустрії» в західноєвропейському науковому дискурсі та урядово-інституційних практиках Великобританії та Європейського Союзу. *Українські культурологічні студії*. 2017. № 1. С. 74–78.
9. Финберг Э. Средство как смысл: рациональность и действие в критической теории технологии. *Эпистемология и философия науки*. 2011. Т. XXVIII. № 2. С. 16–35.
10. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. Москва : «Классика – XXI», 2005. 430 с.
11. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты. Москва – Санкт-Петербург : Медиум, Ювента, 1997. 312 с.
12. Шумаков В.И. Теория массовой культуры Франкфуртской школы в контексте культурной рефлексии начала 1930-х годов. *Известия Тульского государственного университета. Сер.: Гуманитарные науки*. 2014. С. 68–76.
13. Adorno T. Zur Metakritik der Erkenntnistheorie: Studien über Husserl und die phänomenologischen Antinomien, GS 5. Frankfurt: Suhrkamp, 1971. S. 7–245.
14. Corradetti C. The Frankfurt School and Critical Theory. Internet Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://iep.utm.edu/frankfur/> (дата звернення: 30.11.2021)
15. Hesmondhalgh D. The Cultural Industries. Sage Publication. London, 2007. 360 p.
16. Horkheimer M. Geschichte und Psychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1932b. № 1 (1–2). P. 125–144.
17. Jay M. The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923–1950. Berkley; Los Angeles; L.: University California Press, 1996. 241 p.
18. Mattelart A., Piemme J.-M. Cultural industries: the origin of an idea. *Cultural Industries: A challenge for the future of culture*. Unesco, Paris, 1982. P. 51–62.
19. Steinert H. Culture Industry. tr. S.-A. Spencer. Cambridge: Polity, 2003. 224 p.
20. Strinati D. An Introduction to Theories of Popular Culture. Second edition. London ; New York, 2004. 294 p.

Анотація

Печеранський І. П. До питання неомарксистської методології дослідження культури у філософії Франкфуртської школи. – Стаття.

У статті здійснено спробу реконструкції неомарксистської методології дослідження культури, опираючись на критичну теорію Франкфуртської школи,

розглянуто аналітику та діагностику соціокультурних процесів, розроблених її представниками, на засадах синтезу лівого гегельянства, фрейдизму, марксизму й ірраціоналізму, що допомогла пізнати причини глибокої кризи індустріального суспільства, джерела тоталітаризму, масової культури та деструктивний вплив сучасної західної цивілізації.

Стверджується, що неомарксист є прихильниками холистичної онтології, коли пишуть про базову діалектичну (об'єктивно-суб'єктивну) єдність еволюційного процесу, за умови генетичної першості об'єктивного розуму, яка руйнується внаслідок формалізації й інструменталізації суб'єктивного розуму, що «розчиняє» власні об'єктивні змісти, автономізується. Саме так починається історія капіталістичної цивілізації як процесу прогресуючого «божевілля» розуму. Це спричиняє історично-обумовлений «розрив», виражений у феномені капіталістичного відчуження, ідеологічним втіленням якого і постає традиційна теорія з її дихотомією поняттєвих структур і фактів, суб'єкта й об'єкта у межах соціальної свідомості.

Доведено, що, протиставляючи традиційній теорії критичну на засадах цілісного історичного праксису та суспільно-тотального суб'єкта, франкфуртці впевнено діагностують кризову ситуацію у культурі, зумовлену її деформацією, перетворенням на репресивний інструмент «анігіляції» індивідуальності під дією технологічної раціональності та капіталістичного відчуження. У цьому ключі критично-соціологічний методологічний інструментарій неомарксистів використовують для «критики ідеології», розгляду та критики «культурних індустрій», «індустрій знання», процесів дегуманізації, що охоплюють мистецтво, політику та численні аспекти культурного світу, а також як «раціональну критику раціональності». Показано, що гуманістично-орієнтована критична соціологія і культурологія неомарксизму (М. Горкгаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.) сьогодні є досить актуальною та самодостатньою традицією поряд із соціально-антропологічним, феноменологічним, постмодерним, структурно-семіотичним та іншими підходами у межах сучасних культурологічних досліджень.

Ключові слова: Франкфуртська школа, неомарксизм, культура, критична теорія, діалектика, відчуження, «культурна індустрія», «критика ідеології».

Summary

Pecheranskyi I. P. As for the question of neo-marxist methodology of culture research in the Frankfurt school philosophy. – Article.

In the article an attempt to reconstruct the neo-Marxist methodology of culture research resisting on the critical theory of the Frankfurt school has been done, analytics and diagnosis of socio-cultural processes developed by their representatives have been considered, on the principles of synthesis of left Hegelianism, Freudianism, Marxism and irrationalism which had helped to find out the reasons of the deep crisis of industrial society, source of totalitarianism, mass culture and destructive influence of the western civilization.

It is confirmed that neo-Marxist are the supporters of holistic ontology when they write about ground dialectical (objective – subjective) unity of evolution process, by the conditions of genetic primacy of the objective mind which

destroys because of formalization and instrumentalization the subjective mind which “dissolves” own objective contents, becomes autonomous. In this very way, the history of capitalist civilization has been starting as the process of progressing “madness” of mind. It is the cause of history- conditioned “gap” expressed in the phenomenon of capitalist alienation, the ideological embodiment of which is the traditional theory with its dichotomy of conceptual structures and facts, subject and object in the measures of social consciousness. It is proved that to opposite the traditional theory to critical one on the principles of integral practice and social-total subject, Frankfurt scientists confidently diagnoses the crisis situation in culture due to its deformation, transformation into a repressive tool of individuality “annihilation” under the action of technological

rationality and capitalist alienation. In this direction, critical-sociological tools neo-Marxist use for the “ideology critics”, consideration and critics “cultural industries”, “knowledge industries”, de-humanization processes that cover art, politics, and numeral aspects of a cultural world, and also like a “rational critics of rationality”.

It is shown that the humanist-oriented critical sociology and culturology of neo-Marxist (M. Horkheimer, T. Adorno, H. Marcuse and others) today is enough actual and self-sufficient tradition near with social-anthropological, phenomenological, postmodern, structural-semiotic and other approaches within modern cultural researches.

Key words: Frankfurt school, neo-Marxism, culture, critical theory, dialectics, alienation, “cultural industry”, “ideology critics”.

УДК 32.019:316

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1055>**Л. О. Радіонова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9691-1199>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії і політологіїХарківського національного університету міського господарства
імені О. М. Бекетова**Н. В. Козирєва**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1643-1871>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії і політологіїХарківського національного університету міського господарства
імені О. М. Бекетова

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ПРИРОДНО-ПРАВОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Теорія правової держави, що набула останніми роками настільки великого значення для нашої країни, сягає своїм корінням у попередні століття. Її окремі елементи почали складатися вже до кінця XVI – початку XVII ст., а своє чітке формулювання вона отримала у XVIII ст. Тоді ж стало зрозуміло, що головний і перший принцип правової держави – це принцип юридичного закріплення взаємних прав та обов’язків його громадян і самої держави. Неоціненна у цьому відношенні заслуга І. Канта, якого, за всіх дискусій і різночитань, справедливо вважають засновником власне теорії правової держави. Щоправда, Г. Еллінек пише, що ідею правової держави до Канта висловив Фіхте. Справді, його «Основи державного права» побачили світ за рік після «Метафізики звичаїв», але те, що у Фіхте залишилося лише ідеєю, у Канта стало теорією у сенсі слова [1, с. 180].

Постановка проблеми. Толерантність пов’язана з існуванням у кожної людини потреби в онтологічній безпеці (ontological security) – впевненості у тому, що мій світ, я сам, мої партнери по взаємодії існують реально. Одним із джерел онтологічної безпеки є рутинізація повсякденного життя, укоріненість її у традиціях, але, оскільки у постсучасному глобальному світі людина дедалі частіше виявляє себе у ситуації порушення чи відсутності традицій, гостро постає питання інших джерел впевненості у бутті. Толерантність – саме таке джерело. При вивченні цієї категорії вчені найчастіше розглядають її як цінність у собі або звертаються до неї як до одного з видів історичної політичної практики. Це дослідження розширює спектр підходів до толерантності, доповнює «операційне» бачення цієї категорії. Ми вважаємо, що терпимість як така не є чеснотою і значуща лише тоді, коли сприяє онтологічним цілям і благам людини, яких не можна досягти інакше, як за умови примирення з існуванням відмінності [2, с. 55].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літератури показує, що поняття «толерантність», різні його інтерпретації й аспекти розглядалося представниками багатьох шкіл і течій в історії філософської думки. Причому розробка їх простежується з античності (Аристотель, Геракліт, Перікл, Платон, Сократ, Фулідід і т. д.) і до сучасних дослідників як у західноєвропейській (П. Ніколсон, С. Мендус, Б. Вільямс, Д. Хейт), так і у вітчизняній соціально-філософській, антропологічній і публіцистичній думці, однак якісно нового звучання вона набуває у новоєвропейській філософії. Це пов’язане з публікацією «Послання про віротерпимість» Дж. Локка, у якому толерантність пов’язується з аналізом проблеми релігійної нетерпимості [2, с. 56–57]. У площині локківського розуміння толерантності лежить і інтерпретація цього феномена І. Кантом.

Поряд із роботами Дж. Локка й І. Канта програмний характер для розуміння толерантності у мультикультурному просторі сучасності мають праці Дж. Роулза. Американський мислитель розглядає толерантність у площині визнання етичної автономності кожного суб’єкта соціальної взаємодії, його права на справедливий розподіл соціальних ресурсів і соціально-економічних благ [3, с. 65–69]. Має місце спроба створення плюралістичних теорій толерантності, зроблена М. Уолцером та У. Кімлікою.

Слід відзначити, що українські дослідники П. Саух, Л. Компанієць та О. Убейволк акцентують увагу на комунікативному характері розуміння толерантності. У ширшому контексті розглядає толерантність В. Стець, котра пропонує аналізувати толерантність із позиції ставлення до Іншого, усвідомлення власної відповідальності за «ближнього», за свою країну, за її майбутнє. Українська дослідниця М. Препотенська вважає, що толерантність є нагальною потребою суспільного життя, зокрема людини мегаполіса.

Мета статті. Розкрити універсалізм теоретичної системи Канта. Показати, що логіка, у якій сьогодні здійснюється ліберальна демократизація світу, – це кантіанська логіка. Розкрити Кантовський аргумент проти будь-якої революції: неправовий опір влади руйнує правовий порядок. Це небезпечно не тим, що створює альтернативну (нібито морально бездоганну) владу, а тим, що через цю альтернативну владу руйнує взагалі контекст права та влади.

Методологія дослідження. Використання таких методів, як герменевтичний і компаративістський, надало можливість проаналізувати концепції феномену толерантності, тенденції його розуміння та інтерпретації щодо взаємозв'язку держави та права. Діалектичний метод сприяв досягненню активного характеру толерантності у контексті природно-правової інтерпретації прав людини, розуміння Іншого, функціонування правової держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Широко відоме Кантове визначення, що держава – це об'єднання множини людей, підпорядкованих правовим законам. На перший погляд, воно не так вже й відрізняється від тих, які давалися раніше. Кант не перший висунув ідею про внутрішній зв'язок держави та права. Ми знаходимо її зачатки вже у Цицерона, не кажучи про ближчих Канту філософів і юристів. У чому ж основна заслуга Канта? Вона полягає у тому, що теорія правової держави заснована у неї на ідеї категоричного імперативу і тому означає не просто дотримання громадянами та державними органами чинних юридичних норм, а й їх відповідність праву як мірі свободи. За допомогою категоричного імперативу Кант включив у теорію правової держави не лише її центральне положення про взаємні обов'язки влади та підданих, а й вказав на пріоритетність у конкретно-юридичному (але, звичайно, не соціальному й історичному) плані особистості та її прав стосовно держави, бо згідно з Кантом кожна розумна істота є «мета сама по собі» та «вища умова згоди її з загальним практичним розумом: ідея волі кожної розумної істоти як волі, яка встановлює загальні закони» [4, с. 285]. З огляду на цю обставину громадянин здатний не лише формально підкорятися, а й брати участь (прямо чи опосередковано) у законодавстві. Тільки через це він же здатний і готовий нести відповідальність за свої слова та вчинки, без чого неможлива права держава. Ідея пріоритетності особистості, така популярна нині, отримала своє твердження вже у працях Канта, але ця пріоритетність була для нього абсолютною. Наслідуючи категоричний імператив, і особистість, і держава себе самообмежують для досягнення загального інтересу.

Такий підхід логічно впливав із вчення про суспільний договір у його ліберально-демократич-

ній інтерпретації, якої дотримувався Кант. У його розумінні суспільний договір не здатний порушити природні (невідчужувані) права людини, бо, повторимо, закон і право не одне й те саме. Право є міра свободи, закон – юридичне вираження та закріплення права. Тому держава у принципі обмежена у своїх правах і можливостях, хоч би якою могутньою вона була у політичному чи іншому відношенні, а гарантією цієї «обмеженості» є принцип розподілу влади. Саме він стає перешкодою на шляху узурпації влади однією особою чи групою осіб. Добре відомо, що ці положення постійно присутні у Канта.

Держава виявляється пов'язаним, самообмеженим власним правом і тільки завдяки цьому здатна здійснювати стоять перед нею завдання. До них автор відносить: охорону релігії, турботу про виховання громадян, їх освіту та просвітництво; охорону звичаїв і вдач народу, створення умов для «пристойного» рівня життя громадян. Якщо ж держава не вважає себе пов'язаною об'єктивним правом, вона не може виконати завдання, що стоять перед нею. Як наголошує Ю.Я. Баскін, у цьому суттєвий крок у розумінні природи держави, вона не може бути ні довільним союзом людей, заснованим на суб'єктивно висунутих принципах, ні організацією, що діє за власним «свавіллям». Держава історично необхідна, оскільки є ступенем у розвитку свободи у її широкому значенні й у вужчому сенсі як засіб «збереження свободи й автономії громадян» [5].

Ключова теза кантівського деонтологічного лібералізму у формулюванні професора Гарвардського університету Майкла Дж. Сендела звучить так: «Суспільство, що складається з безлічі індивідів, кожен із яких має свої власні цілі, інтереси й уявлення про благо, найкраще облаштовано, коли воно підпорядковується принципам, не припускають жодного конкретного уявлення про благо. Переважним виправданням цих регулятивних принципів служить не те, що вони максимізують суспільний добробут або якимось інакше сприяють благу, а те, що вони узгоджуються з поняттям права – моральною категорією, яка не залежить від блага і має пріоритет над ним» [6, с. 191].

Справедливість розглядається Кантом через дотримання правил, і втіленням її стає правова держава (Кант не використовує цей термін, що утвердився пізніше). Терпимість народжується речей, що критерієм права, є можливість неущемленого співіснування вільних суб'єктів. (Поза правовими установами держави йдеться лише про «умови загальної привітності»: право відвідування чужих територій належить всім людям через право загального володіння землею поверхнею). Право як гарант толерантності – це сукупність умов можливості такого мирного співіснування, коли «вивільнення однієї (особи), сумісне з волею іншого

з погляду загального закону свободи» [7, с. 216]. Відомо, що у своєму сенсі слова утворюється там і тоді, де і коли свобода одного діяча вторгається у сферу свободи іншого. Принцип права обмежує свободу індивіда ідеєю спільності. Це обмеження передбачає як внутрішнє, ідеальне обмеження своєї свободи, принципове усичення свавілля (усвідомлення сфери свободи іншого та прийняття її як даності), так і зовнішнє, діяльне примирення, що виражається у стриманості від замахів на свободу та власність іншого. У цій двоїстості криється корінь конфлікту сучасного суспільства «моральних суджень», описаний відомою дослідницею моральної філософії Канта Барбарою Герман із використанням кантіанської методології [8, с. 63–78]. Кант не випадково ніде прямо не говорить про терпимість – у його світі немає необхідності в окремому розгляді цієї категорії, оскільки там не існує напруги між моральним ставленням до тих проявів людської особистості, які гарантовані правом, і їх публічним визнанням, як це властиво сучасному плюралістичному суспільству.

Право теоретично Канта передує благу у тому сенсі, що його вимоги мають пріоритетне виконання, а й у тому, що принципи права виводяться незалежно від інших принципів. Це означає, що, на відміну від інших практичних розпоряджень, принципи справедливості мають обґрунтування, що не залежить від жодного конкретного розуміння блага. Ніяка суто емпірична підстава, раціональна чи утилітарна, не може, з погляду Канта, служити абсолютною гарантією пріоритету справедливості та недоторканності індивідуальних прав, оскільки принцип, що передбачає певні бажання та схильності, матиме не меншою мірою зумовлений характер, ніж самі бажання.

Згідно з Кантом підстава морального закону має бути знайдена не в об'єкті, а в суб'єкті практичного розуму, що володіє автономною волею. Поняття трансцендентального суб'єкта, даного до незалежно від об'єктів практичного розуму, забезпечує підставу кантівського морального закону. Як право передує благу, так суб'єкт передує своїм цілям.

Кант розвинув у «Метафізиці моралі» природно-правову інтерпретацію прав людини, які до нього просто декларувалися, виходячи з факту самого людського існування. Маючи на увазі під природними природжені права особистості, він порушує питання про підстави домагань людини на визнання своїх прав. Дотримуючись концепції гіпотетичного природного стану, у якому було об'єктивне право, Кант стверджує, що людині спочатку властиво одне-єдине природжене право – «свобода (незалежність від примусового свавілля іншого), оскільки вона сумісна зі свободою кожного іншого, відповідно до загального закону» [9, с. 261]. Такі невід'ємні якості людей, як рівність, здатність ділитися своїми думками та ін.,

похідні від свободи. У додержавному стані людина набуває суб'єктивних природних прав, у тому числі право власності, але вони нічим не забезпечені, крім фізичної сили індивіда, і є попередніми. Сукупність таких суб'єктивних повноважень Кант урозріз із панівною у часи традицією назвав приватним правом. Справді юридичний і гарантований характер приватне право, на його думку, набуває лише державі, з утвердженням громадських законів.

Сформульований Кантом практичний імператив сприяв утвердженню ліберальних уявлень про індивіда як володаря досконалої гідності, який може бути знаряддям здійснення будь-яких планів, навіть шляхетних планів загального блага, проте дослідник Б. Капустін стверджує, що у разі дотримання цього імперативу стає неможливим навіть факт найманої праці [10, с. 93]. На наш погляд, це твердження не є правильним, оскільки Кант стверджує: «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства й у своєму обличчі, і в особі всякого іншого так само, як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» [11, с. 205]. «Так само, як до мети», на наш погляд, означає «і як до мети», «у тому числі як до мети», що не виключає стосунки «як засобу», а лише стверджує додаткову необхідність завжди бачити у людині мету, навіть якщо модальність відносин із нею задана речовим світом.

Кант уникає проблеми моральної спільності індивідів завдяки тому, що закони кантівської моралі та насамперед категоричний імператив діють в універсальному світі, однак спілкування людей – те, що згідно з Кантом є «найбільшою метою людського призначення». Поширюючи універсальні закони та концепцію природних прав на всіх людей, тоді як у Локка йшлося про моральну єдність християн [2, с. 57–58], Кант тим самим ставить під питання будь-яке різноманіття, насильно нав'язуючи «природні» права тим, для кого вони можуть стати і тяжким тягарем. Це стосується, наприклад, сюжету «визволення» східних жінок. За твердженням Сейли Бенхабіб, носіння мусульманками хустки сьогодні нерідко стає їхнім свідомим політичним вибором [12, с. 350]. Б. Капустін зазначає, що виконана у традиції кантіанського «технологізму» політична теорія не дозволяє створити «широку» концепцію толерантності, оскільки суб'єкт, до якого вона адресована і якого визнає як повноцінний політичний суб'єкт, має дуже жорсткі культурні параметри [12, с. 27]. Кант вирішував проблеми моральності суто технічними засобами через формулювання універсальних категоричних імперативів: мораль Канта – це мораль споглядача. Тому він ставив завдання сформулювати досконалий, логічно точний механізм ідеального взаємного співіснування, що виливається у категоричний

імператив у моральній сфері та правову державу у сфері інституційної. Трансцендентальний суб'єкт Канта насправді відповідав культурним настановам свого часу та належав тому соціальному колу, в якому обертався сам філософ.

Оскільки у процесі формулювання логічно бездоганного категоричного імперативу Канту не спало на думку відтворити культурно незумовлені стереотипи поведінки, ми продовжимо доказ Канта.

Отже, «я завжди маю чинити тільки так, щоб я також міг бажати перетворення моєї максими на загальний закон» [11, с. 172]. Кант був схильний ідеалізувати людську природу, а відмінність «європейських дикунів» від американських бачив у тому, перші не з'їдають тих, із ким ведуть війну [6, с. 213]. У процесі доказу свого постулату він пояснив, що хоча заради вигоди і можна іноді вчинити безчесно, наприклад, збрехати, проте, вдаючись до брехні, ми не завжди можемо прорахувати всі (наприклад, віддалені у часі) наслідки свого вчинку і таким чином мимоволі нашкодити собі. Але що буде, якщо брехати будуть усі? Стануть неможливими будь-які людські взаємини. Щоб моральні норми здійснювали свою регулятивну функцію, вони мають бути загальнообов'язковими. На цій підставі Кант вважав свій категоричний імператив – «чини тільки згідно з такою максимою, керуючись якою, ти водночас можеш побажати, щоб вона стала загальним законом» [11, с. 195] доведеним, але насправді універсальний категоричний імператив дієвий лише серед тих, хто припускає існування універсальних моральних максим. У такому співтоваристві, виходячи з логіки повинності, справді можливі лише дві граничні ситуації: 1) коли максими дотримуються усі без винятку і 2) коли максими не дотримуються ніхто.

А тепер уявімо собі якусь групу людей, яка не знає про те, що сформульований Кантом категоричний імператив – це необхідний закон для всіх розумних істот [11, с. 202], не підозрює, що Кант зарахував до них її представників, поширивши таким чином на них дію свого категоричного імперативу. Уявімо, що ця група має деякі ознаки (мова, релігія та ін.), за якими може ідентифікувати «належних до неї» серед ширшої спільноти. І, керуючись своєю переважною лояльністю, вважає за можливе ставитися до членів «вузької спільноти» – «як до мети», а до членів «широкої спільноти» – «тільки як до засобу», тобто щодо них не визнає за собою. Наприклад, обов'язок говорити правду. З вищеописаної ситуації випливають три логічні результати. Перший: коли «широке співтовариство» перестає дотримуватися максими Канта та його члени безвинно (вони не порушували максими) зазнають величезних втрат. Другий, якщо «широке співтовариство» зберігає прихильність до категоричного імперати-

ву (права людини непорушні), то члени «вузької спільноти» максимізують свої вигоди. Цей логічний результат у межі зводимо до першого, тому що з'являтимуться нові й нові групи максимізаторів вигод. І третій варіант: у тому випадку, якщо широке співтовариство має можливість ідентифікувати «максимізаторів вигоди», воно починає наслідувати максимум ситуативно, вибірково, тобто в «категоричний імператив» включається очікуваний результат вчинку. При зміні формулювання на: чини тільки згідно з такою максимою, керуючись якою, ти водночас можеш побажати, щоб вона стала загальним законом, із тими, хто відповідає тобі тим самим, – категоричний імператив Канта, який дано нам «до будь-яких підстав» і «безвідносно доброу», включає утилітарний аргумент і перетворюється на суспільний договір.

Нам видається, що наведені вище логічні викладки є достатніми для твердження про те, що обов'язки є необхідним елементом будь-якої системи права, у тому числі і «природних», «імовірно невідчужуваних» прав людини.

Імперативний характер вимог правничий і ситуативна політична практика входять у суперечність. Дійсність складніша і багатогранніша, ніж розглянуті нами три варіанти, оскільки введений нами критерій аж ніяк не є універсальним (недотримання максими одним із представників групи не означає відмову від неї всіх), самозарахування до групи є добровільним і ситуативним (а іноді й протестним). Ідентифікація на підставі зовнішніх ознак може не мати нічого спільного із внутрішньою самоідентифікацією. І найголовніше: перебуваючи усередині ситуації, ми впливаємо на неї. Політична правда, на відміну від логічної істини, включає дотримання «загальнолюдських» моральних законів при контактах із «великим співтовариством» поряд із замкненим проживанням у громаді. Вона включає поступове прийняття «загальнолюдських цінностей» або повну відмову від них індивідами безвідносно їх належності до групи. Вона стикає нас з расистськими випадками проти індивідів, які суворо виконують категоричний імператив, на підставі іншого кольору шкіри чи носіння стосу, і поблажливе ставлення до порушень максими з боку представників «широкої спільноти». «За мірками істини правда завжди гіпотетична і варіативна – адже ми не можемо знати точно, як відреагують на ситуацію, що змінюється, діяльні та розумні істоти саме тому, що у них є розум, здатний знаходити нові можливості діяти, і свобода, щоб такі можливості реалізовувати» [10, с. 107]. І європейські правозахисники, не відмовляючи у праві на притулок батькам майбутніх демонстрантів – борців за хіджаб (а отже, у праві на життя їхнім нащадкам), просто не враховували ступеня збільшення людської гідності майбутніх поколінь.

Говорячи про універсализм теоретичної системи Канта, ми не можемо уникнути тих сучасних ліберальних імплікацій його філософії, які похитнули межі терпимості, що виникли з часів Вестфальського світу (1648 р.). Як «перший практичний досвід толерантності» Вестфальський компроміс став «згодою на політичне співіснування сильних ціннісних прихильностей, не здатних «подолати один одного». Завдяки перемозі у тридцятирічній війні антиабсбурзької коаліції замість світової «християнської» (католицької) імперії, у Європі за допомогою державних кордонів стала здійснюватися політика віротерпимості: Швейцарія та Голландська республіка здобули міжнародне визнання свого суверенітету.

Та логіка, у якій сьогодні здійснюється ліберальна демократизація світу – кантіанська логіка, незважаючи на те, що сам Кант ставився до демократії (як до форми панування) вкрай скептично, вітаючи лише республіканізм (як форму правління) чи принцип поділу законодавчої та виконавчої влади. І, крім того, категорично заперечував спосіб передачі влади протиправними засобами – насильницьке повалення, революцію. Кордони толерантності, встановлені Кантом, – підпорядкування «чинної влади, хоч би яке було її походження» (навіть революційне), але не більше права.

Кантовський аргумент проти будь-якої революції можна екстраполювати на нашу «помаранчеву» чи революцію гідності, цілком утилітарний і консервативний: неправовий опір влади руйнує правовий порядок. Воно небезпечне не тим, що створює альтернативну (нібито морально бездоганну) владу, а тим, що через цю альтернативну владу руйнує взагалі контекст права та влади, внаслідок чого будь-яка влада втрачає дієвість і значимість, нічого не залишаючи на варті конкретно-приватного права, крім сили. Тому, якщо революція відбулася, необхідно «підкоритися добрим громадянам новому порядку речей» [9, с. 356], однак, сформулювавши категоричний імператив лояльності владі з поваги до влади та права, Кант говорить буквально таке: коріться владі, яка переважає вами, «у всьому, що не суперечить внутрішній моральності» (in allem, was nicht dem inneren Moralischen widerstreitet). Тобто І. Кант формулює імператив свій так: коріться владі з поваги до неї, крім випадків, коли влада не поважає вас. Які це можуть бути випадки? Це насамперед «батьківське» правління, соціальна деспотія, що поводить з повнолітніми (колишніми) громадянами, як із неповнолітніми, тобто з вільними та самобутніми, як із невільними інструментами своєї забаганки» [13, с. 166–167].

Тому для ліберально мислячої людини неможливе існування будь-якої неправової (не ліберально-правової) влади у світі. Звичайно, ліберальна толерантність не поширюється на «тоталітарні»

режими. Перша остаточна стаття Кантовського договору про вічний світ говорить: «Громадський устрій кожної держави має бути республіканським». Для західної раціональності одна лише неможливість поставити знак рівності між історичною правдою та ліберальною істиною неминуче тягне за собою необхідність політичної дії.

Висновки з дослідження. Таким чином, толерантність відповідно до природно-правового погляду на справедливість включає: існування певної відмінності у поглядах, діях, віруваннях; важливість (значущість) цієї відмінності; наявність влади, яку має суб'єкт толерантності для придушення об'єкта толерантності; прийняття відмінності, відмову від застосування влади на шкоду принципово неприйнятним розбіжностям; моральну цінність толерантності.

Отже, моральне визначення толерантності – цілком кантіанське визначення. Кантіанський толерантний суб'єкт зобов'язаний виконувати моральний обов'язок всупереч своїй незгоді з різницею. Толерантність, як ненасильство і невтручання у справи того, що здається неприємним і чужим, заснована на визнанні суверенітету цілком автономного суб'єкта, вираженого у концепції природних прав людини, якими він має силу своєї природи.

Виходячи з ліберального розуміння толерантності, її практичний зміст можна визначити як дотримання максими індивідуального етично мотивованого рішення, заснованого на переконанні, що всі конфліктуючі сторони мають принципово рівні права. Толерантність, таким чином, забезпечує цілісність миру та наступність взаємодій.

І нарешті, згідно з природно-правовою концепцією толерантність виникає лише тоді, коли невтручання продиктоване визнанням за іншою стороною рівних прав на самореалізацію та самовираження.

Література

1. Еллинек Г. Общее учение о государстве: Право современного государства. Т. 1 / под ред. : С.И. Гессен. Санкт-Петербург : Н.К. Мартынов, 1908. 626 с. URL: <http://www.bibliard.ru/vcd-680-1-1463/goodsinfo.html>
2. Радіонова Л.О. Толерантність як філософсько-політична категорія / *Актуальні проблеми філософії та соціології*. № 30. 2021. С. 55–59.
3. Rawls J. Gerechtigkeit als Fairness. Ein Neuentwurf. Frankfurt an Main. 2006. 316 p.
4. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Метафизические начала учения о праве. Москва, Санкт-Петербург, 1995. Ч. 1. С. 285.
5. Баскин Ю.Я. Кант и формирование идеи правового государства в первой половине XIX века в Германии. URL: <https://docplayer.com/34782491-Kant-i-formirovanie-idei-pravovogo-gosudarstva-v-pervoy-pолоvine-xix-veka-v-germanii-yu-ya-baskin-politologicheskii-institut-sankt-peterburg.html>

6. Sandel M. *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge : Cambridge Univ. Press. 1982. p. 1–14, 175–183. URL : <http://www.musa.narod.ru/sand.htm>

7. Кант И. К вечному миру / Трактаты о вечном мире. Санкт-Петербург : Алетейя. 2003. 398 с.

8. Herman B. *Pluralism and the Community of Moral Judgment / Toleration: an elusive virtue*. Edited by David Heyd. New Jersey : Princeton University Press. 1998. P. 63–78.

9. Кант И. *Метафизика нравов. Собрание сочинений* : в 8 т. Т. 6. Москва : Чоро, 1994. 613 с.

10. Капустин Б.Г. *Моральный выбор в политике*. Москва : КДУ : Изд-во МГУ. 2004. 496 с.

11. Кант И. *Основоположения метафизики нравов. Собрание сочинений* : в 8 т. Т. 4. Москва : Чоро. 1994. 718 с.

12. Бенхабиб С. *Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру* / пер. с англ. ; под ред. В.И. Иноземцева. Москва : Логос. 2003. 350 с.

13. Судаков А.К. *Кант: власть, мораль и насилие. Социальная философия и философская антропология: труды и исследования*. Москва : ИФ РАН, 1995. 242 с.

Анотація

Радіонова Л. О., Козирева Н. В. Толерантність у контексті природно-правової концепції правової держави. – Стаття.

У статті доведено, що кантівська теорія толерантності тією мірою, в якій вона була «засвоєна» лібералізмом, – це нормативний раціоналізм, у якому (на противагу утилітарним доктринам толерантності) утверджується пріоритет права над благом, а центральну роль відіграє поняття справедливості, що досягається завдяки дотримання невідчужуваних індивідуальних прав. Кант, будучи діалектиком, велику роль у справах прогресу людських відносин у кращий («моральний») бік надавав «найприроді» (а точніше, історичній закономірності). Показано, як Кант розвинув природно-правову інтерпретацію прав людини, виходячи з факту самого людського існування. Маючи на увазі під природними вроджені права особистості, Кант розглядає питання про підстави домагань людини на визнання своїх прав. У рамках цієї статті не ставилася мета докладної реконструкції об'ємної, складної та не позбавленої суперечностей філософської системи Канта. Ми постаралися розглянути, проаналізувати чи інтерпретувати лише ті аспекти його теорії, які згодом позначилися на підходах до ідеї толерантності. У статті аргументовано показано, що теорія правової держави І. Канта ґрунтується на ідеї категоричного імперативу. На основі герменевтичного методу доведено, що Кантовська теорія правової держави означає не просто дотримання громадянами та державними органами чинних юридичних норм, а й їх відповідність праву як мірі свободи. Показано, що Кант за допомогою категоричного імперативу включив у теорію правової держави не лише її центральне положення про взаємні обов'язки влади та підданих, а й вказав на пріоритетність у конкретно-юридичному плані особи та її прав щодо держави. У цьому контексті проілюстровано, що підставу морального закону має бути знайдено не в об'єкті, а в суб'єкті практичного розуму, що має автономну волю. Показано межі терпимості, встановлені Кантом: підпо-

рядкування «чинної влади, яке б не було її походження» (навіть революційне), але в межах права. Доведено, що, виходячи з ліберального розуміння толерантності, її практичний зміст можна визначити як дотримання максими індивідуального етично мотивованого рішення, заснованого на переконанні, що всі конфліктуючі сторони мають принципово рівні права. Стаття написана на основі компаративістського, діалектичного та герменевтичного методів.

Ключові слова: толерантність, природно-правова інтерпретація прав людини, практичний імператив, правова держава, справедливість.

Summary

Radionova L. O., Kozryieva N. V. Tolerance in the context of the natural and legal concept of the rule of law. – Article.

The article shows that the Kant's theory of tolerance, to the extent that it was "assimilated" by liberalism, is normative rationalism, in which (as opposed to the utilitarian doctrines of tolerance) the priority of law over good is affirmed, and the concept of justice achieved through observance of inalienable individual rights. It is shown that Kant, being a dialectician, highlighted "nature itself" (or rather, to historical regularity) in the progress of human relations for the better ("moral") side. It is shown how Kant developed a natural-legal interpretation of human rights based on the fact of human existence itself in the *Metaphysics of Morals*. Meaning by natural inborn rights of the individual, Kant considers the question of the grounds for a person's claims to the recognition of his rights. Within the article, the goal of a detailed reconstruction of the very voluminous, complex and not devoid of contradictions of Kant's philosophical system was not set. We tried to consider, analyze or interpret only those aspects of his theory that were subsequently reflected in the approaches to the idea of tolerance. The article is reasoned that the theory of the legal state by I. Kant is based on the idea of a categorical imperative. On the basis of the hermeneutic method, it has been proved that the Kant's theory of the legal state means not only the observance of existing legal norms by citizens and state bodies, but also their compliance with law as a measure of freedom. It is shown that Kant, through a categorical imperative, included in the theory of the rule of law not only its central position on the mutual obligations of the authorities and subjects, but also pointed out the priority in the specific legal plan of the individual and their rights in relation to the state. In this context, it is illustrated that the basis of the moral law must be found not in the object, but in the subject of practical reason, which has an autonomous will. The boundaries of tolerance established by Kant are shown: the subordination of "existing power, whatever its origin" (even revolutionary), but within the limits of law. It is indicated that proceeding from the liberal understanding of tolerance, its practical meaning can be defined as following the maxim of an individual ethically motivated decision based on the belief that all conflicting parties have fundamentally equal rights. The article is based on comparative, dialectical and hermeneutic methods.

Key words: tolerance, natural-legal interpretation of human rights, practical imperative, legal power, justice.

УДК 74.58

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1054>

Т. О. Разводова

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2799-2591>

аспірантка кафедри філософії

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

ВІЗЕРУНКИ СОВІСТІ У ФІЛОСОФІЇ М. ГАЙДЕГґЕРА (РЕФЛЕКСІЯ ЇЇ ОСНОВНИХ ВИМІРІВ)

Постановка проблеми. Совість є однією з актуальних тем життя людини, яку М. Гайдегґер розглядає з різних сторін. Він вивів розмову про совість на інший рівень, пов'язавши її з розмовою про сенс буття. М. Гайдегґер розкриває незвичайні виміри бачення совісті, які, немов візерунки, вплетені в окремі й загальні аспекти життя будь-якої людини. Серед таких вимірів – онтологічний, екзистенційний та антропологічний.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «совість» має безліч визначень, і кожен дослідник порівнює його з власним світоглядом, відштовхуючись від категорій добра та зла, від ідеї встановлення того, що є правильним чи неправильним. Совість є стимулом, який сприяє вдосконаленню особистості, духовно-моральною основою, яка допомагає приймати правильні рішення. Ця категорія пов'язана з іншими моральними категоріями, вона виражає розуміння особистістю своєї невідповідності ідеалам та пов'язана з феноменом відповідальності.

У філософії совість розглядалася І. Гізелем, М.В. Поповичем, Ф. Прокоповичем, П.Д. Юркевичем, А.А. Гусейновим, О.П. Казанським, О.В. Дроною, З.А. Бербешкіною, Р.Г. Апресяном, І.С. Коном та іншими мислителями. Поняття «совість» вивчалось в контексті дослідження моральності, її осмислення як результату взаємозв'язку людини та соціуму. Сьогодні також приділяється чимало уваги цій проблемі. Зокрема, вона знаходить відбиття в дослідженнях В.М. Вандишева, О.К. Веселової, С.А. Герасимова, Б.Р. Татарової, Б.Г. Шахманової, О.О. Дольської. Також наявна велика кількість літератури з психології, у якій совість розглядалася як моральна основа духовності індивіда, найвища моральна якість. Таке визначення совісті знайшло відбиття у працях Ф.В. Бассина, В. Джемса, К.К. Платонова, З. Фрейда, Е. Фромма, К.Г. Юнга.

Справді, думка про те, що *совість* є категорією вивчення психології, досить поширена, проте це обмежена площа її розуміння. Саме М. Гайдегґер визначив складність, неоднозначність і різну вимірність поняття «совість». Він відкрив для нас онтологічний, екзистенційний та антропологічний виміри совісті, переплітаючи їх і висвітлюючи їх перехід з одного в інший.

Мета статті – дослідити підґрунтя онтологічного, екзистенційного та антропологічного вимірів совісті у філософії М. Гайдегґера, проаналізувати їх та показати складність їх переплетення в житті людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблему совісті М. Гайдегґер ставить як проблему засвідчення людиною можливості існування її як самої себе; як свідоцтво, що має «дати зрозуміти власну здатність бути самим собою» [2]. Для нього совість – це насамперед поклик, голос, заклик. Мислитель писав: «Якщо повсякденному тлумаченню відомий “голос” совісті, то тут мислиться не стільки озвучування, фактично ніколи не виявлене, але “голос” сприймається як надання-розуміння» [2].

Для позначення модусу усвідомленого буття М. Гайдегґер вводить термін «Dasein». Він стверджує, що Dasein постійно перебуває у стані «Я», постійно стежить за переживанням станів «Я є» та «Ти є», тим самим підкреслюючи справжність існування. Dasein завжди є Dasein із певною індивідуальністю, певною свідомістю, у нього в кожному конкретному випадку є вибір, чи бути йому чесним перед собою. Як говорив про це сам філософ, Dasein «завжди робив певний вибір способу буття собою» [1, с. 15].

М. Гайдегґер бачить перспективи інтерпретації сенсу буття в аналізі Dasein – так він називає існування людини у світі, її присутність тут (тут-буття, буття-ось). Він аргументує це тим, що тільки людині спочатку відкрито буття, тільки через людське буття, що запитує про сенс, може бути зрозумілим та осмисленим буття як таке [2, с. 352]. У роботі «Буття та час» М. Гайдегґер, розглядаючи людське буття, яке він назвав Dasein, виділяє два його модуси – власне та невласне буття (das Man), яке передбачає втрату чи розчинність в Інших. Dasein у М. Гайдегґера – це і подія, і буття з Іншими, яке встановлює в його філософії двоїсте ставлення до Інших [2, с. 120]. З одного боку, Інші ставляться до сутнісної характеристики Dasein як до буття-у-світі, а з іншого – саме вони (як безособове das Man) позбавляють його справжньої особистості, є винуватцями його «падіння».

Оскільки форма буття das Man (як форма невласного буття) є лише неминучістю, М. Гайде-

Гейгер підводить до екзистенційного переживання відсутності форми невласного буття. Така рішучість відкриває для Dasein можливості досягнення власного буття або буття собою. Ключову роль у здобутті Dasein власної екзистенції М. Гайдеггер відводить заклик, який іде від совісті: «Совість кличе тільки мовчки, тобто поклик іде з беззвучності самотнього не-по-собі та кличе викликану присутність як таку, яка має стати тихим назад у тишу самого себе» [2, с. 296].

«Мовчазний голос совісті» не говорить і не підказує нам нічого, а лише закликає до рішучості самотньої самоті бути собою. Таке розуміння совісті є визначальним щодо власного буття, проте не буття-з-Іншими, поза яким совість ризикує втратити свій початковий сенс. Це не означає, що совість виключається з інтерпретації М. Гайдеггером відношення самоті до Інших. Навпаки, мається на увазі те, що совість сама є рішучістю, яка повинна «дозволити співіснуючим Іншим “бути” в їх найбільш буттєвій здібності... З власного буття-самоті в рішучості лише й виникає власна взаємність» [2, с. 298]. Однак ця «власна взаємність» за своєю сутністю є «власністю» Dasein, яка поступається Іншим своїм особистим місцем.

Ідеться про екзистенційний вимір. У цьому вимірі суб'єкт розвінчує себе, а людина відмовляється від самоті. У здійснюваному «розвінчуванні себе» [12, с. 259], у знищенні своєї унікальності реалізується спосіб повернення, спосіб зробити «крок назад» та повернутися до свого витoku, до початку своєї можливості бути.

Однак якщо відбувається знищення суб'єкта та людини-самоті, яка чує себе в поклику совісті, то змінюється метафізична конструкція її буття. М. Гайдеггер писав: «Що совість вигукує тому, кого кличуть? Беручи суворо, нічого. Поклик нічого не висловлює, не дає довідок про світові події, не має, що розповідати» [2, с. 273]. Саме тому характерною властивістю совісті є мовчання. Совість ні до чого не закликає, нічого не каже, а лише утримує людину в інтенції вибору. Не можна встановити, кого й для чого кличе совість, тому що в екзистенційному модусі немає до кого звертатися. Тому совість у контексті екзистенційного й онтологічного вимірів – це просто відмова від світу та від людей, що нагадує усамітнення [10; 11].

Посилюються ці два виміри за рахунок таких феноменів, як бездомність і смерть. Феномен бездомності вперше виявляється модусом передчасної присутності, оскільки незабаром час сприймається як напрям, ув'язування в собі, у світі, у людині. Тому страх, жах, смерть і совість (як феномени знеособленої присутності людини) є позачасовими та антисуб'єктивними. І саме тому жах, страх, смерть і совість беззвучні за своїм характером, для них не потрібні слова, як не потрібен і час. Будучи звісткою буття, совість (Gewissen) по-

відомляє про смерть, і в цьому сенсі смерть людині відома (gewisse), проте невимовна (unbestimmte).

Роздуми М. Гайдеггера передбачають вивчення ситуації падіння екзистенції в суспільний і повсякденний світ, де сама людина виявляється як дехто. Перенесення Dasein у тимчасовий горизонт, таким чином, має два завдання: по-перше, здійснити граничну реалізацію екзистенційної можливості бути як буття-до-смерті, а по-друге, зробити спробу прориву людської істоти зі свого фактичного стану у граничний стан (реалізація якого саме буття людини стає гранично фактичним – смертним і кінцевим).

Далі варто сказати про особливість людської смерті. М. Гайдеггер писав, що «свідомість майбутньої особистої смерті спонукає нас до переходу на вищий модус існування». Він вважав, що є два фундаментальні модуси існування у світі: стан забуття буття та стан свідомості буття. Зазвичай люди перебувають у першому модусі. Забуття буття – це повсякденний спосіб існування. М. Гайдеггер назвав його «неавтентичним»: у ньому ми не усвідомлюємо себе творцями власного життя та світу, ми «рятуємося втечею», «потрапляємо в пастку» та стаємо заспокоєними. Мислитель писав: «Перейшовши у другий модус свідомості буття, ми існуємо автентично... Ми стаємо повністю самосвідомими, усвідомлюючи себе одночасно як трансцендентне (детермінуюче) Его та як емпіричне (детерміноване) Его, які приймають свої можливості й обмеження, що конфронтують з абсолютною свободою та небуттям» [3, с. 37]. Представлена М. Гайдеггером у роботі «Буття та час» постать смерті суб'єкта людської свободи як смерті певної можливості пов'язана з індивідуальною реалізацією цього «справжнього» буття [7, с. 105].

Смерть як гранична форма самовираження можливості бути, за якої втрачається світ, нагадує совість. М. Гайдеггер говорить, що аргументу своєї самоті можна досягти не лише тоді, якщо опинитися в ситуації страху та смерті. Відчути себе, розкрити своє буття можна й через совість. Це вкотре підтверджує те, що екзистенційна аналітика М. Гайдеггера є насамперед керівництвом до свого буття як можливості бути. При цьому відмова від світу не має на увазі смерть у біологічному сенсі, хоча, можливо, фактично вбиває (як учасника світу) того, хто має совість. М. Гайдеггер говорить про відмову від необхідності прислуховуватися до світу, щоб нарешті почути себе. Те, що чується людиною в цьому стані, – це совість. Хоча саме в цьому полягає проблема всієї екзистенційної аналітики М. Гайдеггера.

Досліджуючи феномен совісті, М. Гайдеггер зосереджує свою увагу на «антиантропологічній» інтерпретації людини. Це його термін. Совість є формою повернення самоті людини. Таке повернення він пов'язує з «антиантропологічним про-

ектом» [7, с. 330]. Суть його полягає в тому, щоб повернутися до самого себе, до власного буття, до свого витоку. Для цього необхідно відмовитися від себе як людини. Антиантропологізм полягає у виявленні несамодостатнього характеру поняття «людина», критиці її телеологічної природи. Там, де сама людина постає як мета для самої себе, немає нічого людського, як того, що сутнісно належить людині та її буттю, а є лише «людським» як субстрат для того, щоб бути людиною [9, с. 25]. Людина не може бути метою, бо сама по собі мета – бути людиною – безлюдяна за своєю природою. Антиантропологічна інтерпретація людини свідчить про те, що людина – не мета, а стан.

Людина кличе себе до совісті як до постійної, незмінної сутності, оскільки совість – це утримання себе в рівноважному стані, коли людина ще не стурбована навколишнім світом і людьми, сама собою [2, с. 275]. Ідучи понад людину, совість виявляється тим, що стоїть вище за людську самість, вище за людяність. Саме тому совість, що протікає як мовчазне очікування вибору власного шляху, у цей момент стає істотою зняття будь-яких відмінностей і поєднує власне та невластне, навколишнє і внутрішнє [7, с. 276].

За рахунок онтологічного виміру совісті М. Гайдеггер вирішує також питання про «зміст» совісті. До змісту можна віднести провину, свободу, поклик, смерть, фактичну присутність, вибір тощо [7, с. 276].

Спробуємо окреслити роль і значення провини. Ми бачимо, що відбувається переплетення цього поняття з поняттями «свобода», «Dasein», «власна безпідставність», «поклик» і «смерть». Поклик, що відгукується, визначений М. Гайдеггером як провина Dasein перед своїм буттям за те, що вона є «основою власної безпідставності» [6, с. 284]. Ця безпідставність, за його словами, має таке саме відношення до Dasein, як, наприклад, проєкція світу до своєї сутнісної занедбаності. Однак дивує не це, а те, що завдяки безпідставності М. Гайдеггер знову приходить до людської свободи: «Безпідставність спочатку належить Dasein і вільна від власної екзистенційної можливості. Проте свобода є лише у виборі чогось одного, тобто у становленні не-володіючим-вибором і буттям-не-здатним-вибрати щось інше» [7, с. 285]. Отже, безпідставність, яку М. Гайдеггер встановлює як основну ознаку людської свободи, стає тлумаченням Dasein у власній радикальній можливості, яка стверджує «ніщо» як власну смерть людини.

Провина уточнює та збагачує світоглядний, етичний і методологічний сенс феномену чужості. І саме у феномені провини ми зустрічаємо загальну характеристику людини як знищення себе. Якщо

в екзистенційному почутті совісті відбувається повне знищення можливості бути людиною у світі (здатності бути), до самої онтологічної можливості як такої, то акт знищення у провині націлений на відмову від світу, тобто не передбачає звільнення від фактичної присутності людини. Саме тому М. Гайдеггер справедливо ставить питання про екзистенційний сенс як про екзистенційний виток і задум провини у фактичній присутності. М. Гайдеггер розглядає феномен провини тому, що він безпосередньо необхідний під час аналізу моральної сфери особистості [2, с. 280].

З огляду на з'ясоване значення та місце «провини» в онтологічному й екзистенційному вимірах стає зрозумілим, чому провина є екстазисом (позитивно забарвленим афектом) фактичного буття людини. Стан провини є основним модусом прийняття на себе відповідальності, свідченням ситуації свого занурення й розчинення у світі людей. Так само провина посідає важливе місце щодо буття-один-з-одним, стаючи екзистенційним визначенням світу як певної можливості бути. Провина – це вже не поклик або голос совісті з глибин людської самості, а сама здатність світу робити нас відповідальними за той чи інший вибір, що постає зі стану чужості. При цьому характер відчуження у феномені провини приходить не як акт «само-зв'язування себе», а як відношення світу.

Висновки з дослідження. М. Гайдеггер аналізує феномен совісті за рахунок багатогранної рефлексії та виділяє онтологічний, екзистенційний та антропологічний її виміри.

Проблему совісті М. Гайдеггер ставить як проблему засвідчення людиною можливості її існування та як свідоцтво, яке має «дати зрозуміти власну здатність бути самим собою».

Ключову роль у здобутті Dasein власної екзистенції М. Гайдеггер відводить заклику, який іде від совісті. Совість, яка засвідчує самість в екзистенційному вимірі М. Гайдеггера, редукує вимір Іншості та пов'язує її зі способами існування тут-буття.

За рахунок онтологічного виміру совісті М. Гайдеггер вирішує питання про «зміст» совісті. До змісту можна віднести провину, свободу, поклик, смерть, фактичну присутність, вибір тощо.

Антропологічний вимір М. Гайдеггер аналізує за рахунок терміна «антиантропологія». Цей вимір дає змогу розуміти совість як специфічну форму розуміння себе та форму повернення самості людини.

М. Гайдеггер не виділяє окремо зазначені виміри (онтологічний, екзистенційний та антропологічний), усі вони представлені в тісному переплетенні, немов тонкі візерунки реалізації людського буття.

Література

1. Ван Дорцен Э. Вызов подлинности по Хайдеггеру. *Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия*. 2006. № 8. С. 14–27.
2. Хайдеггер М. Бытие и время. Москва : Ad Marginem, 1997. 422 с.
3. Юнг К.Г. Совість с психологической точки зрения. *Аналитическая психология: прошлое и настоящее* : сборник статей. Москва : Мартис, 1995. С. 80–98.
4. Brejda J. Self-Interpretation of Time as a Rule of Individuation in Scheler's, Dilthey's and Heidegger's Concepts of Man. *The Origins of Life*. 2000. № 66. P. 187–200.
5. Calarco M. Another Insistence of Man: Prolegomena to the Question of the Animal in Derrida's Reading of Heidegger. *Human Studies*. 2005. Vol. 28. Iss. 3. P. 317–334.
6. Heidegger M. Kant und das Problem der Metaphysik / ed. F.-W. von Herrmann. 5th ed. Frankfurt : Klostermann, 1991. 405 S.
7. Heidegger M. Sein und Zeit. Tübingen : Niemayer, 1993. 510 S.
8. Llewellyn J. The Impossibility Heidegger's Death. Bloomington : Indiana University Press, 2002. 395 p.
9. Rossi O. On the subject of Heidegger: Existence, Person, Alterity. *Phenomenology of Life from the Animal Soul to the Human Mind*. 2007. № 93. P. 283–317.
10. Singh R.R. Heidegger and the Poetic Human Dwelling. *Passion for Place Book II. Analecta Husserliana* / ed. by A.T. Tymieniecka. Dordrecht : Springer, 1997. P. 251–260.
11. Soderstrom K. The phenomenology of religious humility in Heidegger's reading of Luther. *Continental Philosophy Review*. 2009. Vol. 42. Iss. 2. P. 171–200.
12. Teloni M.K. Time and The Formation of the Human Person: a Comparison of Edith Stein's and Martin Heidegger's Thoughts. *Timing and Temporality in Islamic Philosophy and Phenomenology of Life* / ed. by A.T. Tymieniecka. Dordrecht : Springer, 2007. P. 225–266.

Анотація

Разводова Т. О. Візерунки совісті у філософії М. Гайдеггера (рефлексія її основних вимірів). – Стаття.

У статті проведено дослідження підґрунтя онтологічного, екзистенційного та антропологічного вимірів совісті у філософії М. Гайдеггера, а також підкреслено складність їх переплетення. Результати дослідження дають можливість упевнитися в тому, що філософ не виділяє окремо ці виміри совісті. У його філософському вимірі вони представлені в тісному переплетенні.

Совість є однією з актуальних тем життя людини, яку М. Гайдеггер розглядає з різних сторін. Він вивів розмову про совість на інший рівень, пов'язавши її з розмовою про сенс буття. М. Гайдеггер розкриває незвичайні виміри бачення совісті, а саме онтологічний, екзистенційний та антропологічний.

У статті доведено, що М. Гайдеггер не виділяє окремо онтологічний, екзистенційний та антропологічний виміри. Усі вони представлені в тісному переплетенні, немов тонкі візерунки реалізації людського буття.

Проблему совісті М. Гайдеггер ставить як проблему засвідчення людиною можливості її існування та як свідчення, яке має «дати зрозуміти власну здатність бути самим собою». Ключову роль у здобутті Dasein власної екзистенції М. Гайдеггер відводить заклику, який іде від совісті. Совість, яка засвідчує самість в екзистенційному вимірі М. Гайдеггера, редукує вимір Іншості та пов'язує її зі способами існування тут-буття. За рахунок онтологічного виміру совісті М. Гайдеггер

вирішує також питання про «зміст» совісті. До змісту можна віднести провину, свободу, поклик, смерть, фактичну присутність, вибір тощо. Антропологічний вимір М. Гайдеггера аналізує за рахунок терміна «антиантропологія». Цей вимір дає змогу розуміти совість як специфічну форму розуміння себе та форму повернення самості людини.

У статті звертається увага на переживання стану совісті, завдяки якому для людини стає можливим вихід із фактичного й кінцевого існування, а також повернення власної гідності як вільної істоти. Свобода людини представлена як ситуація вибору заклопотаністю світом або заклопотаністю своїм буттям.

Ключові слова: совість, онтологічний вимір совісті, екзистенційний вимір совісті, антропологічний вимір совісті, провина, людина, буття, бездомність, смерть, зміст совісті.

Summary

Razvodova T. A. Patterns of conscience in Heidegger's philosophy (reflection of its basic dimensions). – Article.

The article examines the basis of the ontological, existential and anthropological dimensions of conscience in the philosophy of M. Heidegger and emphasizes the complexity of their intertwining. The results of the study allow us to make sure that the philosopher does not single out these dimensions of conscience. In its philosophical dimension, they are closely intertwined.

Conscience is one of the most important topics in human life, which M. Heidegger considers from different angles. He took the conversation about conscience to another level, linking it to talking about the meaning of life. M. Heidegger reveals the unusual dimensions of the vision of conscience, namely ontological, existential and anthropological.

The article proves that M. Heidegger does not distinguish between ontological, existential and anthropological dimensions. All of them are presented in a close intertwining, like subtle patterns of realization of human existence.

M. Heidegger poses the problem of conscience as a problem of proving a person's possibility of his existence and as a testimony that "should make clear his own ability to be himself". M. Heidegger assigns a key role in Dasein's acquisition of his own existence to a call that comes from conscience. Conscience, which testifies to the self in the existential dimension of M. Heidegger, reduces the dimension of Otherness and connects it with the ways of existence here and there. Due to the ontological dimension of conscience, M. Heidegger also solves the question of the "content" of conscience. The content includes: guilt, freedom, vocation, death, actual presence, choice, and so on. M. Heidegger analyzes the anthropological dimension due to the term "anti-anthropology". This dimension allows us to understand conscience as a specific form of understanding oneself and a form of returning one's self.

The article draws attention to the experience of the state of conscience, which makes it possible for a person to get out of actual and final existence, as well as the return of self-worth as a free being. Human freedom is presented as a situation of choice – concern for the world or concern for their existence.

Key words: conscience, ontological dimension of conscience, existential dimension of conscience, anthropological dimension of conscience, guilt, man, being, homelessness, death, meaning of conscience.

УДК 141:17

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1053>

Т. І. Чаркіна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0258-6896>

кандидат історичних наук,

доцент кафедри психології та педагогіки

Харківського національного університету Повітряних Сил імені І. Кожедуба

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Розвиток і становлення інформаційного суспільства дає підстави говорити про формування нової інформаційної культури, яка є складовою частиною загальної культури людства, що включає знання про інформаційне середовище, закони його функціонування та розвитку, уміння орієнтуватися в інформаційних потоках, критично оцінювати та відбирати інформацію, відтворювати її.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство розвивається у стрімкому потоці інформації. Зростання її обсягу, нові інформаційні технології, існування людини в інформаційному середовищі зумовлюють необхідність філософського осмислення концепцій інформаційного суспільства, інформаційної культури.

Вивчення проблем дослідження інформаційної культури дає підставу стверджувати, що вона є теоретичною основою перебудови свідомості суспільства, особи, світових спільнот в умовах глобалізації. Зростання потреб суспільства в інформації, функціонування інформації як продукту інформаційного ринку; закріплення за нею статусу четвертинного сектору економіки, який охоплює інформаційні технології, комунікації, програмування; формування, функціонування, розвиток, вдосконалення інформаційного середовища, надає важливості цьому процесу і не залишає поза увагою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях проблема інформаційної культури піднімається досить часто, але слід зазначити, що у вітчизняних дослідженнях вона належно не висвітлена на концептуальному рівні. Досліджували генезу інформаційної культури вітчизняні автори Н.А. Рубакіна, Н.Б. Зінов'єва, Е.П. Семенюк, А.І. Ракітова Г.Ю. Кудряшова, Т.П. Вороніна, В.Л. Іноземцев, Н.В. Лопатіна, С.Т. Мінкіна, Н.В. Огурцова, С.І. Оленів, Е.Л. Шапіро, О.В. Щербініна та ін. Серед зарубіжних авторів слід виділити М. Кастельса, Л. Мінка, С. Нора, Т. Стоун'єра, О. Тоффлера Ю. Хаяші, К. Шеннона, Ф. Емері та багатьох ін. Вчені У. Ешбі, В. Глушков, Н. Ващекін зробили внесок у теорію інформації. Проблеми інформаційного суспільства досліджували І. Алексєєва, Г. Бехманн, Р. Жданов, В. Іжболдін, В. Іноземцев, К. Колін, Н. Мойсєєв, І. Негодаєв, Л. Ракітов, В. Судаков та ін. Фундаментальні світоглядні, загальнотеоре-

тичні, теоретико-методологічні засади інформаційної культури висвітлено у роботах вітчизняних сучасних авторів О.В. Пруднікової, В. Андрущенко, В. Бебика, Ю. Бежа, О. Висоцької, С. Горевалова, Л. Губернського, О. Данильяна, О. Дзьобаня, О. Дольської, С. Жданенко, Ю. Калиновського, В. Копилова, В. Кременя, В. Ляха, В. Огнев'юка, К.І. Беякова, С.Г. Онопрієнко, І.М. Шопіна та ін. Проблеми інформаційної культури у контексті інформаційних воєн і безпеки висвітлені у працях О. Дзьобаня, Д. Кіслова, С. Комова, Д. Ловцова, О. Марунченка, М. Ожевана, В. Пилипчука, Г. Почепцова та ін.

Метою статті є визначення проблемних питань дослідження інформаційної культури сучасного інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Інформаційну культуру визначають як алгоритм поведінки людини в інформаційній сфері, орієнтований на інформаційне забезпечення людської діяльності. Серед дослідників існує думка, що інформаційна культура не є породженням революційних змін останнього часу, оскільки вона є процесом накопичення досвіду, має інформаційний потенціал, виконує кумулятивну функцію. А. Моль, І. Ширмов вважають, що інформаційна культура акцентує увагу на механізмах передавання спадкових і функціональних відомостей у цілісних рамках суспільства [1, с. 17].

Погоджуємося з думкою про те, що інформаційна культура виникає через взаємодію людини й інформації, її оцінки, відбору для практичного використання, організації сумісної інформаційної діяльності [2].

Інформаційна культура існувала протягом існування людства, але в різні періоди мала свої особливості: у первісному, середньовічному, новому, новітньому періодах вона накопичувала способи та засоби передачі інформації, поведінки зі знаками, даними, інформацією, знання механізмів вдосконалення технічних засобів виробництва, зберігання й передачі та відтворення інформації. Сучасна інформаційна культура збирає у собі всі попередні накопичені форми, поєднала їх, розвиває й удосконалює.

Термін «інформаційна культура» виник у першій половині 1970-х років. Першими цей термін стали використовувати книгознавці. Е.П. Се-

менюк, А. Виноградова надали «інформаційній культурі» категоріального статусу у науковому та філософському контексті [3, с. 55].

Поняття «інформаційна культура» пов'язане зі становленням інформаційного суспільства. Головною ознакою сучасного інформаційного суспільства є постійна взаємодія людини з інформацією, яка стала для неї життєвою необхідністю, але інформаційне середовище вимагає необхідності мати знання, уміння, навички оперування інформацією; адаптуватися до змін у засобах і характері комунікації; уміти створювати інформаційні продукти, мати ціннісні установки.

Складовими елементами інформаційного суспільства є не матеріальні ресурси, а інтелект, інформація, знання. До елементів інформаційної культури належать: духовні, матеріальні, практичні надбання суспільства в інформаційній сфері, що втілюються в інформаційну діяльність. Ці надбання охоплюють інформаційну грамотність, рівень підготовки фахівців, котрі займаються інформаційною діяльністю, рівень інформаційної безпеки, розробку та вдосконалення інформаційно-правових норм тощо [4, с. 368].

Інформаційна культура є складовою частиною загальнолюдської культури. Вважаємо, що її слід досліджувати у таких ракурсах, як: інформаційна культура суспільства, інформаційна культура особистості, корпоративна (групова) інформаційна культура.

Термін «інформаційна культура особистості» досліджується багатьма науковцями. Складовими частинами інформаційної культури особистості є: інформаційна (комп'ютерна) грамотність; інформаційна компетентність; інформаційний ціннісно-смысловий компонент; 4) інформаційна рефлексія; 5) інформаційна культуротворчість [5, с. 95], адже, окрім позитивних впливів, інформаційне середовище містить багато загроз: розкриття конфіденційної інформації, знищення та спотворення інформації, зломи, неправомірні втручання у діяльність комп'ютерних систем, виведення їх із ладу та ін. Тому людина повинна бути здатною до критичного оцінювання інформації, тобто «вживати» якісну інформацію.

Інформаційна культура особистості є одним зі складників загальної культури людини. Н. Гендіна називає її динамічною єдністю світоглядних, інформаційно-технологічних, комунікативних та інтелектуально-творчих компонентів; сукупністю інформаційного світогляду та системи знань і вмінь, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність, оптимальне задоволення індивідуальних інформаційних потреб із використанням як традиційних, так і нових інформаційних технологій» [6, с. 59].

Корпоративна (групова) інформаційна культура має свої особливості для людей, котрі об'єд-

нані професійними якостями. Наприклад, спеціалісти у галузі інформаційних технологій, мають ґрунтовні знання у цій галузі, у них сформувався власний сленг на зразок «комп» комп'ютер, «вінт» – вінчестер, «материнка» – материнська плата, «оперативка» – оперативна пам'ять, «клава» – клавіатура та ін. Або інформаційна культура науковців, яка включає вміння працювати традиційними способами з інформацією, так і ті, що пов'язані з використанням комп'ютерної техніки та мереж комунікацій. Крім того, наявність не тільки умінь, але й певних знань, навичок, ціннісних орієнтацій. Вміння використовувати інформаційні платформи, знаходити актуальну інформацію, дотримуватися правил опису джерел, оформлення цитувань тощо.

Отже, «інформаційна культура» поєднує у собі комплексну характеристику особистісних, культурних, професійних якостей, що відповідають вимогам сучасності, і визначальним чинником є інформація: вміння працювати з нею, критично осмислювати, творчо використовувати та відтворювати.

На перший план сьогодні висувається не збір інформації, – підкреслює Е. Тоффлер, – а вміння відшукати у всій масі даних те, що необхідно, правильно проаналізувати відібрані відомості та вчасно доставити їх потрібному замовникові [8].

Інформаційна культура є інтегральним поняттям і формується сумісно із загальною культурою суспільства, а тому сукупність всіх елементів загальної культури впливає на інформаційну культуру. Вважаємо, що формування інформаційного суспільства є важливою концептуальною базою для вивчення ґенези та розвитку інформаційної культури.

На думку дослідників інформаційної культури, існує три групи факторів, що визначають інформаційне суспільство, ці фактори лежать у його основі: вільний доступ людини до інформації; високий рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій; наявність розвиненої інформаційної інфраструктури суспільства.

І.В. Арістова однією з найважливіших ознак інформаційного суспільства називає відсутність так званих просторових, часових і політичних меж і відкриття суспільству нових можливостей для самореалізації й ідентифікації [7, с. 45].

Дослідження інформаційного суспільства як соціальної й економічної культурної системи почалися із 60-х рр. ХХ ст., саме тоді у науці утвердився термін «інформаційне суспільство». Введений він був американськими і японськими дослідниками. Професор Токійського технологічного інституту Ю. Хаяши і вчений-економіст Ф.Й. Махлуп із США приблизно в один термін ввели у науковий обіг поняття «інформаційного суспільства». Відповідно до іншої версії термін

«інформаційне суспільство» ввели у науковий обіг одночасно американські та японські науковці Т. Умеасо та Ф. Махлуп.

М. Маклюен пов'язував соціокультурний процес із особливостями отримання, переробки й передачі інформації. Ще у 1960-х рр. він висунув тезу, що зміна епох в історії людства визначається панівними засобами комунікації (такими як мова, преса, телебачення, комп'ютер тощо). Основною ознакою інформаційного суспільства були визнані особлива роль знання та заснованих на ньому технологій, домінування інформації, прискорення технічного прогресу, зменшення частки матеріального виробництва у сукупному суспільному продукті, розвиток сектору послуг, підвищення якості життя [8].

Стрімкі зміни у технологічній сфері привели до формування концепцій інформаційного суспільства. Дослідження велися з погляду цивілізаційного підходу до історичного процесу. Так, американський політолог Д. Белл вважав, що суспільство досягає постіндустріальної стадії розвитку, коли трансформуються основи його виробничої діяльності, тобто замість сфери матеріального виробництва під впливом науково-технічного прогресу пріоритетною стає сфера інформаційного обміну та широкого надання різноманітних послуг.

Соціолог А. Тоффлер виділяє три хвилі цивілізації: сільськогосподарську, індустріальну й інформаційну. За допомогою метафори хвилі він підкреслює, що виникнення нової цивілізації – це не спонтанна подія, а довготривалий процес зародження, експансії та занепаду. Причому ці цивілізаційні хвилі діють у світі одночасно, але з різною силою і в різних напрямках. Ці хвилі називає автор технологічними, бо у кожній цивілізації є свої технології виробництва, які мають особливості, та залежать від основного ресурсу. Період в історії людства, який розпочався приблизно у другій пол. 1970-х рр., називає «футурошоком». Тобто таким станом свідомості, коли вона не встигає пристосовуватися до миттєвої швидкості радикальних змін [9, с. 45–50].

Відомий американський економіст П. Дракер сформував нову концепцію, у якій виклав погляди на сучасний стан і перспективи розвитку західної цивілізації. Автор описував тенденції створення посткапіталістичного суспільства. Основними факторами змін визначав: перехід від індустріального господарства до економічної системи, заснованої на знаннях та інформації; подолання капіталістичної приватної власності; формування нової системи цінностей сучасної людини та трансформація ідеї національної держави у бік глобальної економіки та глобального соціуму. Сучасна епоха, на думку автора, – це епоха трансформації капіталістичного суспільства у суспільство знань.

Американський політолог, соціолог Р. Інгларт є автором теорії постматеріалізму, яка визнає інтеграцію соціально-економічного розвитку, змін у сфері культури і демократизацію в межах єдиного процесу людського розвитку. Вчений розвинув думку про те, що модернізація у соціально-економічній сфері, утвердження цінностей самовираження у культурній сфері та демократизація є невід'ємними компонентами людського розвитку [10].

Таким чином, визначені концепції включили різні складові частини процесів розвитку суспільства: економічні, політичні, інформаційно-технологічні, соціокультурні, що привело до розвитку теорії інформаційного суспільства.

Інформаційна культура формується у глобальному інформаційному просторі, що забезпечує інформаційну взаємодію людей, вільний доступ до інформаційних ресурсів, задоволення власних потреб у інформаційних послугах і продуктах. М. Слюсаревський, визначив інформаційний простір як стан і результат перманентної взаємодії процесів виробництва та споживання інформації, тобто інформаційний простір – це простір розгортання інформаційних процесів від джерела до одержувача інформації. Центром інформаційного простору є суб'єкт, який у ході своєї діяльності створює, накопичує, зберігає та передає інформацію. Суб'єктом може виступати особистість, соціальна група, організація, підприємство тощо [11].

Виокремлюють два підходи дослідження інформаційної культури: інформаційно-технологічний і соціокультурний. Так, у інформаційно-технологічному аспекті інформаційна культура – це культура знання оптимальних способів поведінки зі знаками, даними, інформацією, знання механізмів вдосконалення технічних засобів виробництва, зберігання й передачі інформації, вміння працювати з нею та поширювати. Невід'ємною частиною інформаційної культури у цьому аспекті є знання нових інформаційних технологій. Тобто інформація та способи її трансляції, обробки для використання визначаються як основна рушійна сила прогресу.

У соціокультурному аспекті інформаційна культура – це сукупність принципів і реальних механізмів, що забезпечують розвиток етнічних і національних культур, їхнє включення у загальний досвід людства. У цьому аспекті інформаційна культура є найважливішим засобом формування світового культурного співтовариства, створення світового інформаційного простору. Такий підхід оцінює культуру як першопричину розвитку суспільства й усіх його систем.

Отже, у цьому аспекті інформаційна культура має глобальний характер. Стирання меж між країнами та народами, зміна орієнтирів світової економіки, зростання кількості транснаціональ-

них корпорацій, динамічність, конкурентоздатність, розвиток четвертинного сектору економіки характеризує сучасне інформаційне суспільство й інформаційну культуру, але таке проникнення має не тільки позитивні зміни. Перетворення інформації на зброю в економічній і політичній боротьбі, ведення «інформаційних війн», використання її як засобу керування свідомістю людини, політичних переконань тощо стають новими проблемами досліджень інформаційної культури. Збільшення обсягів інформації у світі, її достовірність, актуальність становлять проблему для людини, для системи освіти, суспільства, через неможливість її осягнення й опрацювання. Вплив глобалізації посилює процеси руйнації локальних культур. Тому перед суспільством постають проблеми збереження культурних традицій, національної самобутності.

Висновки і перспективи подальших пошуків. Інформаційна культура пов'язана зі становленням інформаційного суспільства, головну роль у якому відіграє знання й засновані на ньому технології, домінування інформації, прискорення технічного прогресу, глобалізація явищ і процесів. Головною ознакою сучасного інформаційного суспільства є постійна взаємодія людини з інформацією, яка стала для неї життєвою необхідністю, але виникла і необхідність мати знання, уміння, навички оперування інформацією; адаптуватися до змін у комунікації; уміти створювати інформаційні продукти, мати ціннісні установки.

Означені проблемні питання досліджень інформаційної культури: напрями, концепції формування інформаційного суспільства, підходи до дослідження інформаційної культури дають можливості для ґрунтовного і системного аналізу. Проблеми формування інформаційної культури, використання інформації як зброї, як засобу керування свідомістю людини, ведення «інформаційних війн» можуть стати предметом подальших наукових досліджень.

Література

1. Рамський Ю.С. Інформаційне суспільство. Інформатизація освіти. *Комп'ютерноорієнтовані системи навчання*. Вип. 7. 2003. С. 16–28.
2. Беляков К.І., Онопрієнко С.Г., Шопіна І.М. Інформаційна культура в Україні: правовий вимір : монографія / за заг. ред. К.І. Белякова. Київ, 2018. 168 с.
3. Семенюк Э.П. Глобализация и социальная роль информатики. *Науч.-техн. информ.* 2003. С. 1–10.
4. Чередник Л.А. Інформаційна культура як складник загальної культури особистості. *«Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології ХХІ століття»*: матеріали Х міжнародної науково-практичної конференції Одеса. 2016. С. 365–375.
5. Степанов В.Ю. Інформаційна культура сучасного інформаційного суспільства. *Вісн. Харк. держ. акад. культури*. 2009. Вип. 27. С. 91–97.
6. Гендина Н.И. Информационная грамотность и информационная культура личности: международный и российский подходы к решению проблемы. *Открытое образование*. 2007. № 5 (64). С. 58–69.
7. Брижко В.М. Інформаційне суспільство. Дефініції / за ред. Р.А. Калюжного, М.Я. Швеця. Київ : Інтеграл, 2002. 220 с.
8. Прудникова О.В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс : монографія. Харків : Право. 2015. 352 с.
9. Toffler A. The Third Wave / перевод на русский язык: Тоффлер Э. Третья волна. Москва : АСТ. 1999. 784 с.
10. Инглетарт Р. Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. Москва, 2001. 462 с.
11. Слюсаревський М.М. Інформаційний простір : критика існуючих визначень і спроба побудови теорії. *Вісник ХДУ. Серія «Психологія, політологія»*. 1999. Ч. 4–5. С. 337–342.

Анотація

Чаркіна Т. І. Проблеми дослідження інформаційної культури. – Стаття.

У статті розглядаються проблеми дослідження інформаційної культури як складової частини загальної культури суспільства. Визначено, що інформаційна культура пов'язана зі становленням інформаційного суспільства, головну роль у якому відіграють знання й засновані на ньому технології, домінування інформації, прискорення технічного прогресу, глобалізація явищ і процесів.

Визначено поняття «інформаційна культура», схарактеризовано її ознаки. Головною ознакою сучасного інформаційного суспільства є постійна взаємодія людини з інформацією, яка стала для неї життєвою необхідністю, але поряд із цим інформаційне середовище вимагає від неї необхідності мати знання, уміння, навички оперування інформацією; адаптуватися до змін у засобах і характері комунікації; уміти створювати інформаційні продукти, мати ціннісні установки.

Дослідження інформаційної культури здійснюються у таких напрямках, як: інформаційна культура суспільства, інформаційна культура особистості, корпоративна (групово) інформаційна культура. Основні концепції формування інформаційного суспільства, включили різні складники процесів його розвитку – економічні, політичні, інформаційно-технологічні, соціокультурні.

Існують два підходи до дослідження інформаційної культури: інформаційно-технологічний і соціокультурний. Перший дає можливість досліджувати культуру знання та поведінки зі знаками, даними, інформацією тощо. Другий – вивчати принципи та механізми, що забезпечують розвиток етнічних і національних культур, їхнє включення у загальний досвід людства.

Проблемами формування інформаційної культури є перетворення інформації на зброю в економічній і політичній боротьбі, ведення «інформаційних війн», використання її як засобу керування свідомістю людини. Збільшення обсягів інформації у світі, її достовірність, актуальність становлять проблему для людини через обмеженість можливостей їх засвоєння. Означені проблемні питання досліджень інформаційної культури.

ри дають можливості для осмислення, ґрунтовного і системного її вивчення.

Ключові слова: інформаційна культура, інформаційне суспільство, інформаційний простір, глобалізація, соціокультурний процес.

Summary

Charkina T. I. The problems of research information culture. – Article.

The article considers the problems of research of information culture as a component of the general culture of society. It is determined that the information culture is associated with the development of the information society, where the main role is played by knowledge and technologies based on it, the dominance of information, acceleration of technological progress, globalization of phenomena and processes.

The concept of “information culture” is defined, its features are characterized. The main feature of the modern information society is the constant intercommunication of man with information, which has become a vital necessity for him. At the time the information sphere needs to have knowledge, skills, abilities for operation with information, the information sphere needs to have knowledge, skills, abilities for operate with information; to adapt with changes in the means and nature of communication; be able to create information products, while having values.

The research of information culture is carried out in the following directions: the information culture of society, the information culture of personality, the corporate (group) information culture. The main concepts of development of the information society, included various components of processes of its economical, political, information technology, socio-cultural.

There are two approaches for the studying of information culture: the information technology and the socio-cultural. The first provides an opportunity to explore the culture of knowledge and behavior with signs, datas, information and more. The second studies the principles and mechanisms that ensure the development of ethnic and national cultures, their inclusion in the general experience of mankind.

The problems of forming information culture are the transformation of information into a weapon in the economical and political struggle, waging “of information wars”, using as a mean of managing human consciousness. Increasing the amount of information in the world, its reliability, relevance is a problem for man, due to limited opportunities for their assimilation. These problematic issues of information culture research provide opportunities for understanding, thorough and systematic studying.

Key words: information culture, information society, information space, globalization, sociocultural process.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.74:[378.018.43:378.4 (477.82)]
DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1052>

О. М. Кузьмук

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9729-1785>

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки

В. В. Любчук

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7135-711X>

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Л. М. Опейда

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3914-5250>

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки

**ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ДИСТАНЦІЙНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ
У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ПРИКЛАДІ ДОСВІДУ ВОЛИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Постановка проблеми. Пандемічна ситуація у світі й Україні вплинула на функціонування усіх сфер життєдіяльності. Пошук дистанційних форм, їхня адаптація до умов роботи організації або галузі нині є актуальними. Вища освіта Україна теж постала перед викликами пошуку оптимальних методів, засобів для ефективного формування освітнього простору, організації навчання, надання конкурентноздатних знань, умінь і навичок у нових освітніх умовах. Заклади вищої освіти пропонують своїм студентам різноманітні методи, програми, завдяки яким останні можуть навчатися. Потрібно зазначити, що поняття «дистанційне навчання» актуальним стало саме у період поширення коронавірусу. Зокрема, у Законі України «Про вищу освіту» під дистанційним навчанням розуміється: «індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається переважно за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій» [1]. Така форма навчання набуває все більшої популяризації. Водночас дистанційна освіта постає альтернативою заочній формі навчання, оскільки дає змогу здобувачу вищої освіти отримувати знання у зручному для нього форматі без часових обмежень. Повертаючись до дистанційної форми навчання,

зауважимо, що заклади вищої освіти використовують власні можливості для формування й організації навчального процесу із максимальним збереженням якості освіти.

Аналіз останніх досліджень засвідчує, що заклади вищої освіти зацікавлені у вдосконаленні методів, засобів, дистанційної освіти. Якщо на перших етапах виникали значні труднощі технічного характеру, то сьогодні важливим напрямом постає оцінювання дистанційної форми навчання студентами, викладацьким складом із метою оптимізації отримання знань, умінь і навичок. Цій проблематиці присвячували свої праці А.Ю. Заболоцький [2], С.О. Сисоева, К.П. Осадча [3], Ю.В. Кліпа [4], А.А. Котвицька, О.С. Овакімян, А.В. Волкова [5] та ін.

Мета публікації полягає у з'ясуванні думки студентів ВНУ імені Лесі Українки щодо можливостей та перспектив застосування дистанційної форми навчання у закладі вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Волинський національний університет імені Лесі Українки, як і інші українські виші, теж прагне оптимізувати свою діяльність у межах нової суспільної реальності, тобто за умови карантинних обмежень. Було проведено опитування на тему: «Дистанційна освіта: реальний стан, виклики та перспективи», ініційоване та реалізоване дослідницькою групою соціологів Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Для реалізації дослідження було використано метод онлайн-опитування. Вибір такого методу зумовлений можливістю залучити всіх студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки до участі в опитуванні, опитування суцільне.

Онлайн-опитування проводилося навесні 2021 року, до участі запрошувалися всі студенти Волинського національного університету імені Лесі Українки. Всього в опитуванні взяли участь 903 студенти різних факультетів та освітніх програм.

Опитування торкалося переваг і недоліків дистанційної форми навчання порівняно із традиційною – очною, визначали, які саме методи та засоби дистанційного навчання є популярними у студентів, наскільки змінилася або залишилася незмінною роль викладача за такої форми навчання та з'ясовували взагалі ставлення студентів до такого навчання. Отже, звернемося до результатів опитування.

На запитання «Як Ви ставитеся до запровадження дистанційної форми навчання у ВНУ імені Лесі Українки?» понад 60% відповіли «позитивно», дещо більше 20% – «швидше позитивно», дещо більше 7% – «негативно», менше 3% не змогли визначитися із вибором (рис. 1). Якоюсь мірою такі показники засвідчують, що студенти, апробувавши дистанційну форму, дійшли висновку, що у неї є низка переваг над очною формою.

Тому, відповідаючи на запитання: «Чи є на, Вашу думку, переваги дистанційного навчання над очним?», переважна більшість (понад 70%) опитаних студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки відповіла «так», трохи більше 12% так не вважають і у 13% це запитання викликало труднощі (рис. 2).

Наступні запитання мали на меті визначити переваги та недоліки дистанційної форми нав-

Рис. 1. Ставлення студентів до запровадження дистанційної форми навчання

Рис. 2. Наявність переваг дистанційного навчання

чання. Зокрема, перше місце у перевагах займає позиція «економія часу та коштів» – понад 80% студентів це відмітили. Очевидно, доїзд до навчання є справжньою студентською проблемою, водночас можливість навчатися дистанційно дозволяє зекономити гроші. Друге місце зайняла позиція «можливість поєднувати навчання та роботу». Сьогодні багато студентів змушені працювати, оскільки, по-перше, стипендіальний фонд досить малий і лише незначна кількість студентів отримує стипендію, по-друге, на багатьох освітніх програмах небагато державних місць, тому можливість працювати є необхідністю, щоб оплатити власне навчання на обраній спеціальності. Третє місце посіла позиція «можливість виконувати завдання у зручний для себе час», її обрало трохи більше 60% опитаних. Деякі засоби, на зразок Moodle, справді дають можливість студенту обрати зручний час для виконання завдання. Під час очного навчання нерідко деякі чинники можуть заважати сприймати навчальну інформацію, саме тому на четверте місце серед переваг дистанційного навчання студенти обрали «можливість сконцентруватися на меті та завданнях» – понад 30% опитаних так вважають. Близько 20% здобувачів вищої освіти вважають, що дистанційне навчання дозволяє уникнути впливу інших студентів, що

Рис. 3. Переваги дистанційної форми навчання

також сприяє покращенню сприйняття інформації та заняття загалом. Близько 15% студентів побачили перевагу дистанційного навчання ще й у тому, що можна пасивно брати участь у навчальних заняттях, очевидно, це стосується передусім технічних можливостей, таких як вимкнення звуку та зображення (рис. 3).

Попри низку переваг дистанційного навчання, опитані студенти відмітили і низку її недоліків. Проаналізуємо п'ять найбільших недоліків такої форми навчання. На першому місці – «технічні проблеми участі у навчанні (нестійкий інтернет)», це визнали більше половини учасників. Цей недолік досить складно усунути, оскільки він не залежить ні від студента, ні від викладача. На другому місці опинилася позиція «виникають проблеми зі здоров'ям», це зауважило понад третина опитаних. Проблеми зі здоров'ям стосуються насамперед погіршення зору та постави. Дистанційна форма також виявила таку проблему, як почуття належності до студентської групи, зрештою, відчуття себе студентом. Майже третина опитаних не змогла відчувати себе у студентському колективі. Отже, особиста присутність (очна) є важливою для студентів. До суттєвих недоліків дистанційного навчання здобувачі вищої освіти віднесли також «труднощі у сприйнятті лекційного матеріалу» (22,3%) і «труднощі виконання завдань на практичних, семінарських і лабораторних заняттях» (майже 21%). Щодо останньої позиції, то було розпорядження ректора про можливість очного проведення занять, якщо це необхідно при дотриманні карантинних обмежень (рис. 4).

Рис. 4. Недоліки дистанційної форми навчання

Дистанційна форма навчання передбачає використання онлайн-ресурсів. Що стосується платформ і програм, то більшість опитаних студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки (понад 96%) вказали Zoom, на другому місці – Moodle (майже 70%), водночас Office 365 (Iteams), Google Meet (Google class) обрали дещо більше 36% (рис. 5).

За очної форми навчання вагому роль продовжує виконувати викладач. Ми поцікавилися у студентів вишу, яку роль він відіграє за дистанційної форми.

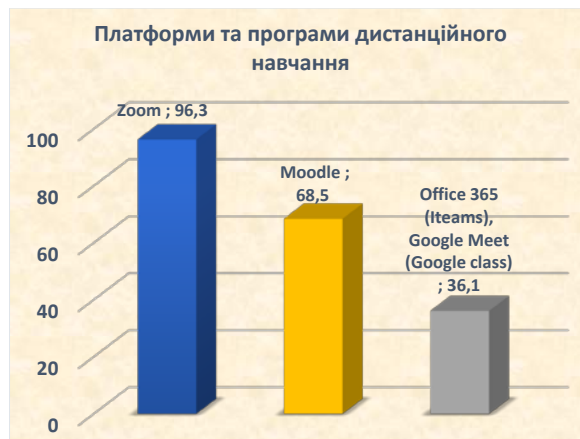

Рис. 5. Платформи та програми дистанційної форми навчання

Більше половини опитаних студентів вважають, що роль викладача у дистанційному навчанні є незмінною, майже для третини здобувачів вищої освіти викладач – це і транслятор, і консультант, 9% стверджують, що «пріоритетною роллю викладача у дистанційному навчанні є роль транслятора інформації», про те, що викладач – це «консультант», говорять дещо більше 3%, і менше 2% заявляють, що викладач передусім – це «контролер», близько 5% не визначилися із відповіддю на це запитання (рис. 6).

Рис. 6. Роль викладача у дистанційній формі навчання

Також ми поцікавилися, наскільки об'єктивним є оцінювання студентів під час дистанційної форми навчання. Понад 75% опитаних дали ствердну відповідь. Отже, така форма навчання не погіршує систему оцінювання. Не згодні з такою думкою близько 9% опитаних, майже 15% не визначилися.

Більшість вишів розуміють, що пандемія та карантинні умови вплинули загалом на систему організації навчального процесу, і є необхідність це враховувати у майбутньому. Близько 20% опи-

таних хотіли би навчатися дистанційно, лише очну форму обирають близько 6%, змішану форму вважають оптимальною майже 14%, водночас майже 60% зауважують, що навчання залежить від обставин, тому згодні прийняти умови вищу (рис. 7).

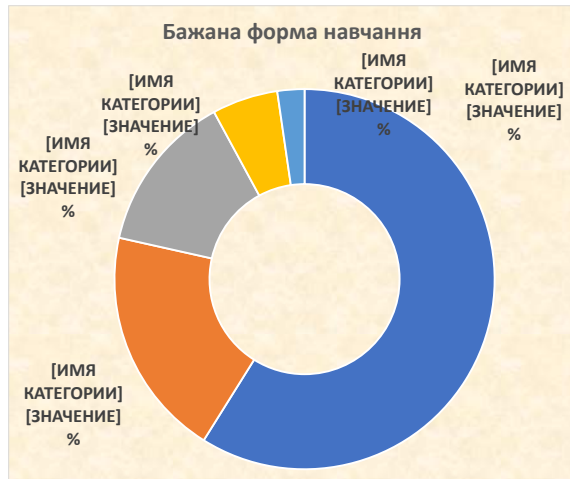

Рис. 7. Бажана форма навчання (на думку студентів)

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Загалом учасники опитування засвідчили, що дистанційна форма є прийнятною у закладі вищої освіти поряд із очною. Вона має низку як переваг, так і недоліків. Деякі з переваг і недоліків є досить суб'єктивними та можуть змінюватися, але деякі є незалежними та потребують коректування ззовні. Застосування різних програм і платформ дистанційного навчання сприяє засвоєнню студентами навчального матеріалу, принаймні більшість із них вказали на об'єктивність оцінювання власних знань. Та, попри загалом позитивне ставлення до дистанційної форми навчання, лише близько 20% опитаних вважають, що навчання має бути лише дистанційним. Безумовно, розвиток онлайн-технологій сприятиме і поширенню застосування інших інтернет-ресурсів у навчанні вишів, але цьому вже будуть присвячені інші наукові розвідки.

Література

1. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
2. Сучасний стан дистанційного навчання у ВНЗ України. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Альфреда Нобеля*. 2016. № 1 (11). Вип. I. С. 221–225.
3. Стан, технології та перспективи дистанційного навчання у вищій освіті України. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2019. Т. 70. № 2. С. 271–284.
4. Підвищення ефективності дистанційної освіти студентів: міжнародний і вітчизняний досвід. *Вісник університету банківської справи*. 2017. № 2 (29). С. 92–96.

5. Особливості організації навчання в умовах загальнонаціонального карантину на прикладі досвіду Національного фармацевтичного університету. *Фармацевтичний часопис*. 2020. № 2. С. 84–91.

Анотація

Кузьмук О. М., Любчук В. В., Опейда Л. М. Перспективи застосування дистанційної форми навчання у закладі вищої освіти на прикладі досвіду Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Стаття.

Стаття присвячена вивченню особливостей запровадження дистанційної форми навчання у закладі вищої освіти. Представлені результати онлайн опитування студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки. Всього опитано 903 студенти різних факультетів та освітніх програм. Як показали результати опитування, більшість студентів позитивно ставляться до запровадження та проведення навчальних занять у дистанційній формі. Опитані також стверджують, що дистанційна форма має низку переваг і недоліків. Зокрема, до основних переваг дистанційного навчання студенти віднесли такі: «економія часу та коштів», «можливість поєднувати навчання та роботу», «можливість виконувати завдання у зручний для себе час», «можливість сконцентруватися на меті та завданнях» і «можливість пасивно брати участь у навчальних заняттях». Водночас дистанційна форма має низку недоліків, на які звернули увагу опитані студенти: «технічні проблеми участі у навчанні (нестійкий інтернет)», «виникають проблеми зі здоров'ям», «відсутність почуття належності до студентської групи», «труднощі у сприйнятті лекційного матеріалу», «труднощі виконання завдань на практичних, семінарських і лабораторних заняттях». Як показало опитування, найпоширенішими програмами та платформами дистанційного навчання у Волинському національному університеті імені Лесі Українки є Zoom, Moodle, Office 365 (Teams) і Google Meet (Google class). Щодо ролі викладача, то понад половина опитаних вважає її незмінною. Щодо бажаної форми навчання, то лише близько 20% респондентів хотіли би навчатися виключно дистанційно, близько 14% хотіли би, щоб навчання у виші було змішаним, а майже 60% згодні навчатися залежно від прийняття рішення вишу. Такі результати показують, що студенти готові до змін, до засвоєння інформації у дистанційній формі, але у поєднанні з очною формою.

Ключові слова: дистанційне навчання, дистанційна освіта, здобувачі вищої освіти, заклад вищої освіти.

Summary

Kuzmuk O. M., Liubchuk V. V., Opeida L. M. Prospects for the use of distance learning in higher education on the example of the experience of Lesya Ukrainka Volyn National University. – Article.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the introduction of distance learning in higher education. The results of an online survey of students of the Volyn National University named after Lesya Ukrainka are presented. A total of 903 students from various faculties and educational programs were interviewed. According to the results of the survey, most students have a positive

attitude to the introduction and conduct of distance learning classes. Respondents also claim that the remote form has a number of advantages and disadvantages. In particular, the main advantages of distance learning students included: “saving time and money”, “the ability to combine study and work”, “the ability to perform tasks at a convenient time”, “the ability to focus on goals and objectives” and “the ability to passively participate” in training sessions. At the same time, the distance form has a number of shortcomings that the interviewed students pointed out: “technical problems of participation in learning (unstable Internet)”, “health problems”, “lack of sense of belonging to the student group”, “difficulties in perceiving lecture material”, “Difficulties in performing tasks in practical, seminar and laboratory classes”.

According to the survey, the most common distance learning programs and platforms at Lesia Ukrainka Volyn National University are Zoom, Moodle, Office 365 (Iteams) and Google Meet (Google class). As for the role of the teacher, more than half of the respondents consider it unchanged. Regarding the desired form of education, only about 20% of respondents would like to study exclusively at a distance, about 14% – would like higher education to be mixed, and almost 60% agree to study depending on the decision of the university. These results show that students are ready for change, to learn information remotely, but in combination with full-time.

Key words: distance learning, distance education, applicants for higher education, higher education institution.

УДК 316.012

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1051>

A. V. Rus-Poltavskaya

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9171-5946>Postgraduate Student at the Department of Sociology
Zaporizhzhya National UniversityINCREASING THE ROLE OF THE VALUE SYSTEM IN THE CONTEXT OF THE RADICALIZATION
OF SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATIONS

Formulation of the problem. In different conditions of existence, a person chooses different value priorities. In conditions of stationarity, when there are no significant changes in the surrounding reality and everything is repeated in its dynamics, the value system remains practically unchanged. Most often, it is formed either on the basis of traditions or in accordance with the ethical norms of a society that is in a stationary mode and where the being of a person takes place. The person does not always grasp this process. Modern socio-economic conditions for the development of society are radical that goes beyond the usual concepts and habitual human behavior. In radical (extreme) situations, the existing value system may come into conflict with existing processes, then a revision of the value system is required for the duration of such processes, since the individual's actions are regulated by the value system. *Purpose of the article:* to substantiate the growing role of the value system in the conditions of radicalization of socio-economic transformations.

Analysis of recent research and publications. Today the whole world is talking about a global crisis and a civilizational deadlock in which the human community is [3]. It is obvious that today it is appropriate to talk about the close relationship between global processes and the ongoing changes in the value system of the individual and society. Since the system of values that guided humanity in the recent past, today comes into conflict with the ongoing processes. According to the World Values Survey [16] project, the processes of globalization lead to an increase in value differences between generations. The lack of systemic-value continuity of generations leads to the loss of the spiritual core and the destruction of the integral system of moral foundations in society. This situation is destroying society. In conditions of alienation of norms and values, it is impossible to build and develop a system of statehood [4, p. 108]. The unpredictability of such changes, citizens' lack of faith in the normalization of the value foundations of society can lead to tragic consequences [5]. Therefore, the American sociologist P. Sorokin proposes to solve the negative consequences of radical transformations of society by harmonizing the system of values and moral norms [13]. Today scientists have no consensus on understanding the

essence of the value system. But a general scientific understanding of the value sphere is not enough to study the mechanism of its influence on the actions of the individual in each specific situation. It is necessary to take into account a number of important factors: the place and time of the occurrence of the situation, the characteristics of the subject, his internal attitude to the situation, goals, motivation, and much more. Despite the fact that there are many scientific works aimed at studying the influence of the value system on the behavior of an individual, this issue requires further study and reflection. To summarize, the system of values can be understood as a system of moral norms, certain priorities that a person chooses and which he is guided by in his life. For example, during hostilities, everything related to the upbringing of a warrior-defender can be a priority: patriotism and love for the Motherland, military knowledge and skills, endurance, agility and strength, good health. In peacetime these benefits become less important. Another example: people who survived the war, lived in poverty and hunger can choose the values of achieving wealth and good work. Thus, the thoughts and actions of a person are aimed at realizing those values that are currently becoming foreground. According to the above, we formulate a universal definition of a value system: «A value system is a set of basic life priorities».

Presentation of the main material. The value system cannot but depend on the conditions in which a person lives. External conditions have a decisive influence on the personality's value system, in its turn the personality's value system also affects these conditions due to human behavior. The degree of influence and the result of this interaction depends on many factors. For example, in the desert water is valued, so it moves into the first place as a means of exchange. It is important to keep warm in winter, so warm clothing and hot tea are considered valuable. The value system is formed under the influence of the rules and norms of society, but the value system itself can also change these rules. For instance, a grandmother enters a tram, where all the seats are taken. The actions of two young people: one pretends not to notice her and continues sitting in his place, and the other immediately gets up and gives way to the grandmother. Different value systems dictate differ-

ent behavior in the same situation. Human actions are influenced by generally accepted norms of behavior and external conditions. For example, in rainy weather, it is customary to take an umbrella, to talk calmly in public places, stand in a queue in a store, etc.

The revolutionary path of development of society forms traditions that orient and guide a person in his daily life. «Traditions are elements of social and cultural heritage that are passed down from generation to generation and are preserved in certain societies and social groups for a long time. Certain social attitudes, norms of behavior, values, ideas, customs, rituals, etc. act as traditions. These or those traditions operate in any society and in all areas of public life» [1]. Traditions and norms of life in their recurrence are predictable, in such a society there are no shocks, there are no radical changes in the economy and in the life of citizens. The recurrence of events and constancy are characteristic of the stationary period of the development of society. In such a society, the value system is simultaneously supported and created by these conditions, and the value system itself also maintains this stability. For instance, in stationarity it was customary to adhere to the Christian value system (commandments) «do not steal, do not kill». And those who stole or killed were brought to justice and imprisoned. In conventional society, there is multiplicity of other rules and norms of behavior that are constant, understandable and acceptable to all citizens. The totality of all the characteristics of human relations acceptable in a society is the system of values of a given society. Therefore, the system-value set of parameters, which was formed over a long period of time as a result of people's lifestyle, will be called the traditional value system. So, stationarity or stability of being is the optimal socio-economic conditions for the functioning of the traditional value system. A classic example of following traditions (the traditional system of values) can serve measured, predictable life of a Soviet person until the 90s of the XX century: school – free education – guaranteed work – guaranteed pension.

As mentioned above, the traditional value system is a characteristic of the optimal conditions for the socio-economic development of society. We call the optimal conditions the conditions of stationarity, stability and security for the life of people in the absence of any shocks in all spheres of society. In the very repetitive conditions of life, the value system is also repeated, it is understandable and therefore acceptable by the majority of the population. In such a society, everything flows smoothly and calmly. Citizens of such society do not need to make quick and difficult decisions. To achieve success in conditions of stability, a person needs to take a number of previously known steps and adhere to the traditional rules, which were repeatedly tested in practice by their predecessors.

In conditions of high dynamics of social processes, the orientation towards traditional values does not allow the individual to achieve the desired goals and be successful. Relying on traditional values in modern socio-economic conditions, a person is faced with inextricable difficulties. For instance, in order to create a family (a natural human need), to give birth and bring up children, you need to have housing, a permanent job and a good salary. Nowadays, young people often do not have housing, permanent jobs, and there are no guarantees from the government to receive them.

Radical socio-economic transformations and value system. Today we are witnessing a transitional stage in the socio-economic development of the society in which chaos reigns – a time when one is no longer (the traditional value system is not suitable for radical conditions), and the other is not yet (the value system that is needed today has not been formed). What used to work well in stationarity does not work today. For example, Christian values «Do not kill, do not steal». In modern Ukraine, murders have become frequent, and information about this is perceived almost like a weather forecast. This is an example of the fact that habitual values come into conflict, therefore, in the changed conditions, it is no longer possible to blindly follow the habitual (traditional) system of values. In crisis, unpredictable situations may arise that pose a threat to human life and well-being. Nowadays it is important not to cling to the habitual and definite past, but to try to understand what is happening and find better ways to interact with the new world in new conditions.

In crisis situation, in conditions of force majeure or in any incomprehensible situation, this situation must be taken into account. Because in such conditions there are no previously known rules that could form value guidelines. Forming the system of values, one should take into account priorities, specific goals, the reasons why we form the system of values just such and not another. In the conditions of general chaos in which Ukraine has plunged today, there are no rules and norms of behavior on the basis of which the required system of values could be formed. It is not clear what European values Ukraine is striving for against the background of a complete collapse of the economy and mass poverty of the population. Development goal of the state must be the quality of life of the population, and not the movement of the country towards the ephemeral values of East or West. The first and the main value of any society is the life and well-being of its citizens. A person must live in normal conditions. We call a norm that can exist for a long time and is stable and does not require an overestimated expenditure of resources, leading to the depletion of the subject with whom the given situation occurred. Normal conditions re-

quire the harmonious existence of everything that surrounds a person: home, family, work, society and natural environment.

Today, living conditions in Ukraine are far from the norm and are radical. «Radicalization» – being taken to the extreme, distorting reality, the absence of a norm [10]. Radical conditions are extreme for human life, in which it is almost impossible to exist for a long time, since this requires an increased expenditure of resources. The resource of a person and society is finite. For instance, a person can save someone drowning in a river if he has enough physical strength. But in the open sea without additional technical means of rescue (e.g., a boat) it is impossible to hold out for a long time, forces will inevitably run out and both people will drown.

Radicalization can be an accident (e.g., natural disaster). Radical conditions can be justified and artificially created. For example, an athlete is engaged in training for a long time in a tougher regime, in order to defeat rivals in competitions then. Or an extreme sport – rope jumping from a great height (bungee jumping). This is a radical and strictly dosed sport, otherwise a person can die from overload. Therefore, an extreme situation cannot last long.

Radicalization is an emphasis on some aspect. For example, if an athlete wants to run to the finish line for a long distance, then he runs evenly with the maximum and minimum permissible speed in order to simultaneously maintain his strength and come to the finish line with the expected result. The famous warlord A. V. Suvorov regularly trained his soldiers in the most difficult conditions, superior to combat. His statement «Hard to learn, easy to hike ...» [14, p. 19] was repeatedly confirmed in practice in battle – he did not lose a single battle, repeatedly defeating enemy forces outnumbered.

In extreme and optimal situations, human behavior is different, so the value system that guides him must be different. The same action is evaluated differently under different conditions (stationary and radical). With the change of conditions, priorities change as well, some qualities of the value system. For example, politeness in peacetime is the norm, but in war it is unacceptable. In war, a clear, tough command is needed so that a person can quickly and unambiguously understand it. There is no time for politeness in war, so quick reactions are valued there. Sometimes, in order to come to yourself or avoid danger (a car, an explosion), it is better to push or hit. The price of this is the life of a soldier. Consequently, if the stationary conditions of existence are appreciably violated, the value system can change. For example, we calmly look into the future, plan our studies, give priority to knowledge and development. But when hunger sets in, then the interest in knowledge will immediately plummet, there will be no time for learning, all forces will be spent on

dull the edge of hunger. The desire to learn will be replaced by the desire to eat.

Radicalization may break a person (in the event of a fight against the elements: flood, fire, blizzard etc.). But not every person surrenders to external circumstances. For example, the crew of the self-propelled barge «T-36», which in 1960 drifted 49 days in the Pacific Ocean [15]. The crew of the barge managed to organize their life in such a way during the forced separation from civilization that at the time of rescue they had no losses among the personnel, retained human dignity and military honor. When the guys, exhausted from hunger, were offered broth, they did not pounce on it, but after taking a sip, calmly passed the plate to their comrades. The Americans were amazed that the soldiers in such a state retained their human appearance and self-discipline. Not everyone can repeat the feat of perseverance and courage in the fight against the elements. In 1972, a plane crash occurred in the Andes [6]. To survive in the winter in the mountains, the surviving passengers began to eat the frozen bodies of their dead comrades and relatives. In this situation, hunger turned out to be stronger than reason and moral norms. In the first story, the team cooked and ate tarpaulin boots to survive. It intended to ask her rescuers for «a supply of fuel, water, food, a map» and return home on her own on her barge [15]. And in the second, one of the survivors expressed optimism about the death of people during the descent of the avalanche, because «they had 8 new bodies, which allowed them to hold out for an extra 1.5 months» [6]. In radical (extreme) conditions, especially when a person's life is at stake, his actions and behavior are determined by the internal system of values. Some excuse cannibalism with the fear of death, while others, keeping their minds, find the strength to refuse an extra plate of soup so as not to harm an extremely exhausted body.

In radical conditions, the will and mind of a person can be suppressed for some time: from a temporary loss of control over oneself to a complete loss of human shape. In such acute situations, the so-called point of no return occurs, after which it is very difficult to return to a person's previous state, to his previous life. This line is determined by willpower and the core that forms the personal value system, therefore, in extreme conditions, the essence of a person is clearly visible. For example, a person can become a traitor for various reasons. One, saving the lives of beloved ones (for example, hostages), makes a temporary deal with his conscience in order to gain time and correct the mistake (time-serving (*koniunkturnist*)). And the other, striving for his goal (in the case of a struggle for inheritance), abandons his beloved ones, up to their physical elimination (destruction). If the internal value system of a person is tougher than external conditions, then it mobilizes

his will and mind to resist the elements, a person has an adamant belief in victory, he performs the right actions, so it is impossible to break him. Such person will fight to the last (resilience).

In extreme conditions, the value system is revised only for the time that these conditions are in effect. For example, when a drowning person is rescued so that he does not drown his savior in panic, he is immobilized – stunned, or a special hold on the neck is carried out. On the shore, a drowning man is given artificial respiration and medical assistance. Extreme conditions are over, nothing threatens human life. After getting out of an extreme situation, a person's life usually goes back to normal one, a person continues to live his usual measured life, which he had to the extreme. But not always. The timing of the transition to normal life can be difficult. For example, during the demobilization of ATO soldiers, numerous cases of their deviant behavior in society, including suicide, are known [7]. Due to the lack of a sufficient number of measures for psychological rehabilitation, many soldiers who returned from the war were unable to rebuild themselves to a peaceful life. In peaceful life, the demobilized continued to be guided by the value system developed in the war, using rudeness, aggression and other military habits incompatible with peaceful life. In such situations, the presence of firearms among the demobilized soldiers only aggravated the situation. In the peaceful life, it is dangerous to be guided by such system of values. For the optimal inclusion of a soldier in a peaceful life, it is necessary to «retrain» every soldier who needs it so that he can re-master the skills of common life. And only after mastering new (mundane) skills, rest, psychological restoration and obtaining a civilian profession, the demobilized soldiers should be returned to society.

The role of the value system in the life of society. Society is a human community as a result of historically established forms of human activity [2]. Activity implies interaction, and interaction implies mutual understanding. If people cannot agree with each other, they will not be able to interact effectively, and therefore they will not be able to create society. A common value system allows people to come to a common agreement. A unified system of values at the country level directs the vector of the civilizational development of society. On the contrary, having two or more value systems destroys it. Different value systems divide people even at the level of the same family. For example, family quarrels can arise due to a difference in nutrition. The wife prefers low-calorie foods because it is healthy. And the husband should eat fatty and high-calorie foods, because he does hard physical work. The family's value system needs to be revised so that the value systems of family members do not conflict in nutritional issues. Opposite value sys-

tems feud with each other, people are divided by individualism and egocentrism. This leads to a lack of understanding, separation and destruction of any human communities (family, team, society).

The division of society in Ukraine into two parts happened with the outbreak of hostilities in East of the country in 2014. Decentralization (the introduction of the independence of the regions of Ukraine) [11] split society into almost thirty parts. Small businesses continue to split society into smaller pieces. Every entrepreneur has his own value system. The priority of each value system is survivability. Among entrepreneurs, the strongest survives, the one who will be able to sell his goods more profitably, quickly navigate the situation and outwit the rival. To survive alone, you must crush, defeat, win everyone. Therefore, small business, where there is a war of all against all, is not able to unite the country. A private (personal) system of values cannot be guided in activities of a national scale, since this leads to destructive processes in society. Striving for personal survival, first of all, everyone values their values, values their experience and defends their opinion. The presence of a multitude of disunited value systems divides people, generating at best indifference to their neighbors, and at worst – struggle, up to the «destruction» of competitors (in business). The absence of the uniting system of values at the country level atomizes society. A process is underway leading to a split of society into warring groups of people, large and small.

To unite people, we need the system of values that will be common for all citizens of the country. The value system of the society can be expressed in a national idea. The unified system of values of the country must contain all the private systems of values of citizens, because it is at a higher level of hierarchy. A common system of values should be acceptable for everyone, be simultaneously significant for society in general and for each citizen individually. Such value system will serve as a guideline in society for all people. It will unite citizens and facilitate their effective interaction in any socially significant activity. Carrying out activities in the name of a common goal, the entire population of the country becomes like-minded people. This organizes society and allows you to reach a higher level of its organization – emergence (integrity), which will allow all spheres of society to function as a single harmonious organism. For instance, in order to build a modern spacecraft in Ukraine, it is necessary to establish the interaction of a large number of people of different professions, many enterprises and industries.

As shown by sociological research in Ukraine for 2020-2021 [12], the main priorities in the value system of Ukrainian citizens today are health, work, well-being, safety and family. If we compare these data with the works of A. Maslow, then they corre-

spond to the first (initial) level of human life – survival. Survival is characteristic of all living organisms – all animals and plants. In fact, the way of life of the Ukrainian nation is an animal existence. For a person to rise above him, he must develop, and development is possible only with the normalization of the socio-economic sphere of society. To normalize the situation, one should rely on the main priorities of society and the economy: high indicators of their survivability. The general meaning of «survivability» is strength, endurance [9, p. 464], the ability to survive, to continue to exist. Synonyms for the concept of «vitality»: endurance, durability, strength, stability. Now the parameter «viability» is given priority in many spheres of human activity – in business, medicine, science, technology, and military science. In business, the survivability of the system nowadays is put into the first place, having replaced the concept of «profit». If the system is viable, then there is interest in its further development. For example, Aeroflot can be considered a strong company if we work with generally accepted public parameters of aviation organizations (number of aircraft, passenger traffic, profitability, sales, etc.). If we take into account the company's ability to withstand an emergency (for example, an error in planning the level of anti-icing fluid for treating an aircraft), then the state of the airline (as an organism resistant to the impact of fate) leaves much to be desired [8].

For the proactive work out of the behavior of a person who may find himself in an extreme situation (military, firefighters, polar explorers, rescuers), it is necessary to carry out exercises in which possible difficult situations are worked out that form optimal human behavior in similar conditions. Preparing for extreme situations beforehand saves lives and resources. In the event of force majeure (war, natural and man-made emergencies), in order to avoid mass casualties among the civilian population, it is important to carry out such preparatory work with the population in the field of «civil defense».

Conclusions. Nowadays, chaos reigns in society, all spheres of human social and economic activity are destabilized. In such situation, it is impossible to comply with those norms that were suitable for the stationary conditions of society. In conditions when everything is crumbling and constantly changing, it is difficult to talk about the survivability of such a system. Therefore, in order to avoid irreversible adverse processes, it is necessary to revise the value system, to form it taking into account the requirements of the time, global (change of eras) and local cataclysms (war, pandemic, crisis). In conditions of uncertainty, it is necessary to artificially create a system of conditional value system that can regulate relations between people in difficult situations.

In order for the socio-economic sphere of society to correspond to the parameter of «survivability»

and to be aimed at maintaining and preserving human life and health, the value system must dominate in any socio-economic activity. Engaging in economics, a person must take good care of the surrounding planet, the environment. In society, in all social processes, the priority must be such system of values, the observance of which directs human activities to ensure the safety of his health, life and the surrounding nature.

In the conditions of radicalization of socio-economic transformations, the role of the value system as a restraining and guiding factor that does not allow a person to go into a state that destroys the surrounding nature, society and neighbors significantly increases. The value system can be the only constraining force in a difficult situation that helps a person to remain human.

References

1. Bolshoy entsiklopedicheskiy slovar (Big encyclopedic dictionary). Available at: <https://slovar.cc/enc/bolshoy/2124989.html> (Accessed 08.08.2021).
2. Entsiklopedicheskiy slovar (Encyclopedic Dictionary). Available at: <https://inlnk.ru/oe1g4> (Accessed 28.09.2021).
3. Gigaury E. N. Anniversary report of the Club of Rome: The old world is doomed. A new world is inevitable! *Voprosy kultureologii* [Cultural issues], 2018, no 2, pp. 18–26. (in Russia).
4. Gadzhieva V. Global crisis: causes, directions, solutions. *VEK GLOBALIZATsII* [THE AGE OF GLOBALIZATION], 2010, no 1 (5), pp. 106–110. (in Russia).
5. Holovakha Ye. Y. Ukrainian society: ways of transformation. *Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal* [Ukrainian Sociological Journal], 2016, no 1-2 (19), pp. 26–30. (in Ukraine).
6. Kadochnikova S. 72 dnya v vechnosti. 49 let nazad passazhiry upavshego laynera mesyatsami vyizhivali v gorah. Kak im eto udalos? (72 days in eternity. 49 years ago, the passengers of the crashed liner survived for months in the mountains. How did they do it?). Available at: <https://lenta.ru/articles/2021/05/07/andes/> (Accessed 13.09.2021).
7. Matios A. Samoubiystva ATOshnikov: psihologicheskaya reabilitatsiya ukrainskih voennykh ne vyipolnyaetsya iz-za nehvatki norm – Matios (ATO suicides: psychological rehabilitation of the Ukrainian military is not carried out due to lack of norms – Matios). Available at: <https://inlnk.ru/xvRma> (Accessed 20.09.2021).
8. Mitin V. Chto vazhnee – pribylnost, ustoychivost ili zhivuchest biznesa? (What is more important – profitability, sustainability or vitality of the business?). Available at: <https://www.itweek.ru/business/blog/business/536.php> (Accessed 25.09.2021).
9. Ozhegov S. I., Shvedova N. Yu. Tolkovyy slovar russkogo yazyka: 80 000 slov i frazeologicheskikh vyirazheniy [Explanatory dictionary of the Russian language: 80 000 words and phraseological expressions], 4th ed., add. Moscow: A TEMP Publ, 2006, 944 p.
10. Populyarnyy tolkovo-entsiklopedicheskiy slovar russkogo yazyka (Popular explanatory and encyclope-

dic dictionary of the Russian language). Available at: <https://slovar.cc/rus/tolk-enc/1462715.html> (Accessed 08.08.2021).

11. Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini. KMU. Rozporiadzhennia vid 1.04.2014 r. № 333-r. Kyiv (On approval of the Concept of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine. Cabinet of Ministers of Ukraine. Order of April 1, 2014 № 333-r. Kyiv). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (Accessed 30.09.2021). (in Ukraine).

12. Rus-Poltavska A. V. Zminy u sferi tsinnisnykh upodoban ukrainsiv: analiz monitorynhovykh doslidzhen za period 2018-2020 r.r. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky* [Social technologies: current issues of theory and practice], 2021, no 90, pp. 39–54. (in Ukraine).

13. Sorokin P. Krizis nashego vremeni. Sochineniya (The crisis of our time. Essays) Available at: <http://litresp.ru/chitat/ru/C/sorokin-pitirim-aleksandrovich/sochineniya/11> (Accessed 12.09.2021).

14. Suvorov A. V. Nauka pobezhdet [The science of winning], Moscow, AST Publ, 2016, 320 p.

15. Shapovalova S. 49 dney bez edyi, kotorye potryasli mir: odisseya komandyi Ziganshina (The 49 Food-Free Days That Shook the World: the Odyssey of Ziganshin's Team). Available at: <https://regnum.ru/news/society/2244572.html> (Accessed 12.09.2021).

16. World Values Survey. Available at: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (Accessed 12.09.2021).

Анотація

Рус-Полтавська А. В. Підвищення ролі ЦС за умов радикалізації соціально-економічних перетворень. – Стаття.

У статті розглядається проблема кризи системи цінностей в умовах радикальних соціально-економічних перетворень. Автор описує роль системи цінностей у житті суспільства. Наведено причини та наслідки процесу атомізації суспільства. Окреслено можливі шляхи вирішення цієї проблеми. Дослідник пропонує універсальну концепцію системи цінностей. Досліджено традиційну систему цінностей та продемонстровано її зв'язок з оптимальними умовами життя людини. Автор порівнює оптимальні та радикальні соціально-економічні умови існування людини. Також показано вплив системи цінностей на поведінку людини як в оптимальних, так і в радикальних (екстремальних, кризових) ситуаціях. Проведено аналіз взаємозалежності особистісної системи цінностей та екстремальних умов життя. Згадуються види радикалізації та їх специфіка. Автор досліджував «штучну» (створену з певною метою) та «природну» (спонтанну) радикалізації. Крім того, автором досліджено три основні варіанти, що демонструють наслідки впливу радикальних умов на поведінку людини в авторській інтерпретації (стійкість, кон'юнктурність, деструкція) та їх зв'язок з особистісною системою цінностей. Обґрунтовано необхідність перегляду та зміни системи цінностей відповідно до умов, що змінюються. Наголошується

на важливості вжиття проактивних заходів для вироблення можливих варіантів поведінки людини в екстремальних умовах. Автор торкається таких питань, як час перебування людини в ситуаціях кризи, якість і ціна людського життя, обмеженість ресурсів та скоююча роль системи цінностей. Дослідник наголошує на необхідності врахування пріоритетного показника «живучості системи» при оцінці рівня соціально-економічного розвитку суспільства. Висвітлено пріоритетні напрямки вирішення проблеми суперечностей у системі особистісних цінностей в умовах радикалізації соціально-економічних перетворень.

Ключові слова: система цінностей, універсальна ЦС, традиційна ЦС, радикальні умови, атомізація соціуму, живучість системи.

Summary

Rus-Poltavskaya A. V. Increasing the role of the value system in the context of the radicalization of socio-economic transformations. – Article.

The article deals with the issue of crisis in the system of values under the conditions of radical socio-economic transformations. The author describes the role of the system of values in the life of society. The reasons and consequences of the society atomization process are given. The possible ways of solving this problem are outlined. The researcher offers a universal concept of the system of values. A traditional system of values is studied and its connection with the optimal life conditions of man is demonstrated. The author compares the optimal and radical socio-economic conditions of human existence. Also, the influence of the system of values on the human behavior both in the optimal and radical (extreme, crisis) situations is shown. The analysis of the interdependence between the personal system of values and extreme life conditions is carried out. The types of radicalization and their specific nature are mentioned. The author studied the “artificial” (created with a certain purpose) and “natural” (spontaneous) radicalizations. In addition, the author studied the three main variants demonstrating the consequences of the radical conditions influence on human behavior in the author's interpretation (resilience, time-serving (conjunction), destruction) and their connection with the personal system of values. The necessity of revising and altering the system of values in accordance with the changing conditions is substantiated. The importance of taking proactive measures in order to work out possible options for human behavior in extreme conditions is emphasized. The author touches upon such issues as the time man can stay in the situations of crisis, quality and price of human life, limited resources and the constraining role of the system of values. The researcher emphasizes the necessity to take into account the priority indicator of the “system survivability” when assessing the level of the socio-economic development in society. The author highlights the priority directions in solving the problem of contradictions in the system of personal values under the conditions when socio-economic transformations are being radicalized.

Key words: value system, traditional system of values, universal system of values, radical conditions, atomization of society, system survivability.

УДК 316.444+316.624

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1050>**М. М. Чаплик**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2227-0039>

кандидат історичних наук,

доцент кафедри філософії та соціології

Маріупольського державного університету

КРИМІНАЛЬНІ ПРАКТИКИ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Традиційно прийнято вважати, що злочинний спосіб життя зазвичай призводить до низхідної мобільності. І значною мірою це відповідає дійсності, адже злочинна діяльність здебільшого врешті-решт закінчується покаранням. Зокрема, внаслідок такого виду покарання, як позбавлення волі людина випадає з повноцінного суспільного життя, втрачає корисні соціальні зв'язки та професійні навички, зазнає соціальної депривації тощо та через це може опинитися на нижчих сходинках соціальної ієрархії. Водночас такий вид покарання, як штраф, може і не мати суттєвого негативного впливу на подальшу соціальну мобільність індивіда, наприклад, якщо той має високий рівень доходів.

Крім того, існують різновиди злочинної діяльності, заняття якими не обов'язково призводять до пониження досяжного соціального статусу індивіда, наприклад, «білокомірцева» злочинність тощо.

Також варто зважати на те, що у певні періоди розвитку суспільства, коли руйнуються звичні соціальні норми, злочинна діяльність може виступати як своєрідний канал соціальної мобільності як для окремого індивіда, так і для певних соціальних груп. Отже, варто розглянути протиправну діяльність як чинник соціальної мобільності груп та окремих індивідів більш детально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробник теорії соціальної мобільності російсько-американський соціолог П. Сорокін розглядає такі канали вертикальної соціальної циркуляції, як армія, церква, школа (інститути освіти та виховання), урядові групи, політичні організації та політичні партії, професійні організації, організації по створенню матеріальних цінностей, сім'я та шлюб [1, с. 393–404]. П. Сорокін наголошує на існуванні безлічі інших каналів, «але вони менш значущі, ніж всі попередні» [1, с. 404].

Отже, злочинність не виокремлюється П. Сорокіним як окремий канал соціальної мобільності. Водночас на злочинну діяльність можна поглянути як на специфічний різновид професійної організації або організації по створенню матеріальних цінностей, на які, як на основні канали соціальної мобільності, вказує П. Сорокін.

П. Сорокін виділяє горизонтальну, вертикальну, висхідну, низхідну, індивідуальну, групову

соціальну мобільність [1, с. 375]. Англійський соціолог сучасності Дж. Уррі висунув припущення, що «у сучасному світі існує дванадцять основних форм мобільності», до яких він відніс пересування у пошуках місця проживання, професійні подорожі, студентські подорожі, транснаціональні подорожі пенсіонерів, туристичні подорожі, переміщення у зв'язку з роботою тощо [2, с. 79–80]. Крім того, сучасні соціологи (Е. Гідденс, С. Макеев, С. Оксамитна) виокремлюють міжпоколінну (міжгенераційну, інтергенераційну) та внутрішньопоколінну (внутрішньогенераційну, інтрагенераційну) [3, с. 268; 4, с. 190–208; 5, с. 12], а також структурну, обмінну (циркулюючу), суб'єктивну соціальну мобільність [5, с. 12].

Польський соціолог П. Штомпка вказує на злочинну діяльність як на альтернативний канал мобільності, що використовується окремими соціальними групами у разі їхнього відключення від певних суспільно схвалюваних каналів соціальної мобільності [6, с. 360–361].

Окремих аспектів соціальної мобільності криміналітету торкаються соціологи, котрі досліджують злочинність як соціальне явище (В. Волков, Я. Костюковський, І. Рущенко та ін.) [7–9]. Водночас у теоретичних роботах із соціології й емпіричних дослідженнях недостатньо уваги приділено комплексному вивченню ролі злочинності як каналу соціальної мобільності.

Крім того, ми будемо використовувати поняття «кримінальні практики» як різновид соціальних практик у їхньому трактуванні представниками інтегративних парадигм у соціології. Зокрема у рамках конструктивістського структуралізму французьким соціологом П. Бурдьє практика трактується як «зміна соціального світу, яка виробляється агентом» [10, с. 553]. У рамках теорії структурації Е. Гідденса практики трактуються як соціальні дії, що «не створюються соціальними акторами, а лише постійно відтворюються ними, причому тими ж самими засобами, за допомогою яких люди реалізують себе як актори» [11, с. 40].

Метою статті є розгляд кримінальних практик як каналів соціальної мобільності у сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Кримінальні практики як засіб соціальної мобільності слід по-

діляти принаймні на два різновиди: кримінальні практики соціальних груп та індивідів, котрі не належать до криміналітету та не є дотичними до протиправної діяльності, та кримінальні практики представників криміналітету, які ще, по-іншому, можна назвати кримінальною кар'єрою. Тобто варто розрізняти соціальну мобільність соціальних груп та окремих індивідів за допомогою кримінальних практик і власне соціальну мобільність представників криміналітету.

У першому випадку соціальні групи й окремі індивіди можуть залучатися до кримінальних практик за певних обставин, які, на думку Е. Дюркгайма, пов'язані з загальним станом дезорганізації або аномії, коли суспільство тимчасово стає не здатним здійснювати вплив на людину, попередня ієрархія порушена, а нова ще не постала, тож «ніхто не знає достеменно, що можливо і що неможливо» [12, с. 237–238].

Концепція аномії Е. Дюркгайма отримала продовження у теорії аномії Р. Мертон, згідно з якою відхильна поведінка, до якої належить і протиправна поведінка, зумовлена неможливістю досягти встановлених у суспільстві цілей інституціоналізованими засобами, зокрема законним шляхом [13, с. 247–248].

Прикладом соціальної мобільності представника криміналітету може слугувати кримінальна кар'єра злочинця, котрий пройшов шлях від кишенькового злодія до «злодія у законі». Він не виходив за межі своєї соціальної групи професійних злочинців, і таке сходження є прикладом вертикальної висхідної мобільності.

Слід зазначити, що соціальна мобільність у злочинних спільнотах «злодіїв у законі» здійснюється згідно з неписаними приписами («злочинськими поняттями»), за якими висхідна мобільність для окремих категорій злочинців є неможливою. Злочинна ідеологія «злодіїв у законі» у чомусь була та загалом залишається подібною до індійської кастової системи. Якись провини можуть стати на перешкоді подальшій кримінальній кар'єрі. Щоб досягти вищого рівня у злочинній ієрархії, потрібно мати бездоганну репутацію в очах представників криміналітету. Близькими до злочинних спільнот «злодіїв у законі» за механізмами соціальної мобільності є й інші організовані злочинні угруповання, які дотримуються неписаних злочинних приписів. У їхньому середовищі соціальна мобільність відбувається схожим чином. Водночас є і винятки, наприклад, кримінальний авторитет, на відміну від «злодія у законі», має шанс легалізуватися та пройти шлях від кримінальника до легального бізнесмена або депутата органу місцевого самоврядування, а «злодій у законі» через свій статус у злочинному світі цього зробити не може, адже «злодії в законі» є надто відомими правоохоронним органам, а самі вони

не мають право публічно заперечувати свій статус у злочинному світі.

Водночас вони можуть використовувати власні соціальні зв'язки з корумпованими представниками органів державної влади, у тому числі й правоохоронних органів, підтримувати своїх креатур у бізнесі, політиці й органах місцевого самоврядування, відмивати кримінальний капітал шляхом певних фінансово-господарських операцій тощо.

Крім того, статус кримінальних авторитетів, а тим більше «злодіїв у законі» не є спадковим і не передається близьким родичам, наприклад, від батька до сина. У цьому полягає відмінність між «злодіями у законі» та, наприклад, «білокомірцевими» злочинцями.

Окремої уваги заслуговує розгляд соціальної мобільності у випадку з «білокомірцевою» злочинністю, явище якої вперше було розглянуто американським криминологом і соціологом Е. Сатерлендом [14]. «Білокомірцева» злочинність становить злочини державних службовців, посадових осіб, представників політичному, бізнес-менеджменту тощо.

Говорячи про соціальну мобільність у разі «білокомірцевої» злочинності, слід зазначити, що до її особливостей належить наявність вузького кола довірених осіб, пов'язаних насамперед професійними зв'язками, які можуть посилюватися родинними, близькими тощо стосунками. Тож «білокомірцеві» злочинці можуть передавати досвід власних кримінальних практик на міжпоколінному рівні, наприклад, у вигляді службових посад, які шляхом непотизму передаються у своєрідний «спадок» дітям або іншим родичам чи знайомим і надалі використовуються ними для незаконного збагачення. Крім того, можливо простежити не лише внутрішньопоколінну, а й міжпоколінну висхідну мобільність, коли, наприклад, діти посадовців відтворюють патерни протиправної поведінки своїх батьків на більш високому рівні соціальної ієрархії.

У випадку із традиційним криміналом міжпоколінна мобільність може полягати у намаганні кримінальників легалізуватися за допомогою відмивання набутих злочинним шляхом коштів чи інших матеріальних ресурсів і передавання їх чистим перед законом близьким і родичам із подальшим веденням ними легальної підприємницької діяльності тощо.

Також варто поглянути на соціальну мобільність у рамках організованих злочинних угруповань, які створюються не із представників традиційного криміналітету, а вихідцями із соціальних груп, які не мають відношення до криміналу: колишніми спортсменами, військовими, правоохоронцями, представниками інших професій, непрацюючими особами тощо. У подібних злочинних угрупованнях існує власна ієрархія. Водночас соціальна мобільність у межах таких злочинних організацій є цілком реальною, адже статусно-ро-

льові позиції у них не є жорстко закріпленими і її учасники, наслідуючи приклад лідера та конкуруючи між собою, намагаються дійти до його рівня. Власне лідером такої злочинної організації міг стати будь-який член угруповання, який довів би свою здатність його очолити [8, с. 198].

Подібні злочинні угруповання активно створювалися у 1990-х роках. Під час кримінальних війн загибель або ув'язнення лідерів злочинних угруповань була звичним явищем, тож їхнє місце посідали інші члени банди або ж такі угруповання трансформувалися чи припиняли своє існування. Крім того, особливості соціальної мобільності представників таких організованих злочинних угруповань полягали у тому, що вони зазвичай згодом переходили від кримінальних до легальних практик.

Власну специфіку має соціальна мобільність в етнічних організованих злочинних угрупованнях. Етнічна злочинність пов'язана із традиціями певного окремого етносу, і становище індивіда в етнічній злочинній групі та перспективи його подальшої мобільності тісно пов'язані з тим соціальним статусом, який він мав на своїй батьківщині або у власній етнічній групі, та можливостями соціальної мобільності в межах цього статусу. Також слід зазначити, що всі призначення в етнічних злочинних угрупованнях головним чином відбуваються нагорі, що зумовлює практичну неможливість соціальної мобільності всередині них [8, с. 197].

На окрему увагу заслуговує розгляд соціальної мобільності окремих індивідів, які мали проблеми із законом, однак із часом повернулися до законослухняної поведінки. Варто зауважити, що на індивідуальному рівні кримінальні практики через свою соціально негативну спрямованість переважно ведуть до мобільності у низхідному напрямку. Зокрема, для більшості рядових акторів, залучених до кримінальних практик, соціальна мобільність є переважно низхідною, адже багато з них потрапляють до виправних закладів, їхнє життя супроводжують інші негативні девіації, наприклад, зловживання алкоголем чи наркотиками. Відбуття покарання за кримінальну діяльність може набувати ознак соціальної стигми, ставати перешкодою у працевлаштуванні, призводити до втрати корисних соціальних зв'язків, передусім зі своєю сім'єю, близькими та рідними тощо.

У сучасному українському законодавстві наявність непогашеної або не знятої судимості створює певні обмеження, серед яких і заборона у прийомі на окремі посади [15; 16], обмеження у здійсненні підприємницької діяльності (заборона займатися певною діяльністю) тощо, що обмежує соціальну мобільність осіб за вчинений злочин. Водночас факт відбуття кримінального покарання не є своєрідним тавром, яке здебільшого закриває для людини шлях за висхідною мобільністю, як, наприклад, це було у радянському суспільстві.

Коли індивід внаслідок заняття протиправною діяльністю зазнав низхідної соціальної мобільності чи навіть опинився на соціальному дні, то в разі свідомого повернення до законослухняного способу життя йому на допомогу приходять різноманітні інституції, наприклад, соціальні установи, благодійні та релігійні організації, групи взаємодопомоги з числа колишніх злочинців, рідні та близькі, якщо соціальні зв'язки з ними не було остаточно втрачено, тощо. Подібні інституції здатні посприяти ресоціалізації індивіда, запропонувати йому власну мережу соціальних зв'язків, медичну та правову допомогу, реабілітацію та звільнення від залежності від психоактивних речовин, допомогу з пошуком роботи та житла тощо.

Висновки. Таким чином, кримінальні практики здатні виступати засобом як низхідної, так і висхідної соціальної мобільності. Переважно вони призводять до низхідної мобільності, а висхідна соціальна мобільність більш реальна під час суспільних трансформацій і катаклізмів, які супроводжуються соціальною аномією та суспільною дезорганізацією. Для представників криміналітету соціальна мобільність за допомогою кримінальних практик є схожою із соціальною кар'єрою в інших видах професійної діяльності. Особливості соціальної мобільності відрізняються залежно від того чи іншого виду злочинної діяльності.

Соціальна мобільність від кримінальних до легальних сфер життєдіяльності є більш реальною у випадку, коли заняття кримінальними практиками здійснюються у рамках легальної діяльності, наприклад, коли наявні легальні практики виступають прикриттям або джерелом для кримінальної діяльності або коли перехід до кримінальних практик був спричинений аноміяними процесами у суспільстві тощо.

У рамках традиційної злочинності перехід від кримінального андеграунду до легальної діяльності є більш складним як для лідерів, так і для рядових кримінальників. Для верхівки злочинного світу він ускладнений її впізнаваністю серед правоохоронних органів, а для рядових злочинців кримінальні практики закінчуються практично неминучим покаранням, яке зазвичай призводить до низхідної мобільності.

Говорячи про перспективи подальших наукових пошуків, на нашу думку, доцільно більш детально розглянути особливості соціальної мобільності соціальних груп та окремих індивідів за допомогою кримінальних практик не лише у сталих із погляду соціальних і правових норм суспільствах, а й у суспільствах, які перебувають у стані соціальної аномії та дезорганізації, а також у «кримінальних суспільствах» [17], які уражені насамперед системною корупцією, а також іншими видами протиправної діяльності.

Література

1. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов ; пер. с англ. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
2. Урри Дж. Мобильности / пер. с англ. А.В. Лазарева, вступ. статья Н.А. Харламова. Москва : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2012. 576 с.
3. Гидденс Э. Социология / при участии К. Бердсола ; пер. с англ. Москва : Едиториал УРСС, 2005. 632 с.
4. Макеев С., Оксамитна О. Соціальна мобільність у стратифікованому просторі. *Структурні виміри сучасного суспільства* : навчальний посібник / за ред. С. Макеева. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. С. 190–208.
5. Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність. Київ : НаУКМА; Аграр Медіа Груп, 2011. 287 с.
6. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польского С.М. Червонной. Москва : Логос, 2005. 664 с.
7. Волков В.В. Силовое предпринимательство: XXI век, экономико-социологический анализ. Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. 352 с.
8. Костюковский Я.В. Социологический анализ преступных организаций. *Актуальные проблемы трансформации социального пространства* / под общ. ред. С.А. Васильева. ГП Международный центр социально-экономических исследований «Леонтьевский центр». Санкт-Петербург : ГП МЦСЭИ «Леонтьевский центр», 2004. С. 173–204.
9. Руценко И.П. «Криминальная революция» как социетальный фактор. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 3. С. 194–210.
10. Бурдые П. Практический смысл / пер с фр. ; отв. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 562 с.
11. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. Москва : Академический Проект, 2005. 528 с.
12. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / пер. с фр. с сокр. ; под ред. В.А. Базарова. Москва : Мысль, 1994. 399 с.
13. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура. Москва : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 873 с.
14. Сатерленд Эдвин Х. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями? *Социология преступности (Современные буржуазные теории)* : сборник статей / под ред. М. Вольфганга ; ред. пер. с англ. Б.С. Никифоров. Москва : Издательство «Прогресс», 1966. С. 45–59.
15. Про національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
16. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
17. Руценко И.П. Від «кримінальної революції» до «кримінального суспільства». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 2. С. 3–22.

Анотація

Чаплик М. М. Кримінальні практики як засіб соціальної мобільності. – Стаття.

Статтю присвячено розгляду явища соціальної мобільності, яка відбувається внаслідок заняття проти-правною діяльністю. Проаналізовано певні аспекти, згідно з якими кримінальні практики виступають каналами соціальної мобільності для окремих соціальних груп та індивідів. Розглянуто, за яких умов кримінальні практики обираються як прийнятна поведінка індивідами та соціальними групами, котрі не пов'язані з криміналом. Окремо розглядається соціальна мобільність представників криміналітету, під час якої кримінальні практики виступають етапами кримінальної кар'єри. Досліджено специфіку соціальної мобільності у випадку окремих різновидів злочинності: традиційної, організованої, «білокомірцевої», етнічної тощо. Певну увагу приділено особливостям побудови кримінальної кар'єри у злочинних спільнотах «злочинців у законі» та в організованих злочинних угрупованнях, які функціонують на основі неписаних злочинних приписів. Розглянуто, які чинники впливають на висхідну та низхідну соціальну мобільність у злочинних спільнотах «злочинців у законі». Крім того, розкрито особливості соціальної мобільності у випадку «білокомірцевої» злочинності. Звертається увага на можливості міжпоколінної соціальної мобільності за «білокомірцевої» злочинності. Наголошено на існуванні відмінностей у разі соціальної мобільності за допомогою кримінальних практик у легальних сферах життєдіяльності й у разі побудови кримінальної кар'єри, не виходячи за межі кримінального світу професійних злочинців. Розглянуто специфіку соціальної мобільності в організованих злочинних угрупованнях, що складаються із вихідців із соціальних груп, які не мають відношення до криміналу. Представниками окремих соціальних груп, котрі не є дотичними до кримінальної діяльності, злочинні практики розглядаються як ситуативні види діяльності, які забезпечують їхню соціальну мобільність за певних обставин. Також висвітлено особливості соціальної мобільності при переході від кримінальної до легальної діяльності залежно від тих чи інших видів злочинності. Окрему увагу приділено соціальній мобільності індивідів, які займалися кримінальними практиками та згодом перейшли до законотворчої поведінки. Розглянуто проблеми, що постають перед індивідом у разі повернення до законотворчого способу життя, та види допомоги у випадку, коли злочинна діяльність призвела індивіда до низхідної мобільності.

Ключові слова: соціальна мобільність, кримінальні практики, кримінальна кар'єра, аномія, індивідуальна мобільність, групова мобільність, міжпоколінна мобільність, злочинність, організована злочинність.

Summary

Chaplyk M. M. Criminal practices as a means of social mobility. – Article.

The article is devoted to the phenomenon of social mobility that occurs as a result of illegal activities. Certain aspects are analyzed, according to which criminal practices act as channels of social mobility for certain social groups and individuals. The conditions under which criminal practices are chosen as acceptable behavior by individuals and social groups that are not related to crime are considered. The social mobility of criminals, during which criminal practices are stages of a criminal career, is considered separately. The specifics of social mobility in the case of certain types of crime are studied: traditional, organized, “white-collar”, ethnic, etc. Some attention is paid to the peculiarities of building a criminal career in the criminal communities of “thieves in law” and in organized criminal groups that operate on the basis of unwritten criminal regulations. In particular, the factors influencing the upward and downward social mobility in criminal communities of “thieves in law” are considered. In addition, the features of social mobility in the case of “white-collar” crime are revealed. Attention is drawn to the possibilities of intergenerational social

mobility in “white-collar” crime. Emphasis is placed on the existence of differences in the case of social mobility through criminal practices in the legal spheres of life and in the case of building a criminal career without going beyond the criminal world of professional criminals. The specifics of social mobility in organized criminal groups consisting of people from social groups who are not related to crime are considered. Representatives of certain social groups that are not involved in criminal activities, criminal practices are considered as situational activities that ensure their social mobility in certain circumstances. The peculiarities of social mobility in the transition from criminal to legal activities depending on certain types of crime are also highlighted. Particular attention is paid to the social mobility of individuals who engaged in criminal practices and later switched to law-abiding behavior. The problems faced by the individual in the case of returning to a law-abiding lifestyle and the types of assistance in the case when criminal activity has led the individual to downward mobility are considered.

Key words: social mobility, criminal practices, criminal career, anomie, individual mobility, group mobility, intergenerational mobility, crime, organized crime.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321.01 (347.191.4:124.1):(329:321.15)
DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1049>

В. А. Воробйов

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6696-9066>

аспірант кафедри політичних теорій

Національного університету «Одеська юридична академія»

**ПОЛІТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ІЗ СОЦІАЛЬНОГО ХАОСУ:
ПАРТІЙ МІЖ ОЛІГАРХІЄЮ ТА САМООРГАНІЗАЦІЄЮ**

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема, яка досліджується у статті, полягає у тому, що штучне конструювання політичних партій в Україні на основі вузькогрупових інтересів (переважно олігархічних) заважає самоорганізації соціальних груп задля представництва власних інтересів у політичному просторі. Водночас у публічному просторі нав'язується думка щодо перехідного суспільства як «соціального хаосу», нездатного до самоорганізації. Натомість під час революційних подій 2004 року («Помаранчева революція») та 2013–2014 років («Революція Гідності») українське суспільство продемонструвало здатність до високого ступеня самоорганізації, а отже, має значний потенціал для інституціоналізації політичних партій на основі реальних інтересів соціальних груп.

Дослідження представницької ролі політичних партій, партійних систем і партійної політики актуалізуються у пострадянських країнах через формування партійної олігархії, персоналізацію партійних проектів, надмірну увагу партійних еліт до комунікативних технологій під час електоральних змагань, недостатній рівень активності партійних проектів у міжвиборчий період, включно із розбудовою мережі місцевих осередків тощо. Партії переважно постають як штучні утворення елітних прошарків (зокрема олігархії, бюрократії та медіакратії), а не результат політичної інституціоналізації соціальних груп, які самоорганізуються навколо певної ідеології.

Визначимо дилему розвитку політичних партій в Україні: «олігархія vs самоорганізація». Партійні проекти, створені за підтримки олігархії, бюрократії та медіакратії, спотворюють систему політичного представництва. Замість суспільного (національного) інтересу вони фокусують увагу на захисті власних вузькогрупових та егоїстичних інтересів. Вирішення цієї проблеми неможливе без активізації політичної участі громадян щодо

партійного будівництва, вироблення механізмів соціальної згуртованості та самоорганізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Специфіка функціонування політичних партій у пострадянському просторі визначається у працях А. Кройтора, Н. Бедрак, Б. Філатова, К. Одарченко, ін. Б. Філатов відзначає специфіку інституційної трансформації неоконсервативних і патріотичних політичних сил. Він говорить про «зміни у політичному представництві багатьох країн ЄС під впливом міграції, економічної кризи, популізму та націоналізму та необхідність урахування цього досвіду у вітчизняній політиці» [9].

А. Кройтор і К. Одарченко акцентують увагу передусім на внутрішньопартійних відносинах. А. Кройтор визначає роль внутрішньопартійних відносин як чинника політичних трансформацій в Україні. Він зазначає: «Однією з головних небезпек у діяльності політичних партій виступає їх перетворення на інструмент реалізації інтересів порівняно невеликого кола осіб, що здійснюють безпосереднє партійне керівництво. У такому випадку пересічні члени партій фактично позбавляються впливу на прийняття партійних рішень, реалізацію партійної програми та політики, процедуру висування кандидатів у депутати різних рівнів» [4]. На думку К. Одарченко: «Місією політичних партій – стати ініціатором і провідником новітнього політичного дискурсу щодо сутності та напрямків суспільного розвитку у сучасних умовах, гарантом політичного діалогу й інституційної взаємодії задля суспільного розвитку» [6]. Н. Бедрак, визначаючи роль партій у забезпеченні політичного представництва, зазначає: «У сучасних умовах електоральний процес перетворюється на ефективний спосіб легітимації влади, а політичною інституцією, яка формує політичну еліту та висуває політичних лідерів, виступають політичні партії. Відповідно, до ознак сучасних демокра-

тій належать політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність, регулярні відкриті та чесні вибори. Політичні партії як складова частина політичного представництва завдяки механізму виборчих кампаній фактично монополізували процес формування політичних еліт» [1].

Серед зарубіжних дослідників політичних партій Гілат Леві (Gilat Levy) пропонує модель політичних партій, обґрунтовує роль партій у виконанні зобов'язань перед виборцями [12]. Відзначимо також працю «Політичні партії та демократія» за редакцією Ларрі Даймонда та Річарда Гюнтера [10]. У праці Вольфганга Мюллера йдеться про такі суспільні функції політичних партій, як зменшення транзакційних витрат і сприяння колективній дії [13].

Натомість недостатньо уваги приділено проблемі самоорганізації соціальних груп задля створення політичних партій як складової частини політичної інституціоналізації у перехідних суспільствах. Також необхідно посилити увагу до визначення соціальної структури пострадянських суспільств задля визначення реальних інтересів наявних суспільних груп, які мають представляти у своїй діяльності політичні партії.

Формулювання мети статті. Мета статті – визначити роль політичних партій у системі політичного представництва у пострадянських режимах. Мета реалізується через протиставлення принципів формування партій. З одного боку, принципу «зверху – вниз», за яким будуються штучні олігархічні партійні проекти, що конструюються у медіа-просторі за допомогою медіакратії. З іншого боку, принципу «знизу – вгору», тобто самоорганізації політичних партій, котрі створюються на основі реальних інтересів суспільних груп. Констатовано, що саме в Україні є приклади успішної суспільної самоорганізації задля зміни влади. Йдеться про феномен «українських майданів». Самоорганізація соціальних груп потребує інституційної підтримки, яку в умовах консолідованої демократії забезпечують передусім політичні партії. Натомість у вітчизняній партійній системі переважно панують олігархічні партійні проекти, які спотворюють систему політичного представництва. Увагу зосереджено на теоретичному вимірі партійного представництва, виявленні гіпотез щодо соціальної структури «перехідних» суспільств і потенціалу соціальних груп (класів) до самоорганізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політичні партії є одним із визначальних інститутів системи політичного представництва. Вони не лише беруть участь у виборах і формуванні органів влади, їх головна функція – забезпечувати вертикальну та горизонтальну політичну комунікацію між соціальними групами та публічною владою. Розуміння та реалізація принципу самоорганізації у простір партійного будівництва передбачає

звернення до синергетичної парадигми. У ній розроблено модель інтерпретації виникнення «порядку з хаосу» (І. Пригожин). На думку Г. Селіверстової: «Методологічні підстави дослідження соціального хаосу пов'язані із синергетикою як загальнонауковою дослідницькою програмою, яка уможливило експлікацію на сферу соціального знання теорії та концепції природничих наук, зокрема теорію динамічного хаосу. На її підставі у соціальних науках була запропонована концепція «соціального хаосу», котра набула у сучасних соціально-філософських дослідженнях значного поширення. Визначено, що теорія соціальної самоорганізації формує нове бачення процесів соціальних трансформацій і змін, адже вона розкриває найважливішу роль хаосу у встановленні нового соціального порядку, що представляє собою ускладнення та розвиток соціальної системи на структурному рівні. Соціальний хаос розглянуто як необхідний і постійно присутній елемент складної соціальної системи, що самоорганізується, який сприяє її зміні та розвитку» [8].

Українське суспільство, яке знаходиться у процесі соціальних і політичних трансформацій, потребує вироблення дієвих механізмів самоорганізації, які би на основі реальних інтересів соціальних груп формували партійну політику за принципом «знизу – вгору», від суспільства до публічної влади.

Перефразовуючи І. Пригожина, стверджуємо, що вітчизняні партії потребують впровадження принципу «політичне представництво, яке виникає із соціального хаосу». На заваді цьому стають штучно сконструйовані партійні проекти. Імітуючи політичне представництво за допомогою медіа-скандалів і політичних шоу, вони спотворюють саму його сутність.

Погодимося із таким: «Партійна система є важливою складовою частиною політичної системи України. З 1998 року саме висунуті партіями кандидати отримують переважну більшість депутатських мандатів на виборах до Верховної Ради, а також значну частину місць у виборних органах влади місцевого рівня. Водночас партійна система України є дуже нестабільною. Нові партії швидко здобувають прихильність виборців і так само швидко її втрачають. Партіям, що пройшли до Парламенту, рідко вдається затриматися там більше, ніж на два терміни поспіль. Діяльність партій концентрується на головній меті: перемогти на виборах. Поза виборчим процесом активність партійних структур значно знижується» [7].

У системі політичного представництва «соціальний ліфт», який забезпечує партія для активістів, висувуючи їх кандидатами у депутати різних рівнів, на керівні позиції у публічному адмініструванні та місцевому самоврядуванні, ґрунтується на суспільній підтримці партійних програм та ідеологій.

Водночас слід погодитися з тим, що сучасні політичні партії в Україні більше уваги приділяють не ідеологіям, а комунікативним технологіям впливу на електорат [14].

Вітчизняні політичні партії незалежно від ідеології роблять ставку на лідерів і технології, а отже, розглядають громадян виключно як «електорат», абсолютно ігноруючи наявні соціальні поділи та ідентичності. Через це складно очікувати від партійних фракцій у парламенті раціональних дебатів щодо сутності та напрямків досягнення суспільного інтересу, який має стати фундаментом публічної політики.

На думку О. Куценко: «Українське суспільство тривалий період зазнає процес соціальної трансформації. Водночас досі залишаються невизначеними відповіді на питання щодо суттєвих рис цього процесу, характеру та спрямованості структурування соціальних сил, адекватності теоретичних підходів, що застосовуються для його вивчення. Залежність характеру змін українського суспільства від потужних соціальних сил, які накопичуються і діють у соціальному просторі, та необхідність їх регулювання потребують розуміння цих сил, усвідомлення напрямків їх дії» [5].

Задля забезпечення повноцінного політичного представництва (принаймні такого, що не обмежується голосуванням) політичні партії мають утворюватися внаслідок самоорганізації представників різних соціальних груп, класів тощо. Нині партійна політика конструюється олігархією. Це має негативні наслідки для політичного представництва.

У пострадянських країнах, незважаючи на формальні ознаки (наявність програми, участь у виборах, партійну структуру тощо) проблематизується саме представницький аспект партійної діяльності. Реальне представництво інтересів соціальних груп підмінюється медіатизацією політики, використанням комунікативних технологій, медіа-скандалів тощо. Масмедіа стають «апостолами індоктринації» у сучасному суспільстві [11].

На думку Г. Селіверстової: «Хаос, із математичного погляду, виявляється не просто не протилежним порядку, але й таким, що має більш складний рівень порядку. Цей порядок, однак, не має звичних для нас форм рівномірності та симетричності... у сучасному суспільстві такі соціальні структури, як гра, міф не втратили своєї соціальної значущості та функції, а навпаки, перебудовуючись у різні нові форми, вони продовжують формувати самоорганізаційні механізми соціальної системи... Поняття «хаос» пов'язується не з безладом та остаточним руйнуванням, а зі складністю, невизначеністю, непередбачуваністю варіантів розвитку системи... В умовах соціального хаосу у соціальній системі починається процес самоорганізації, завдяки якому система

змінюється під впливом соціальних атракторів, що визначають шлях розвитку системи. Соціальний хаос відіграє у цьому процесі важливу роль, оскільки руйнує усталені відносини та зв'язки у соціальній системі, що дозволяє формування нових структур і відносин» [8].

Автори Зеленої книги «Ефективні партії для представництва громадян» [3] ідентифікують основну проблему партійного будівництва в Україні як невиконання партіями двох основних функцій: агрегації інтересів і їх репрезентацію через участь у політиці. Вони відзначають чотири основні причини цієї проблеми: «залежність партій від фінансово-промислових груп, недемократичність механізмів ухвалення рішень всередині партій, слабкість попиту і пропозиції раціональної політики, участь у політиці «технічних» партій» [3].

Громадяни практично не залучені до діяльності партій. Наголосимо: «Членами партій є лише 3,5 % громадян, тоді як 192 політичні сили взяли участь у останніх місцевих виборах 2020 року, що демонструє системний дисбаланс між можливостями доступу до владних повноважень і реальною залученістю громадян до процесів партійного будівництва» [2].

У короткотерміновому вимірі електоральної кампанії використання комунікативних технологій може дати певний позитивний результат, але дуже швидко громадяни дають таким проектам негативну політичну оцінку. Відзначимо: «Опитування Центру Разумкова (осінь 2020 року) свідчить, що 73,2 % громадян не довіряють політичним партіям, а згідно з опитуванням Національного демократичного інституту 33 % громадян не мають позитивного ставлення до жодної із політичних партій. За цієї ситуації, політичні партії в Україні не можуть бути інструментом розвитку демократії та представництва інтересів народу...» [2].

Теорія соціальної самоорганізації, хоча й не є сьогодні науковим мейнстримом, дозволяє визначити роль соціального хаосу у процесі забезпечення політичного представництва. Така потреба, безумовно, є у суспільствах, які знаходяться у процесі соціальних і політичних трансформацій. Увага до соціальної самоорганізації дозволяє виробити дієві механізми подолання монополії «партії влади» (яка раніше уособлювалася бюрократією, а у сучасних умовах репрезентована олігархією та медіакратією) у партійній політиці та політичному представництві загалом. Теорія соціальної самоорганізації передбачає переведення фокусу дослідницької уваги зі штучних конструкцій політичного простору до реальних процесів, які відбуваються у суспільстві. Якщо використовувати метафору вітчизняних протестів: зі «сцени», де виступають політичні актори до «майдану».

Дослідження самоорганізації як основи політичного представництва перехідного суспільства

неможливе без визначення структури сучасного суспільства, наявних соціальних поділів. Самоорганізація у перехідних суспільствах виступає спонтанним процесом формування політичного представництва з соціального хаосу, який виражається у інституціоналізації політичних партій і їх діяльності на основі інтересів соціальних груп (класів).

Погодимося з О. Куценко: «Соціальна трансформація є проявом самоорганізації суспільства як природно-історичного процесу, у якому поєднуються як еволюційні, так і біфуркаційні моделі розвитку» [5].

Одним із підходів до соціологічної інтерпретації соціальної структури є класовий підхід. Відзначимо: «Ідея класу представлена як ідея незавершеного, рефлектуючого соціального актора у соціальному світі, що постійно відтворюється й оновлюється... у сучасному українському суспільстві діють і прагнуть підсилити свій діяльнісно-структурний потенціал, принаймні, три класи, що становляться на мезорівні соціального простору й у яких процеси структурування починають перебільшувати. Це внутрішньо неоднорідні класові формування бізнесменів-підприємців, фахівців-інтелігенції та робітників, які мають суттєво різний діяльнісно-структурний потенціал, соціальну свідомість, життєві шанси й орієнтовані на різні моделі суспільного устрою. Виділено також слабкі процеси класоутворення у соціальному середовищі селян і фермерів, одні з яких знаходяться ще на початковій стадії свого соціального становлення, тоді як перспективи інших сьогодні ще не визначилися» [5].

Таким чином, дослідження соціальної структури суспільства включно із використанням класового підходу, визначення соціальних перспектив кожного із класів на основі самоорганізації є важливою складовою частиною теорії політичного представництва. Теорія самоорганізації пропонує альтернативу штучному конструюванню політичного представництва, дозволяє зробити наголос на реальних інтересах класів у відносинах із публічною владою.

Висновки. Підбиваючи підсумки дослідження ролі політичних партій у забезпеченні політичного представництва, слід зазначити таке. По-перше, одним із основних інститутів політичного представництва є політичні партії, які у демократичному суспільстві виступають посередником між соціальними групами (класами) та публічною владою. У перехідних суспільствах ситуація кардинально інша. Партії у переважній більшості постають як штучні утворення, відірвані від реальних інтересів соціальних груп. Вони лише посилюють відчуження суспільства та влади, участь у їх діяльності громадян є катастрофічно низькою. По-друге, партійні проекти використовують масмедіа (медіа-скандали, політичні шоу) та комунікативні тех-

нології задля впливу на громадянську думку під час електоральних кампаній. По-третє, альтернативою олігархічній моделі діяльності політичних партій, яка посилюється олігархічними медіа, може стати самоорганізація соціальних груп із подальшою політичною інституціоналізацією.

Теорія самоорганізації у дослідженні політичного представництва передбачає визначення реальної структури українського суспільства (зокрема й на основі класової теорії), інституціоналізацію партій на основі захисту цих інтересів, парламентські дебати між фракціями задля визначення суспільного інтересу та подальшу його реалізацію у публічній політиці.

Література

1. Бедрак Н.М. Партії як інститут політичного представництва. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 52. С. 274–280.
2. Для реального представництва інтересів громадян необхідне реформування законодавства про політичні партії. *Institute Respublica: веб-сайт Всеукраїнського громадського об'єднання «Інститут «Республіка»*. URL: <https://inrespublica.org.ua/bez-kategoriyi-uk/dlya-realnogo-predstavnytstva-interesiv-gromadyan-neobhidne-reformuvannya-zakonodavstva-pro-politychni-partiyi-eksperty.html/>
3. Ефективні партії для представництва громадян: Зелена книга. Київ: ГО «Центр UA», 2019. 31 с.
4. Кройтор А.В. Внутрішньопартійні відносини у процесі посткомуністичних трансформацій. *Актуальні проблеми політики*. 2013. № 48. С. 301–308.
5. Куценко О.Д. Діяльнісно-структурний потенціал трансформаційного процесу: до розробки концепції класоутворення: автореф. дис. ... докт. соціолог. наук: 22.00.01. Харків, 2001. 36 с.
6. Одарченко К. Інституційна взаємодія задля суспільного розвитку: місія політичних партій. *Politicus*. 2021. Вип. 3. С. 69–74.
7. Партійна система України після 2019 року: особливості та перспективи розвитку. Київ: Центр Разумкова, 2020. 104 с.
8. Селіверстова Г.С. Хаос як предмет соціальної філософії: дис. ... докт. філософії: 033. Одеса, 2020. 207 с.
9. Філатов Б. Неоконсервативні та патріотичні політичні сили: специфіка інституційної трансформації. *Politicus*. 2017. Вип. 5. С. 122–126.
10. Diamond L., Gunther R. (eds). *Political parties and democracy*. Baltimore-London: Johns Hopkins University Press, 2001. 392 p.
11. Kroytor A., Yakovlev D., Aleksentseva-Timchenko K. 'Apostles' of indoctrination: ideological peculiarities of representation of religious choice of Ukraine in the system of secondary education (based on analysis of expert interviews). *Ideology and Education in Post-Soviet Countries*. 2019. № 2 (13). P. 128–146.
12. Levy, G. A model of political parties. *Journal of Economic theory*. 2004. Vol. 115 (2). P. 250–277.
13. Müller W.C. Political parties in parliamentary democracies: Making delegation and accountability work. *European Journal of Political Research*. 2000.

Vol. 37. P. 309–333. URL: <https://doi.org/10.1023/A:1007073021074>.

14. Yakovlev D., Kroitor A. Post-election situation in Ukraine: changing faces or ideological transformations? *Contemporary issues of the world community and the role of social sciences in ensuring its development*. Lviv : Liha-Pres, 2020. С. 1–29.

Анотація

Воробйов В. А. Політичне представництво із соціального хаосу: партії між олігархією та самоорганізацією. – Стаття.

У статті досліджується процес політичного представництва у перехідному суспільстві. Наголос зроблено на визначенні специфіки партійної діяльності у процесі політичного представництва. Акцентовано увагу на дилемі політичного представництва в Україні: штучне конструювання політичних партій (олігархічних партійних проєктів) за допомогою медіа-скандалів і політичних шоу у масмедіа vs. партії, які утворюються із «соціального хаосу» на основі соціальної самоорганізації та подальшої інституціоналізації. Визначено, що у вітчизняних реаліях переважає перший тип партій, а політичне представництво спотворюється монополією олігархічних груп і медіакратії, котрі підміняють суспільний інтерес вузькогруповими (егоїстичними) інтересами окремих акторів. Як ілюстрацію наведено дані соціологічних досліджень, відповідно до яких лише 3,5% українців є членами політичних партій. Також є вкрай низьким рівень довіри до партій.

Констатовано, що політичні партії виступають одним із головних інститутів політичного представництва. У країнах консолідованих демократій партії створюють мережу горизонтальних і вертикальних комунікацій між соціальними групами та публічною владою, формують фракції у парламентах задля представництва інтересів реальних груп. У пострадянських (перехідних) суспільствах більшість політичних партій штучно конструюються олігархією, активно використовують масмедіа у виборчий період задля впливу на електорат. Вони відірвані від реальних інтересів соціальних груп, лише посилюють відчуження суспільства від влади, стрімко втрачають довіру після виборів тощо. Як альтернативну модель діяльності політичних партій задля забезпечення повноцінного демократичного представництва запропоновано самоорганізацію соціальних груп із подальшою політичною інституціоналізацією у вигляді партій.

Теорія самоорганізації дозволяє визначити процес формування політичного представництва із соціального хаосу у перехідних суспільствах. Це передбачає такі етапи: 1) визначення реальної структури українського суспільства на основі класової теорії; 2) інституціоналізація партій на основі захисту інтересів соціальних класів підприємців, інтелігенції та службовців, робітників, селян і фермерів; 3) парламентські дебати між фракці-

ями задля визначення суспільного інтересу та напрямків подальшої його реалізації у публічній політиці.

Ключові слова: політичне представництво, політичні партії, самоорганізація, соціальний хаос, олігархія, медіакратія, соціальні класи, соціальні трансформації.

Summary

Vorobiov V. A. Political representation out of social chaos: parties between oligarchy and self-organization. – Article.

The article reveals the process of political representation in a transitional society. The emphasis is placed on determining the specifics of party activities in the process of political representation. The attention is paid to the dilemma of political representation in Ukraine: artificial construction of political parties (oligarchic party projects) with the help of media scandals and political shows in the mass media vs. parties formed from “social chaos” on the basis of social self-organization and further institutionalization. It has been determined that the first type of parties prevails in domestic realities, and political representation is distorted by the monopoly of oligarchic groups and mediocracy, which replace the public interest with narrow group (selfish) interests of individual actors. The prime example is data from sociological research which shows that only 3.5% of the Ukrainians are members of political parties. There is also an extremely low level of trust in the parties.

It has been stated that political parties are one of the main institutions of political representation. In consolidated democracies, parties create a network of horizontal and vertical communications between social groups and public authorities and form factions in parliaments to represent the interests of real groups. In post-Soviet (transitional) societies, most political parties are artificially constructed by the oligarchy, actively using the mass media during the election period to influence the electorate. They are detached from the real interests of social groups, only increase society's alienation from authorities, rapidly lose credibility after the election, etc. As an alternative model of political parties to ensure full democratic representation, the self-organization of social groups with further political institutionalization in the form of parties has been proposed.

The theory of self-organization allows determining the process of forming political representation out of social chaos in transitional societies. It involves the following stages: 1) determining the real structure of Ukrainian society on the basis of class theory; 2) institutionalization of parties based on the protection of the interests of social classes of entrepreneurs, intellectuals and employees, workers, peasants, and farmers; 3) parliamentary debates between factions to determine the public interest and directions for its further implementation in public policy.

Key words: political representation, political parties, self-organization, social chaos, oligarchy, mediocracy, social classes, social transformations.

УДК 321.01:159.923.2:007-048.58

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1048>

В. В. Дмитрієв

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8817-2832>

аспірант кафедри політичних теорій

Національного університету «Одеська юридична академія»

КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність звернення до проблеми визначення комунікативного виміру процесу формування політичної ідентичності зумовлена декількома чинниками. По-перше, зростаючим впливом мережі Інтернет на формування політичної ідентичності. Процес технологічного розвитку останніх десятиріч призвів до суттєвих зрушень у комунікативному просторі. Слід погодитися з тим, що «сучасні електронні мас-медіа... змінюють систему представництва громадянських інтересів, створюють нові форми комунікації у сфері публічної влади, перетворюють політику на медіа-процес, віртуалізують політичний простір, створюють «гіперреальність» [14].

З'являються й активно поширюються сервіси мережі Інтернет, які утворюють альтернативу традиційним медіа. Після завершення Холодної війни та падіння «залізної завіси» мережеві сервіси формують загальносвітовий комунікативний простір епохи глобалізації. По-друге, на пострадянському просторі активізувався процес становлення національних ідентичностей, пошуку раціональних шляхів конструювання політичної ідентичності в умовах політичного плюралізму, свободи слова й електоральної демократії. По-третє, у вітчизняному науковому дискурсі мейнстрімом стало шукання адекватної заміни класового підходу (поділу радянського суспільства на робітників, селян та інтелігенцію). Це, безумовно, сприяло активізації дослідження усього простору ідентичностей в Україні: від національної та соціокультурної до громадянської та політичної. Остання визначається таким чином: «Ідентичність політична – 1) отожднення себе з певною політичною позицією; 2) належність (фактична або уявна) до певної політичної позиції. Структура політичних відносин формує певні позиції, які відрізняють суб'єктів політики як щодо влади, так і між собою» [13, с. 145].

Визначення комунікативного виміру формування політичної ідентичності є вкрай важливим науковим і практичним завданням для перехідного суспільства. У процесі демократизації українського суспільства відбуваються суттєві зрушення у взаємодії між владою й об'єднаннями громадян, які будуються на основі національної та полі-

тичної ідентичності. Революційні події 2004 та 2013–2014 років, анексія Криму та збройне протистояння руйнують звичну «картину світу», яка створювалася десятиріччями. Натомість формується нова «картина світу», у котрій важливу роль відіграють мережеві комунікації. Конструюється новітній простір політичної ідентичності, у якому роль комунікативного виміру є визначальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дослідження комунікативного виміру формування політичної ідентичності має міждисциплінарний характер. Обґрунтування комунікативного виміру формування політичної ідентичності потребує звернення до політичної теорії, конфліктології, комунікативістики, зумовлює використання даних емпіричних соціологічних досліджень і спеціальних соціологічних теорій, філософії та культурології. До класичних творів із теорії ідентичності загалом і теорії політичної ідентичності зокрема слід віднести праці Б. Андерсона «Уявлені спільноти» [1], Є. Бистрицького «Ідентичність, спільнота і політичне судження» [3], Р. Брюейкера «Переобрамлений націоналізм» [4], Ю. Габермаса «Громадянство і національна ідентичність» [5], Е. Гіденса «Модерн і самоідентичність» [16], В. Маккензі «Політична ідентичність» [18], Е. Сміта «Національна ідентичність» [12] Ф. Фукуями «Ідентичність: запит на гідність і політика ресентименту» [15] та ін. Комунікативному виміру формування політичної ідентичності присвячено твори М. Кастельса «Інтернет-галактика» [8] та «Інформаційна епоха» [7], В. Малініна «Процес формування політичної ідентичності в умовах глобалізації: особливості та складові» [10], К. Шмід «Теорія соціальної ідентичності» [19].

У статті К. Шмід «Теорія соціальної ідентичності» наголос зроблено на психологічних чинниках міжгрупових відносин. Зазначено: «З моменту появи на початку 1970-х років теорія соціальної ідентичності стала однією із провідних соціально-психологічних теорій групової динаміки та міжгрупових відносин... Теорія пояснює, як і коли процеси соціальної категоризації, соціального порівняння та соціальної ідентифікації призводять до міжгрупової дискримінації

та внутрішньогрупового фаворитизму... індивіди можуть використовувати три стратегії для досягнення або збереження позитивної ідентичності, які мають прямі наслідки для розуміння міжгрупових відносин: індивідуальної мобільності, соціальної креативності та соціальної конкуренції» [19]. Л. Хадді у статті «Від соціальної до політичної ідентичності: критичний огляд теорії соціальної ідентичності» наголошує на можливості вибору індивідами власної політичної ідентичності та констатує стабільність багатьох соціальних і політичних ідентичностей [17].

Окремо слід відзначити колективні монографії вітчизняних авторів: «Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві» [11] та «Національна ідентичність та громадянське суспільство» [2]. У монографії «Національна ідентичність і громадянське суспільство» зазначено: «Питання існування та взаємодії двох основних типів колективних ідентичностей – національно-культурної і громадянсько-політичної – у рамках єдиної державної спільності набуло нині своїх радикальних формулювань...» [5, с. 5]. Тобто політична ідентичність має багато складників і вимірів. Це складний політичний феномен, який сьогодні формується під впливом комунікацій у мережі Інтернет.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених ідентичності та формуванню політичної ідентичності, слід відзначити недостатню увагу дослідників саме до комунікативного виміру цього процесу.

Формулювання мети статті. Мета статті – визначити комунікативний вимір формування політичної ідентичності. Поставлена мета зумовила дослідження перспектив розвитку мережових комунікацій у процесі формування політичної ідентичності й окреслення загроз, пов'язаних із медіатизацією політики та посиленням ролі медіакратії у політичному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поступ демократії із притаманними їй цінностями політичного плюралізму та свободи слова у масмедіа сприяє формуванню різноманітних політичних ідентичностей. У демократичних суспільствах епохи модернізації політичні ідентичності формувалися передусім навколо партій та ідеологічних доктрин. На сучасному етапі, у зв'язку із розвитком мережових комунікацій, партійні й ідеологічні ідентичності відходять на другий план. Особливо це стосується перехідних суспільств, у яких інституціоналізація ідеологічних політичних партій так і не відбулася. Насправді «партії втрачають функцію представників громадськості. Боротьбу за владу в політиці перенесено з ідеологій, організацій і програмних положень у сферу віртуальних іміджів... Внаслідок інформаційних кампаній влада переходить до тих, хто вдало ви-

користує можливості масмедіа, а не до тих, хто вміє урядувати» [14, с. 366].

Одним із визначальних стає комунікативний вимір процесу формування політичної ідентичності.

Як зазначає О. Кірієнко: «Ідентичність постає рухомою категорією, що завжди вписана у соціокультурний контекст і зберігає певний інваріантний зміст, набуваючи ознак відкритої системи» [9].

Однією із небезпек формування політичних ідентичностей у процесі демократизації українського суспільства є їх поляризація. Це призводить до загострення конфліктів не лише на культурному, релігійному чи етнічному ґрунті, а й до зіткнення у комунікативному просторі представників різних політичних ідентичностей.

Вже доводилося зазначати, що «масмедіа впливають на процес формування усіх типів ідентичностей. Цей вплив зумовлений потребою у визнанні для індивідів, які відносять себе до певної ідентичності. Вони прагнуть, аби їх голос було почуто у суспільстві, а роль масмедіа у презентації ідентичностей у соціальному просторі – одна із визначальних. Від масмедіа залежить подальший розвиток подій: або відбудеться діалог між представниками різних ідентичностей (власне, для політиків цей діалог має проходити у визначеному форматі політичних дебатов), або виникне конфлікт» [6].

У комунікативному вимірі постійно підлягають осмисленню та ре-інтерпретуються історичні фактори формування політичної ідентичності, у соціальних мережах конститууються групи, яких об'єднує певна візія минулого. У сучасних умовах у соціальних мережах активізуються представники різних релігійних конфесій.

Тобто історичні, культурні, етнічні та релігійні фактори зберігають свою значимість у процесі формування політичної ідентичності, але відтепер вони впливають на громадську думку як наративи, які транслюються за допомогою Інтернет-комунікацій. Також у процесі ре-інтерпретації цих факторів зростає роль медіакратії, тобто власників, редакторів, лідерів громадської думки та впливових журналістів на процес формування політичної ідентичності. Відзначимо: «Для цього в арсеналі масмедіа – сенсації, медіа-скандали, маніпуляції та комунікативні технології. Основна небезпека для національної держави полягає у тому, що в умовах глобалізації зростає вплив транснаціональних медіа-корпорацій, соціальних мереж, глобальних провайдерів. Їх продукція є якісною, здатною не просто охопити, а й впливати на загальносвітову аудиторію. Конкурувати з ними національним медіа вкрай важко» [6].

Погодимося з думкою Оксани Кірієнко, яка вважає, що «сучасний індивід не здатний сконструювати стійку політичну ідентичність, яка

опиралася б на інститути (наприклад, державу чи демократію), оскільки вони виникли у межах структури об'єктивної (політичної) реальності, що характеризується критичною трансформативністю, і постійно змінюються, піддаючись ерозії з боку транснаціональних сил переважно анонімного характеру» [9, с. 7].

В умовах електоральної демократії (а наявний політичний режим в Україні можна визначити саме таким чином) на особливу увагу заслуговує комунікативний вимір електоральних кампаній. Це зумовлено тим, що активізація мережових комунікацій відбувається саме в електоральний період. Також електоральні кампанії (як президентські, так і парламентські) є часом політичного визначення громадян, маркування та трансформації простору політичних ідентичностей. Не в останню чергу причиною революційних подій 2004 та 2013–2014 років стала необхідність перезавантаження усього простору політичних ідентичностей, посилення риторики щодо європейської інтеграції у партійному та політичному дискурсі, наголос на європейському виборі у політичних комунікаціях між владою та суспільством. Проведення позачергових електоральних кампаній також спричинене кризами політичної ідентичності як депутатів, так і громадян. І не тільки електоральних кампаній, а і геополітичних зрушень, конфліктів і війн. Є Бистрицький зазначає: «з огляду на засадниче значення дискурсу ідентичності для легітимації сучасних політичних і геополітичних зрушень і війн, на його вплив на персональні долі тощо, можна передбачити, що тут ми маємо справу з поняттям, яке залишиться назавжди у тезаурусі філософії, навіть тоді, коли зміниться не лише структура сучасних ідентичностей, а й політична карта світу, а це означає, що ідентичність назавжди залишиться однією із чинних характеристик людського буття – його сутнісною ознакою, яку оприявнив наш час» [3, с. 41].

Висновки. Таким чином, комунікативний вимір стає одним із головних у процесі формування політичної ідентичності. Це зумовлено поширенням мережі Інтернет у загальносвітовому масштабі, впливом мережових комунікацій, груп і спільнот у соціальних мережах на політичну ідентичність. На зміну партійній та ідеологічній ідентифікації приходить медіатизація політики з акцентом на проведення ефективних електоральних кампаній задля зміни конфігурації простору політичних ідентичностей. В основі трансформацій комунікативного виміру політичної ідентичності – мережеві технології, медіа-скандали та фейкові новини. Усе це створює як нові можливості, так і загрози у процесі формування політичної ідентичності.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : «Критика», 2001. 261 с.
2. Бистрицький Є., Пролеєв С., Білий О., Лозниця С., Зимовець Р., Кобець Р. Національна ідентичність і громадянське суспільство. Київ : Дух і літера, 2015. 452 с.
3. Бистрицький Є. Ідентичність, спільнота і політичне судження. *Філософська думка*. 2013. № 4. С. 41–61.
4. Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів : Кальварія, 2006. 280 с.
5. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. *Умови громадянства* : збірник статей / за ред. Варта ван Стінбергена. Київ, 2005. С. 49–70.
6. Дмитрієв В.В. Вплив мас-медіа на політичну ідентичність. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 21 трав., 2021 р. / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 195–197.
7. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество. Культура. Москва, 2000. 608 с.
8. Кастельс М. Интернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ : Видавництво «Ваклер», 2007. 304 с.
9. Кірієнко О.Д. Принципи трансформації політичної ідентичності індивіда в умовах глобалізації : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Львів, 2016. 19 с.
10. Малінін В.В. Процес формування політичної ідентичності в умовах глобалізації: особливості та складові. *Актуальні проблеми політики*. 2013. № 49. С. 194–199.
11. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві : колективна монографія. Київ : ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 296 с.
12. Сміт Е.Д. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 224 с.
13. Соціологія політики: Енциклопедичний словник. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2009. 442 с.
14. Яковлев Д.В. Трансформації політичної влади в інформаційну добу. *Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Серія «Соціологія і політичні науки»*. 2007. Т. 12. Вип. 6. С. 364–370. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/1479>.
15. Fukuyama F. Identity: The demand for dignity and the politics of resentment. New York: Farrar, Straus and Giroux. 2018. 240 p.
16. Giddens A. Modernity and Self-Identity: self and society in the late modern age. Stanford CA : Stanford University Press. 1991. 256 p.
17. Huddy L. From Social to Political Identity: A Critical Examination of Social Identity Theory. *Political Psychology*. 2001. Vol. 22. Iss. 1. P. 127–156. URL: <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00230>.
18. Mackenzie W.J.M. Political identity. Manchester : Manchester University Press, 1978. 185 p.
19. Schmid K. Social Identity Theory. *The International Encyclopedia of Intercultural Communication*. 2017. URL: <https://doi.org/10.1002/9781118783665.ieicc0174>.

Анотація

Дмитрієв В. В. Комунікативний вимір формування політичної ідентичності. – Стаття.

У сучасному світі важко переоцінити роль комунікацій. Їх вплив поширюється на усі соціальні простори, вони визначають напрямки розвитку політичних та економічних відносин. Комунікаційний вимір присутній у взаємодії між владою та громадянами, між різними державами, у міжінституційній взаємодії. Виокремлено індивідуальну та колективну ідентичності. Відзначено, що комунікативний вимір наявний у процесі конструювання колективних ідентичностей (цивілізаційної та територіальної, національної та регіональної, громадянської та національної тощо). Одним із основних стає комунікативний вимір у процесі формування політичної ідентичності. Передусім наголошується на ролі масмедіа у формуванні політичної ідентичності. Дослідження комунікативного виміру політичної ідентичності має міждисциплінарний характер: від філософських візій до соціологічних даних, від комунікативістики до політичної науки. Визначено, що посилення комунікативного виміру формування політичної ідентичності було характерним для процесів модернізації та глобалізації. Зростає вплив транснаціональних медіа та глобальних сервісів (соціальних мереж, месенджерів). На сучасному етапі визначальним стає розвиток інтернет-комунікацій, перехід від традиційних медіа до мережових. Це трансформує і простір політичних ідентичностей. Комунікативний вимір формування політичної ідентичності враховує як «голос» індивідів, які ідентифікують себе з певною політичною позицією (партійною, ідеологічною національною тощо), так і «відповідь» публічної влади. Наголос зроблено на процесі медіатизації формування політичної ідентичності та зростанні ролі медіакратії (влади медіа-магнатів в умовах демократичного політичного режиму, або авторитарних правителів, що контролюють національну систему медіа). Відзначено загрозову тенденцію щодо відмови медіакратії від принципів свободи слова у медіа, віртуалізацію простору політичних ідентичностей, зниження ролі ідеологій і політичних партій і водночас посилення ролі медіаполітичних засобів управління. Замість політичних дебатів між представниками різних політичних ідентичностей маємо широке використання медіа-скандалів, псевдо-сенсацій, комунікативних технологій тощо.

Ключові слова: ідентичність, політична ідентичність, комунікація, комунікативний вимір політичної ідентичності, масмедіа, медіатизація політики.

Summary

Dmytriiev V. V. Communication dimension political identity formation. – Article.

In today's world, it is difficult to overestimate the role of communication. Its influence extends to all social spaces; it determines the direction of political and economic relations. The communication dimension is present in the interaction between government and citizens, between different states, in inter-institutional interaction. Individual and collective identities have been distinguished. It has been noted that the communication dimension is present in the process of constructing collective identities (civilizational and territorial; national and regional, civic and national, etc.). One of the main types is the communication dimension in the process of forming a political identity. Firstly, the role of mass media in political identity formation is emphasized. The study of the communication dimension of political identity is interdisciplinary: from philosophical visions to sociological data; from communication studies to political science. It has been determined that the strengthening of the communication dimension of political identity formation was characteristic of the processes of modernization and globalization. The influence of transnational media and global services (social networks, messengers) is growing. At the present stage, the development of Internet communications, the transition from traditional to network media is becoming decisive. It also transforms the space of political identities. The communication dimension of political identity formation takes into account both the "voice" of individuals who identify themselves with a particular political position (party, ideological, national, etc.) and the "response" of public authority. The emphasis is placed on the process of the mediatization of political identity formation and the growing role of the mediocracy (the power of media moguls in a democratic political regime, or authoritarian rulers who control the national media system). There is a threatening tendency for the mediocracy to abandon the principles of freedom of speech in the media, virtualize the space of political identities; reduce the role of ideologies and political parties, and, at the same time, strengthen the role of media policy. Instead of political debates between representatives of different political identities, we have wide use of media scandals, pseudo-sensations, communication technologies, etc.

Keywords: identity, political identity, communication, communication dimension of political identity, mass media, mediatization of politics.

УДК 32.019.5:659.4

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1047>**В. В. Кропивко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9591-4486>

аспірантка кафедри політичних теорій

Факультету психології, політології та соціології

Національного університету «Одеська юридична академія»

ТЕХНОЛОГІЇ ВПЛИВУ НА ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ: ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМІСТИКА ТА ПРОПАГАНДА

Постановка проблеми. Громадська думка відіграє важливу роль у процесі розвитку демократичної політичної системи. Політики завжди мають враховувати цей феномен суспільного життя, шукати нові механізми впливу на громадську думку. Також історія знає чимало прикладів маніпуляцій громадською думкою. Елементи її впливу на політику можна знайти в античних Афінах, а процеси модернізації та демократизації перетворили громадську думку на важливий чинник політичного розвитку, від якого залежить не лише кар'єра окремих політиків, а й доля держави. Громадська думка визначає результати електоральних змагань, легітимність політичного та соціального порядку.

На формування громадської думки на різних етапах історичного розвитку впливали такі соціальні та політичні інститути, як релігія та родина, освіта та наука, масмедіа та партії, інститути громадянського суспільства та приватної власності. В авторитарних державах конструється спеціальний механізм тотального впливу на громадську думку – індоктринація, яка охоплює усі без винятку соціальні простори, передусім освіту [4].

У сучасних суспільствах задля впливу на громадську думку активно використовуються комунікативні технології – політична рекламістика та пропаганда. Особливої актуальності дослідження політичної рекламістики та пропаганди як технологій впливу на громадську думку набувають для вітчизняної політичної теорії та практики, адже українське суспільство, перебуваючи у процесі становлення демократичних інституцій, зазнало у 2014 році воєнної агресії й анексії, зіткнулося із гібридною війною як складовою частиною «нової Холодної війни» [6]. У гібридній війні боротьба точиться, зокрема, і за вплив на громадську думку. Як зазначає Є. Магда: «Гіпотетична поразка України може спричинити негативний (ослаблюючий) вплив і справити гнітюче враження не лише на пострадянські країни, але й держави Балтії та Центральної Європи, що стали членами Європейського Союзу і НАТО. Нагадаю: послаблення цих альянсів є стратегічним завданням Російської Федерації» [7, с. 7]. Ця «гібридна війна» має потужну інформаційну складову частину [10], тому

й перемога у ній можлива лише за умов визначення специфіки впливу на громадську думку таких технологій, як політична реклама та пропаганда.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Політична рекламістика та пропаганда як технології впливу на громадську думку постійно знаходяться у фокусі політичної науки, також вони є предметом міждисциплінарних досліджень. Соціологія Е. Ноель-Нойман вивчала «спіраль мовчання» як феномен громадської думки, який впливає на результат виборів [8]. Також до класичних праць із дослідження громадської думки та технологій впливу на її формування слід віднести роботи Г. Блумера [16], В. Ліппмана [21].

Громадську думку та пряму демократію на сучасному етапі досліджують Рассел Далтон, Вільгельм Бюрклін, Ендрю Дж. Драммонд [17]. Вони констатують зниження явки на виборах у демократичних країнах і пов'язують це із незадовільним станом представницької демократії. У праці Стенлі Фельдмана визначено, як переконання та цінності громадян, які не структуруються ідеологічно, формують громадську думку на прикладі трьох переконань: рівних можливостей, економічного індивідуалізму та вільного підприємництва [18]. У книзі Дж. Стімсона «Громадська думка в Америці: настрої, цикли та коливання» зазначено: «Громадська думка має значення» [22]. Із цим важко не погодитися, натомість у науковій літературі недостатньо уваги приділяється феномену громадської думки у перехідних суспільствах, а також проблемі впливу політичної реклами та пропаганди на її формування.

Формулювання мети статті. Мета статті полягає у визначенні політичної рекламістики та пропаганди як технологій впливу на громадську думку.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі формування громадської думки відбувається суттєві зміни. Передусім вони пов'язані із переходом від індустріального суспільства до інформаційного. Розвиток системи масмедіа, у якій домінують інтернет-комунікації, соціальні мережі та мобільний зв'язок, безпосередньо впливає на формування громадської думки та спричиняє

інноваційні зрушення у політичній рекламістиці та пропаганді. Щодо особливостей трансформацій комунікативних технологій у вітчизняних умовах, то вони зумовлюються станом «гібридної війни», або «дифузної війни».

На думку Г. Почепцова, «однією з характеристик дифузної війни є її нелінійний характер. Загрозу бачимо за наслідками, не розуміючи її лише на рівні причин. Можна згадати всі кольорові революції, які жодна із влад, проти котрих вони були спрямовані, не сприймала серйозно. Україна проходила через таке нерозуміння вже двічі. Гібридна війна – це насамперед інформаційно-комунікативна технологія, покликана проводити соціальні процеси у чужій країні. Саме під таким кутом зору можна дивитися на гібридну війну» [9].

Це проявляється у персоніфікації соціальних та економічних проблем, акцентуванні уваги громадськості на лініях суспільного поділу: проблемах мови, культури, історичної спадщини. Також відбувається неминуче спрощення усіх складних соціальних, економічних, політичних і культурних проблем, що використовуються для реклами одних політиків та антиреклами інших. Політична реклама та пропаганда належать до комунікативних технологій формування громадської думки, але реклама – маркетингова технологія, а пропаганда – не маркетингова. «Політична реклама та пропаганда є одними із основних технологій формування громадської думки. Вони належать до комунікативних технологій, тому що передбачають використання комунікації як інструменту впливу» [5].

Вплив комунікативних технологій на громадську думку залежить від джерела інформації: традиційні масмедіа (телебачення, радіо, преса) поступаються інтернет-комунікаціям, але сутність процесу залишається незмінною – медіатизація є визначальним чинником формування громадської думки за допомогою комунікативних технологій. Разом із інформаційною відкритістю й оперативним інформуванням громадян про політичні події, медіатизація обмежує простір раціонального політичного вибору. Передусім слід наголосити на тому, що застосування комунікативних технологій не передбачає раціонального вибору взагалі, але політика модернізації та демократизації неможлива без раціональних політичних дебатів. «Основні виклики, які перешкоджають розвитку політичних дебатів у масмедіа: медіатизація політики, олігархічна модель українських ЗМІ, спотворення політичних дискусій під час медіа-шоу та зведення політичної конкуренції до медіа-скандалів» [23].

І якщо до функцій політичної реклами, окрім інформаційної, естетичної, освітньої, психологічної, відносять і функцію підтримки конкуренції (тобто політична реклама передбачає альтерна-

тивність, у певному сенсі – сприяє порівнянню якостей різних пропозицій на ринку та здійсненню раціонального вибору), то пропаганда взагалі унеможливорює плюралізм. Політична реклама, особливо негативна, призводить до поляризації громадської думки. Цьому аспекту впливу політичної рекламістики на формування громадської думки було присвячено дослідження Дж. Гаррамонне, Ч. Аткина, Б. Пінклтоне та Р. Коула «Вплив негативної політичної реклами на політичний процес» (1990 р.) [20].

Також політична рекламістика є одним із головних джерел фінансової незалежності мас-медіа.

Як зазначає В. Бабіна: «Роль реклами у політичному дискурсі реалізується у її впливі на результати виборчих кампаній, що зумовлюють певну розстановку політичних сил в органах державної влади, а також у забезпеченні матеріальних підвалин існування незалежних мас-медіа: адже саме доходи від реклами є головним джерелом фінансування мас-медіа» [2].

До факторів, які визначають вплив політичної рекламістики на громадську думку, належать: рівень довіри до джерела повідомлення, її відповідність порядку денному суспільства (навпаки, пропаганда сама конструює порядок денний), правильно визначена цільова аудиторія рекламної кампанії тощо.

Негативна політична реклама, безумовно, знижує рейтинг того політика, на котрого вона спрямована, але так само знижується і рейтинг опонентів, тобто замовників такої реклами.

За визначенням А. Акайомової, «політична реклама – це реклама політичних партій (об'єднань), органів державної влади, державних і громадських організацій, а також тих громадян, які беруть участь у політичній діяльності, їхніх дій, ідей, програм і ставлення до будь-яких організацій, подій, громадян, ідей. З погляду політичної психології, політична реклама – це система комунікацій, покликаних змінювати свідомість і поведінку людей відповідно до політичних цілей рекламодавця (політичних партій, рухів, лідерів)» [1].

У цьому визначенні акцент робиться на політичну психологію, а на цільову групу як основний аспект політичної рекламістики звертає увагу І. Шовкун. Відзначимо: «Політична реклама – це комунікативний процес, здійснюваний для адресного впливу на чітко окреслені електоральні групи з метою спонукання їх членів до участі у політичних процесах, делегуванні владних повноважень на виборах. Комунікативна суть політичної реклами виявляється у встановленні контакту й адресного зв'язку між політиками, з одного боку, та громадянами – з іншого. Вона виявляється у використанні гранично доступної для сприйняття й адекватної знакової системи» [15].

Серед сучасних характеристик пропаганди та політичної реклами як технології впливу на громадську думку слід відзначити такі:

- головним трендом пропагандистських кампаній стає не обмеження інформації (це було характерною ознакою авторитарних режимів), а створення певної «картини світу», що забезпечує самоцензуру користувачів [11];

- новий тип цензури – «цензура галасом» (У. Еко), який дозволяє приховати небажану інформацію за допомогою надлишкової інформації;

- «емоційність» як найшвидший шлях до уваги аудиторії. Використання розважальної інформації як важливої складової частини пропаганди. Як зауважує Г. Почепцов: «Саме емоції шукає людина у художній літературі, як, до речі, й у пропаганді. Поза раціональною сферою є і політична реклама. У політиці важливі лише емоції. Вибух розважальних жанрів чітко демонструє, куди саме йде увага» [11];

- пропаганда та політична реклама створюють і просувають в інформаційному полі моделі життя. Вони пропонують інструкції, а не інформацію. Саме через це пропаганду визначають як маніпулювання сенсами [12];

- відбувається пошук інтелектуально простих об'єктів для впливу на громадську думку, демонстративність переважає інтелектуальне наповнення. Саме тому Г. Почепцов називає механізм пропаганди «виробництвом щастя» [14]. З іншого боку, пропагандисти активно звертаються до філософського дискурсу, спрощуючи та спотворюючи його. О. Єременко зазначає: «Незважаючи на те, що філософський і політичний дискурс переслідують різні цілі (у найбільш широкому сенсі – «влада» й «істина»), ще з часів античності філософами робляться сміливі спроби «походу у владу», прагнення концептуально вплинути на політичний дискурс. Політики ж, у силу своєї специфіки, часто прямо чи опосередковано визначають «порядок денний» для інших дискурсів, у тому числі для філософського дискурсу. Не лише у тоталітарних чи посттоталітарних державах, а й за умов демократичних політичних режимів існує безліч прикладів того, як пропагандистський політичний дискурс спрощує та спотворює власне філософський дискурс» [3];

- пропаганда з публічного простору переходить до приватного простору індивіда, задля утримання уваги та спрощення маніпуляцій пропагандисти звертаються до підживлення стану невизначеності. Застосовується нейропсихологія [13];

- вплив пропаганди та політичної рекламістики на громадську думку також характеризується креативністю, системністю, дискретністю, плановістю, циклічністю. Їх ефективність напряму залежить від відповідності легітимному політичному порядку.

Водночас пропаганда та політична рекламістика як технології впливу на громадську думку суттєво відрізняються. Йдеться, зокрема, про такі відмінності: «До методів пропаганди належать дезінформація, створення образу ворога та цензура. Політична реклама формує уявлення щодо певних політичних сил (партій, блоків, об'єднань) та окремих політиків, а пропаганда спрямована на поширення певних ідей і принципів організації влади, політичного процесу загалом... Політична реклама завжди має оплачуватися, бо вона пов'язується з конкретним політичним актором. Пропаганда дозволяє вирішувати складні завдання щодо маркування політичного поля загалом, визначення ідеологічних меж політичного процесу» [5].

Таким чином, політична рекламістика та пропаганда є сучасними технологіями впливу на громадську думку. Завдяки мережі інтернет вони долають межу між публічними та приватним простором, а через перевагу розважального контенту знаходять ефективні шляхи щодо формування «картини світу» як окремого індивіда, так і суспільства загалом.

Висновки. Трансформації впливу політичної рекламістики та пропаганди на громадську думку у сучасних умовах зумовлені декількома факторами, передусім глобальним переходом від індустріального до інформаційного суспільства. У вітчизняному контексті важливим фактором є «гібридна», або «дифузна» війна. Вона посилює невизначеність для індивідів, робить їх більш вразливими для маніпуляцій. Сучасні комунікативні технології зосереджуються на емоційній складовій частині, у них переважає розважальний контент. І якщо у демократичних країнах вплив пропаганди та політичної рекламістики на громадську думку урівноважується раціональними політичними дебатами, то на пострадянському просторі їх панування є необмеженим.

Література

1. Акайомова А. Політична реклама як процес комунікації. *Віче*. 2011. № 6. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2468/>
2. Бабіна В. Політична реклама: місце та роль у політичному дискурсі. *Український науковий журнал. Освіта регіону*. № 4. 2013. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1213>.
3. Єременко А., Яковлев Д. Мы диалектику учили не по Гегелю. Философия в зеркале политической пропаганды: попытка антропологического подхода. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2019. № 25. С. 10–23. URL: <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i24.885>
4. Кройтор А., Яковлев Д., Алексенцева-Тімченко К. «Апостоли» індоктринації: ідеологічні особливості репрезентації релігійного вибору у системі середньої освіти (на основі аналізу інтерв'ю експертів). *Ідеологія та політика*. 2019. № 2 (13). С. 26–46.

5. Кропивко В.В. Політична реклама та пропаганда: контрастні технології формування громадської думки. *Паралелі та контрасти: мова, культура, комунікація* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 2 листоп. 2018 р. Одеса : Фенікс, 2018. С. 52–55.
6. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / пер. з англ. А. Павлишина. Київ : Дух і Літера, 2018. 560 с.
7. Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 304 с.
8. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / пер. с нем. ; общ. ред. и предисл. Н.С. Мансурова. Москва: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. 352 с.
9. Почепцов Г. От войны гибридной к войне диффузной. *Детектор медиа*. 2017. 10 вересня. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/19606/2017-09-10-ot-voyny-gybyrdnoy-k-voynye-dyffuznoy/>
10. Почепцов Г. Гібридна війна: інформаційна складова. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Pochepcov_Gibr_vijna_inf_skladova.htm
11. Почепцов Г. Инструментарий пропаганды: от ножниц и меча к нарративам. *Детектор медиа*. 2015. 18 жовтня. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14420/2015-10-18-ynstrumentariy-propagandy-ot-nozhnyts-y-mecha-k-narratyvam/>
12. Почепцов Г. От фонового воздействия до партизанской информационной войны Умберто Эко. *Детектор медиа*. 2016. 2 жовтня. URL: <https://ms.detector.media/print/17551/>
13. Почепцов Г. Пропаганда 2.0 как успешная технология сегодняшнего дня. *Детектор медиа*. 2017. 23 липня. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/19328/2017-07-23-propaganda-20-kak-uspeshnaya-tekhnologyya-segodnyashnego-dnya/>
14. Почепцов Г. Пропаганда: базовые трансформации. *Детектор медиа*. 2016. 1 травня. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/16528/2016-05-01-propaganda-bazovye-transformatsyy/>
15. Шовкун І.В. Політична реклама як комунікативний процес : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2004. 17 с.
16. Blumer H. Symbolic interaction. *Budd, R.W., Ruben, B.D. (Eds.). Interdisciplinary Approaches to Human Communication*. New York, 2003. P. 135–154.
17. Dalton R.J., Burklin W.P., Drummond A. Public Opinion and Direct Democracy. *Journal of Democracy*. 2001. Vol. 12 (4). P. 141–153. DOI:10.1353/jod.2001.0066
18. Feldman S. Structure and consistency in public opinion: The role of core beliefs and values. *American Journal of political science*. 1988. Vol. 32. № 2. P. 416–440. URL: <https://www.jstor.org/stable/2111130>
19. Habermas J. The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society. Cambridge, Mass : MIT press, 1991. 301 p.
20. Merritt Sh. Negative Political Advertising: Some Empirical Findings. *Journal of Advertising*. 1984. № 13. P. 27–38. DOI: 10.1080/00913367.1984.10672899.
21. Lippmann W. 1889-1974. Public opinion / Walter Lippmann ; with a new introduction by Michael Curtis. p. em. Originally published: New Brunswick, London : Transaction Publishers, 1992. 427 с.
22. Stimson J. *Public opinion in America: Moods, cycles, and swings*. New York: Routledge, 1999. 192 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9780429494796>
23. Yakovlev D., Amirov A., Stoliarova A. Debate on Foreign Policy Choice in the Media Landscape of Ukraine. *The proceedings series Advances in Social Science, Education and Humanities Research: Social Science, Psychology and Legal Regulation (SPL 2021)*. Atlantis Press, 2021. URL: <https://www.atlantis-press.com/proceedings/spl-21/125966716>.

Анотація

Кропивко В.В. Технології впливу на громадську думку: політична рекламістика та пропаганда. – Стаття.

У статті визначено політичну рекламістику та пропаганду як технології впливу на громадську думку. Акцентовано увагу на тому, що громадська думка впливає на визнання легітимності влади, визначає результати електоральних кампаній і напрямки реалізації публічної політики. Відзначено особливості формування громадської думки у перехідному суспільстві, роль комунікативних технологій під час електоральних змагань та у процесі вироблення та реалізації публічної політики. У вітчизняному політичному контексті вони зумовлені станом «гібридної», або «дифузної» війни, а також переходом від панівної ролі традиційних мас-медіа (телебачення, радіо, преса, кіноіндустрія та книговидавання) до інтернет-комунікацій. Особливо активно розвиваються комунікативні технології у соціальних мережах. Наведено визначення політичної реклами як комунікативної технології впливу на громадську думку. Визначено, що пропаганда спирається на індоктринацію як специфічний механізм тотального впливу на громадську думку через освіту. Обґрунтовано медіацізацію політики як важливий чинник формування громадської думки за допомогою комунікативних технологій. Роль політичної рекламістики та пропаганди у процесі формування громадської думки проявляється у: 1) персоніфікації соціальних та економічних проблем; 2) акцентуванні уваги громадськості на лініях суспільного поділу (проблемах мови, культури, історичної спадщини); 3) спрощенні соціальних, політичних, економічних і культурних проблем, які використовуються для реклами одних політиків та антиреклами інших. Акцентовано увагу на тому, що політична реклама та пропаганда належать до комунікативних технологій формування громадської думки, але реклама – маркетингова технологія, а пропаганда – не маркетингова. Визначено фактори впливу на громадську думку: 1) рівень довіри до джерела повідомлення; 2) відповідність повідомлення порядку денному суспільства; 3) правильно визначену цільову аудиторію. Досліджено спільні риси політичної рекламістики та пропаганди, з'ясовано їх відмінності.

Ключові слова: політичні технології, комунікативні технології, громадська думка, перехідне суспільство, політична реклама, пропаганда.

Summary

Кропучко V. V. Technologies influencing public opinion: political advertising and propaganda. – Article.

The article considers political advertising and propaganda as technologies influencing public opinion. The emphasis is placed on the fact that public opinion influences the recognition of the legitimacy of power, determines the results of election campaigns and directions of public policy. The peculiarities of the formation of public opinion in a transitional society, the role of communication technologies during electoral competitions, and in the process of development and implementation of public policy have been noted. In the domestic political context, they are determined by the state of “hybrid” or “diffuse” war, as well as the transition from the dominant role of traditional mass media (television, radio, press, film, and book publishing) to the Internet communications. Communication technologies in social networks are especially actively developing. The definition of political advertising as a communicative technology of influencing public opinion is given. It has been determined that propaganda is based on indoctrination as a specific mechanism of total influence on public opinion through education. The mediatization

of politics as an important factor in shaping public opinion with the help of communication technologies has been substantiated. The role of political advertising and propaganda in the process of forming public opinion is manifested in the following: 1) personification of social and economic problems; 2) focusing public attention on the lines of social division (problems of language, culture, historical heritage); 3) simplification of social, political, economic and cultural problems used to advertise some politicians and counter-advertise others. The attention is paid to the fact that political advertising and propaganda belong to the communicative technologies of the formation of public opinion. However, advertising is a marketing technology, and propaganda is not a marketing one. The factors influencing public opinion have been identified: 1) the level of trust in the source of the message; 2) compliance of the message with the agenda of the society; 3) correctly defined target audience. The common features of political advertising and propaganda have been studied and their differences have been clarified.

Key words: political technologies, communication technologies, public opinion, transitional society, political advertising, propaganda.

УДК 321.7:316.32

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1045>**М. П. Куницький**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0715-649X>

кандидат політичних наук,

викладач кафедри філософських і політичних наук

Черкаського державного технологічного університету

РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ: ПОНЯТТЯ ТА ПРОБЛЕМИ ВИМІРУ

Постановка проблеми. Досліджуючи питання розвитку демократії, необхідно відзначити важливі обмеження та проблеми, пов'язані з виробленням концепції якості демократії. Насамперед для оцінки розвитку демократії необхідно вибрати такі критерії, які існують виключно у демократіях і не можуть бути застосовані до інших типів політичних режимів. Крім того, критерії оцінки повинні належати до суто політичних аспектів і не поширюватися на інші сфери суспільства. Наприклад, оцінка рівня технологічного розвитку суспільства або темпи зростання економіки не можуть бути такими критеріями, оскільки вони можуть існувати й у рамках недемократичних режимів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми оцінки демократичності політичних систем порушуються у працях багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених, серед яких В. Андрущенко, О. Бабкіна, М. Вебер, Д. Вей, В. Гельман, А.Л. Даймонд, Р. Даль, Х. Кітчелт, А. Колодій, М.Н. Латигіна, А.Ю. Ліпсет, Мельвіль, М. Пантін, А. Пшеворський, Д.А. Растоу, Р. Сафаров, В. Фрітц, Е. Фінкель С. Хантінгтон, Ю. Шайгородський.

Проте, незважаючи на велику кількість праць, у яких розглядаються проблеми становлення та розвитку демократії, досі відчувається брак досліджень, присвячених проблематиці визначення якості та процесу розвитку демократії.

Тому **метою статті** є дослідження поняття та проблем визначення якості розвитку демократії.

Виклад основного матеріалу. Значна кількість робіт, присвячених цій проблематиці, акцентує увагу не стільки на самих політичних атрибутах, скільки на результатах політичного процесу. Розглядаючи роботу демократії з погляду загального блага, які вона може відтворювати, представники цього підходу критеріями розвитку демократії вважають такі параметри, як рівень економічного зростання та добробуту населення, частку ув'язнених у структурі населення, масштаби корупції та інші індикатори, що дозволяють виміряти якість життя соціуму.

Цей підхід виходить із теорії раціонального вибору та тези про економічну мотивацію голосування виборців, які оцінюють політиків при владі за такими критеріями, як соціально-економічна динаміка та рівень свого особистого добробуту.

Оцінка рівня розвитку демократії на основі політичних, економічних чи соціальних результатів управління стала одним із найпоширеніших підходів у сучасній політичній науці. Дослідники якості демократії розглядають рівень довіри до політиків із боку виборців як показник загальної задоволеності роботою політичної системи та рівня ефективності демократичного управління. Так, наприклад, Р. Патнем у своїй знаменитій роботі оцінює регіони Італії й ефективність їх демократичного управління на основі оцінки політичного процесу та рівня економічних досягнень. Автор робить спробу оцінити та ранжувати регіони Італії за такими параметрами, як політичний процес, політичні обіцянки та політична реалізація [3].

Подібний підхід можна знайти у роботах А. Лейпхарта, котрий у своїй роботі, присвяченій порівняльному аналізу тридцяти шести демократій, також торкається теми оцінки якості демократії та пропонує такі критерії, як рівень представленості жінок у владних структурах; політичну й економічну рівність громадян; політичну активність, що вимірюється за часткою електоральної активності громадян; рівень задоволеності громадянами існуючою демократичною системою, що вимірюється на основі соціологічних даних; величину дистанції між політичними уподобаннями громадян і діями уряду; ступінь підзвітності уряду громадянам; рівень корупції та деякі інші [7]. Як зазначає сам автор, ці параметри спрямовані на оцінку ступеня «доброзичливості та м'якості» правління щодо населення, але, як можна легко помітити, всі вони так чи інакше мають індикатори, які можна спостерігати на «виході» політичної системи.

Ф. Шміттер в оцінці якості демократії головним критерієм вважає підзвітність еліт громадянам. Це поняття він операціоналізує та вимірює на основі таких параметрів, як електоральна явка, ступінь інтересу громадян до політики, що вимірюється соціологічними опитуваннями, рівень протестної активності, а також такою змінною, як тривалість прийняття законопроектів у легіслатурі [9].

Незважаючи на корисність виділених у згаданих роботах критеріїв, загальний їх підхід, спрямований на аналіз результатів політичного курсу уряду з погляду саме оцінки рівня розвитку

демократії, викликає деякі сумніви. Справа у тому, що ці критерії не завжди можуть дати адекватну оцінку якості демократії, оскільки їх можна застосовувати також і до недемократичних режимів. Дійсно, багато громадян схильні оцінювати якість управління й успіхи свого уряду з погляду обсягу тих конкретних благ, які здатна відтворювати політична система. Як вказують класики теорії електоральної поведінки, медіанний виборець вирішує дилему голосування на основі економічної оцінки якості управління уряду та сприйняття ідеального політичного курсу як бажаного у майбутньому [10]. Оскільки звичайні громадяни судять про якість демократії на основі успіхів і досягнень конкретних посадових осіб та урядових структур, то й більшість дослідників стали застосовувати схожу оцінку, вимірюючи якість роботи демократичних інститутів.

Слід зазначити, що підхід оцінки якості демократії за результатами соціально-економічного розвитку має низку дискусійних моментів. Головний із них пов'язаний із тією обставиною, що майже всі параметри, пов'язані з оцінкою економічної ефективності, не можуть прямо оцінювати якість демократії, оскільки ті самі параметри можуть бути застосовні до оцінки ефективності недемократичних політичних режимів. Зростання добробуту населення, параметри економічного зростання і навіть політика у галузі екології – всі ці критерії оцінки є маркерами, що вказують на ступінь демократичності режиму або на якість демократії. Аналогічні параметри можна застосовувати до авторитарних режимних форм. Іншими словами, ці параметри є дуже корисними для оцінки ефективності будь-яких політичних режимів із погляду оцінки їх соціально-економічних досягнень. І слід визнати, що як демократичні, так і авторитарні режими можуть бути цілком успішними з погляду розвитку економіки, як і навпаки, однак самі по собі ці критерії не оцінюють власне специфічне демократичне управління та його якість [2].

Не менш важливо те, що цей підхід фокусується на оцінці дій і досягнень уряду, залишаючи поза полем аналізу власне громадян і їх реальні політичні уподобання. Тим часом сутність демократії полягає якраз у здатності політичної системи бути чутливою до політичних уподобань виборців. Незважаючи на те, що громадяни будь-якої країни віддають перевагу економічному прогресу, водночас можуть скластися ситуації, у яких населення може віддати перевагу зростанню економіки збереження екології. У цьому разі вигоди екологічного порядку можуть призвести до економічних витрат, однак було би неправильно на цій підставі робити висновок щодо скорочення рівня демократії. Навпаки, оскільки саме цей випадок демонструє врахування думки громадян і чутливість політичної системи до їх цільових упо-

добань, справедливо говорити про зростання якості демократичного управління.

Ще одним поширеним підходом до вимірювання якості демократії є концепт, який акцентує увагу на попередніх умовах народження демократії. Ідея цього підходу у тому, що встановлені демократичні процедури неспроможні ефективно функціонувати за відсутності більш фундаментальних умов. Наявність цих умов оцінюється як високий рівень демократизації. Кожна з цих умов розглядається не просто як передумова ефективної роботи демократії, але і як критерій якості демократії. Таким чином, самі собою попередні умови розглядаються як змінні для оцінки якості демократії. До таких умов дослідники відносять певний рівень розвитку людського потенціалу, рівень політичної участі, розвиток громадянського суспільства, рівень соціально-економічної рівності та корупції, стабільне функціонування верховенства права [5].

Критика цього підходу полягає у тому, що взаємозв'язок між зазначеними умовами й ефективним функціонуванням демократичних процедур не завжди очевидний та іноді суперечить фактам. Так, наприклад, високий рівень нерівності та велика чисельність бідних не стали на заваді встановлення мінімальних демократичних атрибутів в Індії. Так само, як і нерозвиненість громадянського суспільства в Угорщині не стало обмеженням для демократизації цієї країни. Крім того, хоча самі по собі попередні умови можуть бути важливими пояснювальними критеріями для відповіді на питання про народження або крах демократії, релевантність їх для використання оцінки якості демократії є далеко не безперечною.

Хоча цей підхід справедливо визначає деякі фактори, які зумовлюють формування демократії та відображають деякі властивості демократії, самі собою зазначені умови не є демократією і не відображають якість демократії. Всі ці умови допомагають нам зрозуміти, як народжується демократія і за яких факторів вона функціонує стабільно, але вони не дають нам можливості описати алгоритм самого демократичного процесу. Отже, зазначені попередні умови можуть задавати вектор становлення демократії, але вони не є параметрами, за допомогою яких ми можемо оцінювати якість демократії.

Як видно з наведеного огляду підходів до оцінки якості демократії, кожен із них фокусується на аналізі або виборців (величина електоральної явки, інтерес до політики, форми й інтенсивність політичної участі), або на суб'єктах влади. На наш погляд, більш продуктивним і релевантним для аналізу аспектів рівня розвитку демократії є об'єднання цих підходів і створення такої аналітичної схеми дослідження, яка дозволяла б оцінювати обидва ці аспекти. Іншими словами, розвиток де-

мократії необхідно оцінювати як передусім механізм взаємодії між електоратом та елітами. Саме рівень можливостей виборців контролювати еліту та здатність електорату примушувати її через різні інституційні механізми реалізовувати політичний курс, схвалений більшістю, може бути головним параметром, що характеризує сутність поняття «розвиток демократії». Це можна визначити як інтенсивність зв'язків між електоратом та елітами. Сильні зв'язки характеризують високий вплив на поведінку еліт із боку виборців. Це говорить і про високий рівень розвитку демократії. Навпаки, слабкі зв'язки означають факт автономії еліт та і останніх проводити у політичних рішеннях свої власні інтереси, нехтуючи створенням загального блага й інтересами своїх виборців. У такому разі доречно говорити про низький рівень розвитку демократії.

Питання розвитку демократії за такого трактування відрізнятиметься від питання наявності демократії як такої. Якщо ідентифікація демократії пов'язана з виявленням демократичних процедур та інститутів, то питання розвитку демократії – це питання не просто їхньої наявності, але й того, чи працюють вони і якщо так, то якою мірою ефективно? Якщо розуміти під демократією систему управління, що має інститути народного впливу на владу, головними з яких є вибори та громадянські свободи, то поняття «розвиток демократії» включає не просто питання про наявність цих інститутів, а й систему оцінки, спрямовану на з'ясування того, наскільки ці інститути реально працюють і наскільки громадяни реально користуються ними як механізмами впливу на поведінку політичних еліт.

Становлення демократичних інститутів створює можливості для громадян обирати політичних представників, котрі розділяють їхні політичні уподобання, та змінювати ті сегменти еліт, які ці переваги не поділяють. Це дозволяє електорату впливати на поведінку еліт і завжди коригувати політичний курс, який реалізується останніми. Водночас сама наявність виборів і громадянських свобод не призводить до автоматичної реалізації нормативних функцій цих інститутів. В одних випадках ці інститути можуть працювати ефективно, а в інших – ні. Багато в чому це залежить від того, наскільки самі громадяни активно користуються цими інституціями та демократичними можливостями. Наприклад, інститут демократичних виборів громадяни можуть використовувати для надання владних повноважень тим особам, котрим вони довіряють, і карати ті еліти, які ізолюються від народних переваг. Це змушує еліти враховувати інтереси електорату, проте цілком можлива й інша ситуація, коли мінімальний інтерес до політики з боку громадян і формальний вибір між претендентами на владні позиції можуть

сприяти практикам підкупу виборців і досягнення влади в умовах ерозії реальних демократичних електоральних практик. У такій ситуації еліти, формально демократично обрані, насправді звільняються від впливу з боку електорату і не мають стимулів враховувати їхні політичні інтереси. Еліта, обрана таким способом, збільшує свою автономію від електорату та мінімізує інтенсивність зв'язків із електоратом.

Можлива також ситуація, коли найбагатші соціальні групи, користуючись своєю матеріальною та фінансовою могутністю, можуть використовувати ці переваги для підкупу політиків або залякування виборців.

Таким чином, саме існування виборчих інститутів і комплексу громадянських прав ще не гарантує реального функціонування демократії та може за різних обставин призводити до різних результатів із погляду оцінки рівня розвитку демократії. Вимір цього параметра вимагає не просто фіксації наявності чи відсутності демократичних інституцій, а й аналізу практики їхнього функціонування.

Операціоналізацію поняття «розвиток демократії» можна здійснити через конкретні зв'язки між електоратом та елітами. Ці зв'язку, своєю чергою, можна поділити на два основні типи. Інститут виборів і громадянські свободи дозволяють населенню надавати політичний вплив, проте величина цього впливу залежить від двох змінних:

- 1) рівня електоральної участі громадян;
- 2) рівня електорального контролю еліт.

Перша змінна може бути розглянута з позиції двох вимірів: а) формальних правил, що гарантують загальну участь громадян, у електоральних процесах і б) реальної практики реалізації громадянами прав на політичну участь.

Перший вимір включає розгляд правових основ, що регламентують виборчі права громадян, і оцінку ступеня реалізації принципу загального виборчого права.

Другий вимір дає уявлення про реальну практику участі громадянами в електоральних процесах і може бути операціоналізований на основі даних рівня явки виборців, котрі беруть участь у виборах. Показники цих двох змінних становлять загальне значення параметра політичної (електоральної) участі. Чим вище значення цих двох змінних, тим вище значення загального параметра.

Параметр, визначений нами як рівень електорального контролю за елітами, означає величину реального ефекту, який проявляється внаслідок політичної участі громадян. Реальним виразом цього ефекту може бути рівень змін у складі еліт за підсумками виборів. Високий рівень цього показника можна розглядати як інтенсивний зв'язок між електоратом та елітами, що говорить про досить ефективну роботу інституту виборів.

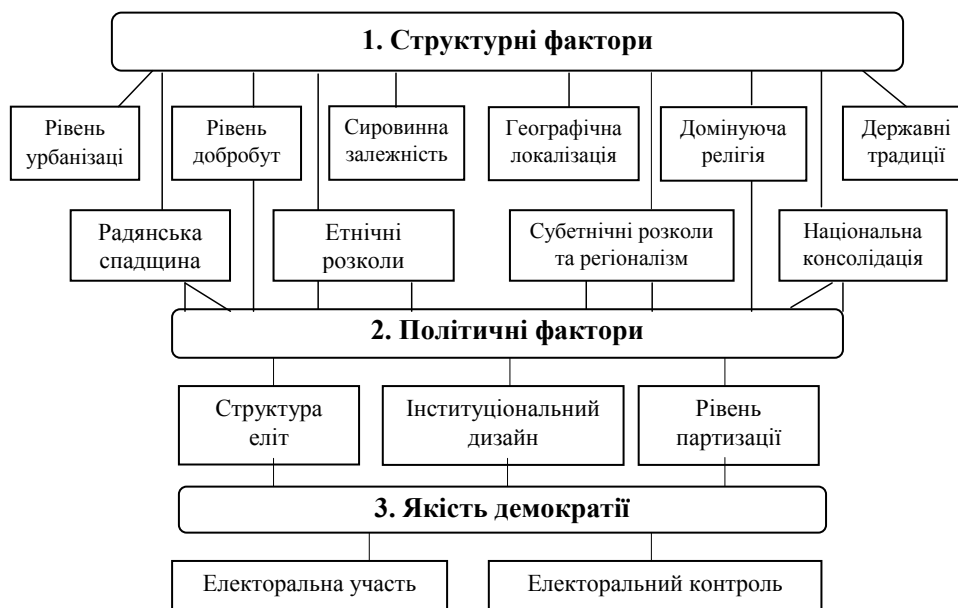

Рис. 1. Аналітична рамка дослідження становлення та розвитку демократії

Таким чином, зазначені два параметри у вигляді рівнів електоральної участі й електорального контролю, а також ступеня конкуренції електорального процесу можна розглядати як окремі зв'язки між електоратом і політичними елітами. Ступінь інтенсивності цих зв'язків можна використовувати як міру оцінки ефективності роботи демократичних інститутів. Всі ці види зв'язків дозволяють оцінювати базову категорію – якість демократії – у кожному конкретному досліджуваному випадку. Електоральна участь та електоральний контроль виступають ядром демократичного процесу, і конкретні їх значення не просто характеризують реальний рівень демократії як такої, а й відображають її якісні характеристики і є цілком релевантними змінними для оцінки розвитку демократії.

Тепер, коли нами проведено аналіз теоретико-методологічних засад дослідження становлення та розвитку демократії, ми можемо представити авторську аналітичну рамку, яка буде основою дослідження емпіричного матеріалу пострадянського розвитку (рис. 1) [8].

Як візуалізовано на малюнку, аналіз емпіричних даних пострадянського розвитку країн здійснюється на трьох рівнях, послідовно спускаючись від першого рівня до третього.

Аналіз структурних факторів у межах нашої аналітичної рамки – це перший рівень дослідження емпіричних даних. Як зазначалося вище, найбільш релевантними вивчення пострадянських країн ми визначили десять структурних чинників. Усі вони позначені на представленому малюнку.

Аналіз політичних чинників демократизації є другим рівнем дослідження емпіричних даних. Він буде проведений на основі вивчення трьох ключових політичних факторів: 1) структури

політичних еліт (монолітної, фрагментованої чи розколотої); 2) інституційного дизайну політичної системи (президентської чи парламентської) та 3) рівня партизації політичного процесу та ролі політичних партій як важливих інституційних обмежувачів свободи дій політичних еліт.

На третьому рівні аналізу ми перейдемо від питань, пов'язаних із проблематикою факторів становлення демократії, до дослідницької проблеми розвитку демократії. Це питання розглядається на основі порівняльного аналізу пострадянських країн і кризь призму оцінки двох параметрів, які визначені нами як найбільш об'єктивні під час вимірювання якості функціонування демократії. Йдеться такі параметри, як 1) рівень електоральної участі громадян; 2) рівень електорального контролю за елітами.

Висновки. На завершення узагальнимо основні висновки, які дозволяє зробити представлений огляд теоретико-методологічних засад дослідження становлення та розвитку демократичних політичних режимів у пострадянських державах.

Питання розвитку демократії відрізнятиметься від питання наявності демократії як такої та вимагає не просто фіксації наявності демократичних процедур та інститутів, а й виміру ступеня ефективності їх функціонування. Операціоналізацію поняття «розвиток демократії» можна здійснити через конкретні зв'язки взаємодії між електоратом та елітами. Ці зв'язки можна поділити на два основні типи. Інститут виборів і громадянські свободи дозволяють населенню надавати політичний вплив. Проте величина цього впливу залежить від двох змінних: 1) рівня електоральної участі громадян; 2) рівня електорального контролю за елітами.

Аналіз факторів становлення демократії та параметрів її якісного функціонування можна представити у вигляді аналітичної рамки дослідження, що включає три рівні аналізу. На першому рівні визначено десять структурних факторів демократизації, які є елементами дослідження процесу демократизації конкретних емпіричних випадків. На другому рівні здійснюється аналіз емпіричних випадків крізь призму виділених трьох політичних чинників. Нарешті, третій рівень аналізу – це вимір ступеня розвитку демократії.

Література

1. Вебер, М. Протестантская этика и дух капитализма. Избранные произведения. Москва : Прогресс. 1990.
2. Зеленько Г.І. Політичний протест зими 2013–2014 рр. в Україні: причини, зміст, наслідки. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. № 1. С. 34–55.
3. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала: гражданские традиции в современной Италии. Москва : AdMarginem, 1996.
4. Хантингтон, С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва : РОССПЭН, 2003
5. Downs A. An Economic Theory of Political Action in a Democracy. *The Journal of Political Economy*. 1957. Vol. 65. № 2. P. 135–150.
6. Easton D. A Systems Analysis of Political Life. NY, 1965. P. 32.
7. Lijphart A. Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. *New Haven, CT: Yale University Press*, 1999. P. 275–300.
8. Roberts A. The Quality of Democracy in Eastern Europe: Public Preferences and Policy Reforms. *NY: Cambridge University Press*, 2010. P. 29.
9. Schmitter Ph. The Ambiguous Virtues of Accountability. *Assessing the Quality of Democracy*. Ed. by L. Diamond and L. Morlino. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005. P. 123–158.
10. The Quality of Democracy: Theory and Applications. Ed. O'Donnell G., J. Culler, O. Iazzetta. South Bend : University of Notre Dame Press, 2004.

Анотація

Куницький М. П. Розвиток демократії: поняття та проблеми виміру. – Стаття.

Визнання наявності у сучасному світі декількох моделей демократії є необхідною, але недостатньою основою для аналізу й оцінки демократичного розвитку в тій чи іншій країні, групі країн. Одна і та сама модель може бути представлена кількома версіями, які мають як загальну інваріантну основу, так і суттєві відмінності. Кожна з моделей, а також їх версій потребує своїх критеріїв для оцінки рівня розвитку демократизації, індикаторів і методів вимірювання. Підхід до оцінки рівня розвитку демократії, заснований на єдиних для всіх країн умовах, можна вважати коректним лише в обмеженому спектрі. Вихідним критерієм оцінки рівня демократичності політичного режиму є не дотримання тих чи інших формальних правил, а те, якою мірою політичний курс правлячої еліти відповідає очікуванням і настроям громадян країни.

На сучасному етапі у політичній науці немає єдності у розумінні сутності демократії, зберігається конкуренція між низкою моделей демократії, розроблених

політичними теоретиками. Сфера дослідження факторів і детермінант демократизації у політичній науці є однією з найбільш розроблених, але й найбільш дискусійних. На сучасному етапі дослідники причин утвердження демократії в одних країнах і краху демократизації в інших запропонували найрізноманітніші теорії та гіпотези, що пояснюють ці процеси. У статті розглянуті питання об'єктивних умов становлення демократії та представлені основні підходи до оцінки якості демократії. Систематизовано причинно-наслідкові зв'язки факторів становлення демократії, розроблено критерії оцінки рівня демократії.

На основі огляду концептів, використовуючи загальні принципи класифікаційного методу, розроблено авторську аналітичну рамку дослідження якості демократії, яку можна використовувати для порівняльного аналізу становлення і розвитку демократії у країнах.

Ключові слова: демократія, демократичний інститут, демократизація, розвиток демократії, політична еліта, електорат.

Summary

Kunitskiy M. P. Development of democracy: concepts and problems of measurement. – Article.

Recognition of the existence of several models of democracy in the modern world is a necessary but insufficient basis for the analysis and evaluation of democratic development in a country or group of countries. The same model can be represented by several versions, which have both a common invariant basis and significant differences. Each of the models, as well as their versions, needs its own criteria to assess the level of democratization, indicators and measurement methods. An approach to assessing the level of development of democracy, based on the same conditions for all countries, can be considered correct only in a limited range. The initial criterion for assessing the level of democracy of the political regime is not compliance with certain formal rules, but the extent to which the political course of the ruling elite meets the expectations and attitudes of the country's citizens.

At the present stage in political science there is no unity in understanding the essence of democracy and there is competition between a number of models of democracy developed by political theorists. The field of research of factors and determinants of democratization in political science is one of the most developed, but also the most controversial. At the present stage, researchers of the reasons for the establishment of democracy in some countries and the collapse of democratization in others have proposed a variety of theories and hypotheses that explain these processes. This article examines the issues of objective conditions for the formation of democracy and presents the main approaches to assessing the quality of democracy. The cause-and-effect relations of the factors of democracy formation are systematized, the criteria for assessing the level of democracy are developed.

Based on the review of existing concepts using the general principles of the classification method, the author's analytical framework for the study of the quality of democracy has been developed, which can be used for comparative analysis of the formation and development of democracy in countries.

Key words: democracy, democratic institution, democratization, development of democracy, political elite, electorate.

УДК 328.185:(659.3+316.32)(477)
DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1044>

В. Є. Походєєва

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8003-7465>

аспірантка кафедри політичних теорій

Національного університету «Одеська юридична академія»

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ: РОЛЬ МАСМЕДІА ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Вступ. Корупція в Україні впродовж багатьох років залишається однією із ключових перешкод реалізації політичних реформ, а запобігання корупції стабільно продовжує бути пріоритетним завданням для української влади. Проведене соціологічне дослідження «Стан корупції в Україні. Сприйняття, досвід, ставлення» зазначає, що «шість із десяти українців (63%) вважають, що корупція є дуже поширеною в українському суспільстві (порівняно із 63,8% у 2015 році та 65,5% у 2018 році). Водночас респонденти переконані, що ця ситуація залишається стабільно поганою (тобто корупція залишається «стабільно поширеною») [1].

За останній рік лише 0,9% опитаних повідомляли про випадки корупції у прокуратуру чи поліцію (особисто, телефоном або через інтернет). Така ж частка респондентів повідомляла про корупцію чи порушення на виборах за допомогою онлайн-засобів для анонімних повідомлень. І лише 1,3% відкрито заявили про корупцію у ЗМІ, у тому числі у блогах чи соцмережах [3].

У реалізації програми щодо запобігання корупції головним завданням є створення у суспільстві ставлення нетерпимості до корупційних вчинків та усвідомлення важливості усунення цього деструктивного явища. Одним із чинників успіху усіх державних антикорупційних реформ є саме неприйнятність громадянами корупції у всіх її проявах. Певна річ, реалізація завдань, спрямованих на запобігання корупції, мають бути комплексними з боку держави й усвідомленими кожним громадянином. Погодимось з думкою Майкла Джонстона: «З рівнем корупції пов'язані два фактори: низька участь громадян у політичному житті та слабкий захист громадянських прав. Це підтверджує той факт, що боротьба з корупцією повинна бути багатосторонньою» [8].

Важливо зазначити, що залучення інститутів громадянського суспільства та масмедіа до антикорупційної політики держави дає змогу зменшити можливості певних представників органів влади чинити незаконні дії. Для того, щоб примножити ефективність запобігання корупції в Україні громадські організації мають співпрацювати з масмедіа, здійснювати роботу над розвитком правової свідомості та формувати політику нетерпимості щодо корупційних злочинів.

Громадянське суспільство та масмедіа є ключовими інститутами, що здатні запобігти системній корупції у державі, водночас без їх підтримки антикорупційна політика влади буде залишатися малоефективною та навіть провальною.

Мета та завдання дослідження. Мета полягає у визначенні громадянського суспільства та масмедіа як інститутів запобігання корупції в Україні. Запропоновано можливі рішення щодо покращення реалізації співпраці масмедіа та громадянського суспільства в антикорупційній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дискурс щодо взаємодії громадянського суспільства та масмедіа у запобіганні корупції у країнах ЄС, аналіз їх антикорупційного поля дає можливість сформулювати рекомендації щодо їх імплементації до вітчизняної політичної практики. Антикорупційний дискурс, який формується масмедіа та громадянським суспільством, має особливу владу. Відзначимо думку М. Фуко: «Дискурс неприборканий, нескінченний, наділений своєю владою; він породжується соціальними порядками, але може їм протистояти, а тому суспільство встановлює особливі процедури контролю – насамперед у тих сферах дискурсу, де задіяні влада та бажання» [6].

Питанням ролі масмедіа та громадянського суспільства як інститутів запобігання корупції займалися такі дослідники, як М. Джонсон, котрий писав про фактори викорінювання корупції, та про багатосторонню боротьбу з нею; П. Кузнецова, яка говорить про обов'язковість співпраці громадянського суспільства, держави та масмедіа у сфері запобігання корупції; В. Ортінський, котрий зазначав, що громадськість, є тією силою, яка здатна розірвати коло системної корупції; М. Фуко і його увага до дискурсу, який формується масмедіа та громадянським суспільством і має вагомий вплив на суспільну думку загалом, та ін.

Для дослідження ролі масмедіа та громадянського суспільства як інститутів запобігання корупції в Україні використовувалися інституціональний і компаративний методи. За допомогою інституціонального методу було вивчено досвід взаємодії масмедіа та громадянського суспільства як інститутів запобігання корупції, що є важливим елементом антикорупційної політики.

Аналіз статистичних даних допоміг нам обрати найкращу модель співпраці громадянського суспільства та масмедіа як інститутів запобігання корупції в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Громадянське суспільство та масмедіа створюють платформу для антикорупційної дискусії у суспільстві. Медіа роблять більш відкритою діяльність органів державної влади, відіграють одну із ключових ролей у боротьбі з корупцією в державі. Тобто їх варто розглядати не лише реальним засобом виявлення корупційних правопорушень, але й насамперед інститутом запобіжних заходів проти корупції, створення умов, у яких корупція не має шансів на існування.

Результати Національного антикорупційного опитування проведеного Програмою сприяння громадській активності «USAID» демонструють таке: «Респонденти вважають, що громадяни (67,0%), засоби масової інформації (41,7%) і громадські організації (39,7%) найбільше хочуть подолати корупцію. Це не обов'язково означає, що для цього вони роблять відчутні кроки. Українці вважають, що серед усіх державних органів та установ найбільшу готовність боротися з корупцією має Президент і його Офіс (19,4%)» [1]. Дані дослідження підтверджують, що довіра суспільства до громадських організацій і масмедіа у протидії корупції є значною, її показник значно перевищує показники щодо державних інститутів.

Значна роль медіа у формуванні громадської думки, політичної свідомості загалом втілюється у їх визначенні як «четвертої влади». Важливою є участь громадянського суспільства та масмедіа у розголосі фактів корупції. «Засоби масової інформації впливають на те, як факти розглядаються й обговорюються у суспільстві, сприяючи виробленню громадської думки. Незалежність і плюралізм медіа, думок і поглядів, у тому числі критика людей, які перебувають у владі, – це гарантія здорової демократичної системи» [9].

Реалізація принципу вільного доступу громадян до інформації щодо діяльності органів державної влади та посадових осіб є важливим чинником протидії корупції.

Наголосимо на тому, що «дослідження, проведені Світовим Банком, показують залежність рівня свободи преси та рівня корупції у державі: чим вищий рівень свободи преси, тим нижчий рівень корупції» [7].

Саме громадянське суспільство та масмедіа і є тією комунікаційною ланкою з громадськістю щодо успіхів і невдач держави в антикорупційній діяльності. Інколи лише від їх рекомендацій і побажань залежить результативність роботи органів державної влади, обґрунтованість у прийнятті рішень у антикорупційній сфері. Масмедіа та громадянське суспільство у поєднанні ви-

конують провідну роль у процесі демократизації держави, вони дають можливість громадськості брати участь в управлінні своїм майбутнім. Цікавою є думка В.П. Кузнецової, котра говорить про важливість співпраці держави та громадянського суспільства у сфері запобігання корупції. Цьому сприяє низка факторів: «По-перше, корупція є соціальним явищем, що порушує законні інтереси суспільства і держави. По-друге, суб'єктами корупційних правопорушень можуть бути не лише державні та муніципальні службовці, але і громадяни, їх об'єднання, організації, отже, профілактика корупції, формування у суспільстві нетерпимості до корупційної поведінки повинні здійснюватися у безпосередній співпраці з органами влади й інститутами громадянського суспільства. Ці інститути громадянського суспільства беруть участь у реалізації різних напрямів антикорупційної політики, передусім у сфері громадянського антикорупційного контролю» [2].

Важливим є вивчення громадської думки, адже це дозволяє оцінити ставлення до інституту громадянського суспільства та до його здатності сприяти подоланню корупції. Громадянське суспільство та масмедіа згідно з наявними у суспільній свідомості уявленнями мають велике антикорупційне майбутнє. Звісно, при дослідженні ролі масмедіа у процесі запобігання корупції в Україні важливим кейсом залишається забезпечення їх незалежності. Наголосимо на тому, що «для України більш характерним стає феномен «замовної громадської активності», коли неурядові організації та масмедіа лише декларують вираження певних суспільних інтересів, а насправді вони використовуються як простий інструмент реалізації особистих інтересів певних осіб, далеких від реальних потреб населення та суспільства» [4]. Відзначимо, що сучасний дискурс, який формується масмедіа й інститутами громадянського суспільства, не виконує функції протидії корупції. Це зумовлено такими його характеристиками, як олігархічність, утопічність і нецивільність. На цьому наголошує Д. Яковлев: «Сучасний політичний дискурс в Україні визначається як «нецивільний»... Громадянське суспільство недостатньо впливає на формування політичного дискурсу. Утопія є основною загрозою політичному дискурсу суспільства з перехідною економікою. Вони мають сильний вплив на громадську думку і тому використовуються для здобуття влади. Вони посилюються політичною пропагандою, яку транслюють олігархічні масмедіа» [10].

Також варто звернути увагу на складнощі у виявленні фактів корупції інститутами громадянського суспільства, які характеризуються залежністю масмедіа від позиції власників, неможливістю створення прозорого медіаринку в Україні. Так і не сформовано потужну мережу суспільних

медіа. Усе це обмежує право суспільства на відкритий доступ до об'єктивної інформації щодо протидії корупції. Варто погодитися з виокремленням таких проблем медійного дискурсу: «Можна виокремити дві проблеми вітчизняного медіадискурсу: він не є громадянським і раціональним. Повною мірою це стосується також політичного дискурсу, який через особливості олігархічних медіа щодо поєднання влади (зокрема й «четвертої») та власності ретранслюється у дискурсі медіа. Через ці проблеми дискурсу (іраціональність та відсутність презентації інтересів громадян у публічній площині) вже декілька десятиліть країна знаходиться на зупинці «електоральна демократія», практично не просуваючись у напрямку... модернізації, консолідованої демократії, європейської інтеграції» [5].

До основних напрямків протидії політичній корупції, які можуть реалізовувати громадянське суспільство та масмедіа, відносимо:

- моніторинг діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування;
- сприяння просвітницькій діяльності;
- забезпечення інформаційної прозорості стосовно корупції.

Громадянське суспільство та масмедіа здатні реалізувати незалежний контроль за державною владою, щоб запобігти їх зловживанням, залучатися до створення різноманітних ініціатив запобігання корупції за допомогою держави, брати участь у виробленні антикорупційного дискурсу й антикорупційної політики.

Висновки. Отже, варто підсумувати, що громадське суспільство та масмедіа виступають одними із мультифункціональних і важливих інститутів протидії корупції, попри те, що вони не мають владних повноважень, впливають на суспільство через його свідомість, а не безпосередньо. Підбиваючи підсумки, можна зробити загальний висновок про те, що роль громадського суспільства та масмедіа у протидії корупції у сучасному суспільстві значна, вони виконують не лише функцію інформування, доносячи до суспільства інформацію про стан і заходи боротьби з негативними проявами корупційного характеру, але також і функцію формування антикорупційного свідомості, запобігання корупції на її ранніх проявах, створення негативного ставлення до всіх векторів корупції та неприйняття будь-яких форм корупції.

Література

1. Всеукраїнське опитування «Стан корупції в Україні. Сприйняття, досвід, ставлення». Київ: USAID, 2021. URL: <https://engage.org.ua/stan-koruptsii-v-ukraini-spryiniattia-dosvid-stavlennia/>.
2. Кузнецова П.Ю. Участие институтов гражданского общества в общественном антикоррупционном контроле. *Вестник ПНИПУ. Культура. История. Фило-*

софия. Право. 2015. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uchastie-institutov-grazhdanskogo-obschestva-v-obschestvennom-antikorrupsionnom-kontrol-rossiyskiy-opyt>.

3. Мусаєва С.Х. Третина українців не вірять, що їх участь у громадській діяльності щось змінить. Київ: Українська правда, 2020 URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/10/9/7269411/>.

4. Походєєва В.Є. Інститути запобігання корупції: медіа та громадянське суспільство. Рим: European Scientific Discussion, 2021. № 7.

5. Яковлев, Д.В. Дискурс вітчизняних медіа щодо країн Балтії. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. № 26. URL: <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i26.910>.

6. Foucault M. Order of discourse. Paris: the Collège de France. 1970.

7. Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank. Bergen: The World Bank PREM Network. 1997. URL: www.U4.no.

8. Johnston M. What can Be Done About Entrenched Corruption? Washington: Paper prepared for Annual World Bank Conference on Development Economies. 1998.

9. Romaniuk O. Media ownership monitor. Ukraine: Institute of Mass Information. 2020. URL: <https://www.mom-rsf.org>.

10. Yakovlev D.V. Political discourse in a transitional society: between the scylla of anarchy and the charybdis of tyranny. Lviv-Toruń: Liha-Pres. 2020 URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/13155>.

Анотація

Походєєва В. Є. Інституційний вимір запобігання корупції в Україні: роль масмедіа та громадянського суспільства. – Стаття.

У статті розглядається роль інститутів громадянського суспільства та масмедіа як провідних інститутів у запобіганні корупції в Україні. У роботі обґрунтовано актуальність участі масмедіа та громадянського суспільства у протидії корупції у державі, досліджено їх вплив на діяльність органів державної влади, їх провідну роль як одних із найбільш ефективних провідників антикорупційного дискурсу у суспільстві. Проведено аналіз останніх досліджень і публікацій у цій сфері, також визначено проблеми та складнощі у роботі масмедіа та громадянського суспільства, у процесі запобігання корупції. Досліджено, що для ефективної діяльності масмедіа та громадянського суспільства необхідна підтримка з боку інститутів державної влади задля пришвидшення подолання корупційних проявів. Зазначено мету та завдання для ефективної участі громадянського суспільства та масмедіа у формуванні та реалізації державної антикорупційної політики в Україні. Підкреслено необхідність підтримки з боку держави щодо реалізації ефективних заходів для забезпечення реальної діяльності громадських організацій і масмедіа без, перешкоджання їх роботі. Роль громадянського суспільства та масмедіа у запобіганні корупції – значна, вони не лише виконують функцію інформування суспільства про прояви корупційних порушень, але і формують правильну антикорупційну свідомість, сприяють становленню нетерпимості до корупційних вчинків і неприйняття будь-яких форм

корупційних проявів. Масштабне включення масмедіа та громадянського суспільства у механізми запобігання корупції є дієвим засобом створення у суспільстві об'єктивної думки про проблему корупції у державі й ефективним засобом протидії цьому деструктивному явищу. Найкращим варіантом взаємної співпраці масмедіа, державних органів і громадянського суспільства буде партнерство.

Ключові слова: масмедіа, громадянське суспільство, корупція, запобігання корупції, дискурс, держава.

Summary

Pokhodieieva V. E. Institutional dimension of corruption prevention in Ukraine: the role of mass media and civil society. – Article.

The article examines the role of civil society institutions and the media as leading institutions in preventing corruption in Ukraine. The relevance of the participation of mass media and civil society in combating corruption in the state is substantiated in the work, their influence on the activity of public authorities, and their leading role as one of the most effective leaders of anti-corruption discourse in society is investigated. An analysis of recent research and publications in this area has been identified, as well as problems and difficulties in the work of the media and civil society in the process

of preventing corruption. It is investigated that for the effective activity of the mass media and civil society, the support of the institutions of state power is necessary in order to accelerate the overcoming of corruption. The purpose and tasks for effective participation of civil society and mass media in the formation and implementation of state anti-corruption policy in Ukraine are indicated. The need for state support for the implementation of effective measures to ensure the real activities of public organizations and the media without hindering their work was emphasized. The role of civil society and the media in preventing corruption is significant, they not only serve to inform the public about the manifestations of corruption, but also form a proper anti-corruption consciousness, contribute to intolerance of corruption and rejection of any form of corruption. The large-scale involvement of the mass media and civil society in the mechanisms for preventing corruption is an effective means of creating an objective opinion in society about the problem of corruption in the state and an effective means of counteracting this destructive phenomenon. The best option for mutual cooperation between the media, government agencies and civil society will be partnership.

Key words: mass media, civil society, corruption, prevention of corruption, discourse, state.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Т. А. Абдуллаєва, Х. М. Ага, Р. Ф. Гафурі Спростування вигаданого хадиса про первинність світла Пророка Мухаммада.....	3
I. M. Bohdanets Anthropological aspect of virtual construction.....	8
Л. В. Броннікова Філософські аспекти трансформаційних процесів у сучасній науці.....	13
К. О. Бура Проблема узгодження категорійного апарату сучасної теорії аргументації.....	18
L. G. Voronovska The phenomenon of security in philosophical discourse.....	23
О. В. Запорожченко Концепція «одновимірної людини» Г. Маркузе та критика індустріального суспільства.....	30
Н. Г. Манойло Філософський світогляд як умова формування граничного рівня буття особистості нотаріуса.....	37
М. О. Петренко Сучасні морально-етичні виклики: соціокультурні засади та філософські дискурси.....	44
I. П. Печеранський До питання неомарксистської методології дослідження культури у філософії Франкфуртської школи.....	50
Л. О. Радіонова, Н. В. Козирєва Толерантність у контексті природно-правової концепції правової держави.....	57
Т. О. Разводова Візерунки совісті у філософії М. Гайдеггера (рефлексія її основних вимірів).....	63
Т. І. Чаркіна Проблеми дослідження інформаційної культури.....	67

СОЦІОЛОГІЯ

О. М. Кузьмук, В. В. Любчук, Л. М. Опейда Перспективи застосування дистанційної форми навчання у закладі вищої освіти на прикладі досвіду Волинського національного університету імені Лесі Українки.....	72
A. V. Rus-Poltavskaya Increasing the role of the value system in the context of the radicalization of socio-economic transformations.....	77
М. М. Чаплик Кримінальні практики як засіб соціальної мобільності.....	83

ПОЛІТОЛОГІЯ

В. А. Воробйов Політичне представництво із соціального хаосу: партії між олігархією та самоорганізацією.....	88
В. В. Дмитрієв Комунікативний вимір формування політичної ідентичності.....	93
В. В. Кропивко Технології впливу на громадську думку: політична рекламістика та пропаганда.....	97
М. П. Куницький Розвиток демократії: поняття та проблеми виміру.....	102
В. Є. Походєєва Інституційний вимір запобігання корупції в Україні: роль масмедіа та громадянського суспільства.....	107

CONTENTS

PHILOSOPHY

Abdullaieva T., Aga Kh., Gafuri R. Refutation of a fictional hadith about the primacy of light of the Prophet Muhammad.....	3
Bohdanets I. M. Anthropological aspect of virtual construction.....	8
Bronnikova L. V. Philosophical aspects of trans-formation processes in modern science.....	13
Bura K. O. The question of coordination of the categorical apparatus of modern theory of argumentation.....	18
Voronovska L. G. The phenomenon of security in philosophical discourse.....	23
Zaporozhchenko O. V. Herbert Marcuse's concept of the "one-dimensional man" and the critique of industrial society.....	30
Manoilo N. H. Philosophical worldview as a condition for the formation of the limit level of being a personality of a notary.....	37
Petrenko M. O. Modern moral and ethical challenges: socio-cultural principles and philosophical discourses.....	44
Pecheranskyi I. P. As for the question of neo-marxist methodology of culture research in the Frankfurt school philosophy.....	50
Radionova L. O., Kozyrieva N. V. Tolerance in the context of the natural and legal concept of the rule of law.....	57
Razvodova T. A. Patterns of conscience in Heidegger's philosophy (reflection of its basic dimensions).....	63
Charkina T. I. The problems of research information culture.....	67

SOCIOLOGY

Kuzmuk O. M., Liubchuk V. V., Opeida L. M. Prospects for the use of distance learning in higher education on the example of the experience of Lesya Ukrainka Volyn National University.....	72
Rus-Poltavskaya A. V. Increasing the role of the value system in the context of the radicalization of socio-economic transformations.....	77
Chaplyk M. M. Criminal practices as a means of social mobility.....	83

POLITOLOGY

Vorobiov V. A. Political representation out of social chaos: parties between oligarchy and self-organization.....	88
--	----

Dmytriiev V. V.	
Communication dimension political identity formation.....	93
Kropyvko V. V.	
Technologies influencing public opinion: political advertising and propaganda.....	97
Kunitskiy M. P.	
Development of democracy: concepts and problems of measurement.....	102
Pokhodieieva V. E.	
Institutional dimension of corruption prevention in Ukraine: the role of mass media and civil society.....	107

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 33

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – С. Калабухова

Підписано до друку 15.12.2021. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 13,52, ум. друк. арк. 13,25.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0322/084.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.